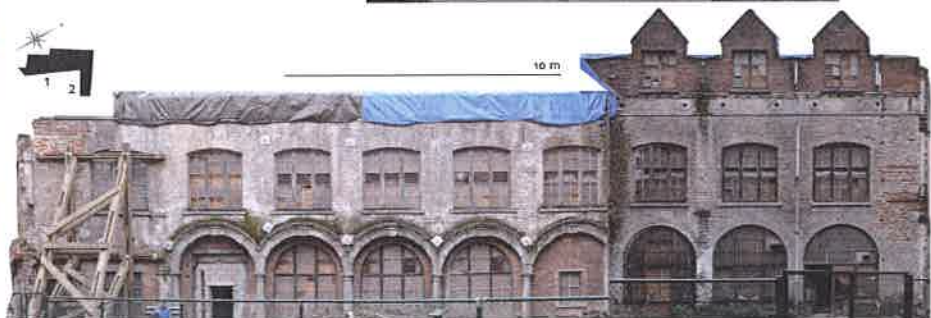

ARCHAEOLOGIA MEDIAEVALIS 33

KRONIEK - CHRONIQUE - CHRONIK
BRUXELLES / BRUSSEL
2010

Comité organisateur / Organiserend comité / Veranstaltungskomitee

- vzw Archaeologia Mediaevalis asbl

Met de medewerking van / avec la collaboration de / in Zusammenarbeit mit :

- Direction des Monuments et Sites, Région de Bruxelles-Capitale / Directie Monumenten en Landschappen, Brussels Hoofdstedelijk Gewest
- Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis (KMKG) / Musées royaux d'Art et d'Histoire (MRAH)
- Service public de Wallonie (DGO4), Direction de l'Archéologie
- Dienst Stadsarcheologie, Stad Gent
- Palais de Charles Quint asbl / Paleis van Keizer Karel vzw

Omslag / Couverture / Titelblatt :

- Les vestiges de l'église du Prieuré de Rouge-Cloître à Auderghem / Overblijfselen van de kerk van de Priorij van het Rood Klooster in Oudergem
- Le pertuis de Rouge-Cloître à Auderghem / Verlaat van het Rood Klooster in Oudergem
- Sondage d'évaluation sur le site d'habitat néolithique de Boitsfort-Étangs à Watermael-Boitsfort / Evaluatie-sondering op de neolithische site van Bosvoorde-Vijvers in Watermaal-Bosvoorde
- Sondage dans le cimetière de Laeken / Sondering op het kerkhof van Laeken
- Intervention archéologique au niveau des caves de l'ancienne ferme Hof ter Coigne à Watermael-Boitsfort / Archeologische interventie in de kelders van de vroegere versterkte hoeve Hof ter Coigne in Watermaal-Bosvoorde
- La restauration de céramique au Laboratoire d'Archéologie de Bruxelles (LAB) / Restauratie van keramiek in het Laboratorium voor Archeologie in Brussel (LAB)
- Vestige d'une fabrique de jardin (folie) de l'architecte J.B. Vifquain (?) à Sint-Josse-ten-Noode / Resten van een tuinpaviljoen van architect J.B. Vifquain (?) in Saint-Joost-ten-Node
- Élévation de l'ancien relais postal « La couronne d'Espagne » à Bruxelles / Muuropstand van het vroegere postrelais «De Kroon van Spanje» in Brussel

Kroniek - Chronique - Chronik

ARCHAEOLOGIA MEDIAEVALIS

33

Archeologie van de Middeleeuwen en de Moderne Tijden in de drie Belgische gewesten
en aangrenzende gebieden

Archéologie du Moyen Âge et des Temps Modernes dans les trois régions belges
et les pays limitrophes

Mittelalterliche und Neuzeitliche Archäologie in den drei Belgischen Regionen

Redactie / Rédaction / Redaktion

A. Degraeve - A. De Poorter - C. Ortigosa

Comité éditorial - Redactiecomité - Leitartikelausschuß

Ann Degraeve (DML Brussel-Hoofdstad), Stéphane Demeter (DMS Bruxelles-Capitale),
Alexandra De Poorter (KMKG Brussel), Frédéric Chantinne (RW), Philippe Mignot (RW),
Marie Christine Laleman (DA Stad Gent), Geert Vermeiren (DA Stad Gent),

BRUSSEL / BRUXELLES
Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis
Musées royaux d'Art et d'Histoire

12-13/03/2010

Programma / Programme / Programm

Vrijdag / Vendredi / Freitag 12/03/2010

08.30 Onthaal en koffie / Accueil et café/ Empfang und Kaffee

09.30 Opening / Ouverture / Eröffnung

09.40 ANNE CAHEN-DELHAYE & STÉPHANE DEMETER, Introduction.

10.00 KOEN DE GROOTE, VERA AMEELS & JAN MOENS, Merovingische bewoning in de oudste stadskern van Aalst (O.-VI.).

10.20 BRIGITTE NEURAY, Présentation des résultats de l'étude des enduits peints mérovingiens et carolingiens de l'abbaye de Stavelot (Lg.) réalisée par Emanuelle Boissard-Stankov.

10.40 BRITT CLAES & MARC MEGANCK, Castrale mottes in het Brussels Gewest.

11.00 Koffie / Café / Kaffee

11.30 YANNICK DEVOS, LUC VRYDAGHS & SYLVIANNE MODRIE, L'étude des Terres Noires bruxelloises: l'exemple de l'Hôtel d'Hoogstraeten (Région Br.).

11.50 GRIET BELDÉ, MARIE-ANNE BRU, BERT MESTDAGH & GEERT VERMEIREN, Archeologisch onderzoek op het Emile-Braunplein, Gent (O.-VI.).

12.10 MARCELINE DENIS, Regards sur l'établissement médiéval de Quaregnon (Ht.). Bilan des campagnes 2008-2009.

12.30 MICHÈLE DOSOGNE & FRÉDÉRIC CHANTINNE, Campagne de fouilles préventives à Enghien, rue Montgomery (Ht.). Premiers résultats.

12.50 Lunch

14.00 N. THOMAS, MARIE VERBEEK & JEAN PLUMIER, Ateliers et productions métallurgiques à Dinant et Bouvignes au Moyen Âge (XIIIe-XVIe siècles): les laitons mosans sont-ils tous des laitons ?

14.20 CLAIRE DUMORTIER, Apports archéologiques en porcelaines et faïences de Tournai.

14.40 JEROEN VERMEERSCH, De monitoring van drie 17e-eeuwse beschermdde scheepswrakken in de Waddenzee (gemeente Texel, Nederland).

15.00 ALEXANDER LEHOUCK, De Cisterciënzerabdij ten Duinen te Koksijde (W.-VI.) (1107-1578/1627) voor de baksteenbouw. Belangrijke nieuwe bevindingen omtrent de vroegste fases.

15.20 CAROLINE BOLLE & JEAN-MARC LÉOTARD, Évaluation archéologique de la Tour Pépin à Herstal (Lg.)

15.40 Koffie / Café / Kaffee

16.10 GEERT VERBRUGGHE, Un cimetière juif médiéval dans la ville épiscopale de Châlons-en-Champagne (Marne, France).

16.30 RAF TROMMELMANS, Archeologisch onderzoek site Bogaardenklooster te Diest (VI.-Br.).

-
- 16.50 PHILIPPE SOSNOWSKA & ANN DEGRAEVE, De l'habitat ordinaire à l'hôtel de maître: la "maison" Dewez rue de Laeken (Bruxelles) (XIVe-XVIIIe s.). Quelques résultats d'une étude pluridisciplinaire.
- 17.10 MAARTEN BERKERS, MARIE-ANNE BRU & GEERT VERMEIREN, Archeologisch onderzoek op de Korenmarkt in Gent (deel 3) (O.-VI.).
- 17.30 MARC DEWILDE, A. ERVYNCK, FRANK BECUWE & HARRY VAN ROYEN, Cenulae recens factae, een huldeboek voor Johnny De Meulemeester.
- 18.00 Drink ter ere van J. De Meulemeester / Verre de l'amitié en l'honneur de J. De Meulemeester / Empfang zu Ehren von J. De Meulemeester**

Zaterdag / Samedi / Samstag 13/03/2010

- 09.30 CHRISTINE CERCY, Lille, rue du Palais Rihour: la tour de l'Angèle et l'enceinte médiévale de Lille (France) (XIVe-XVIIe siècle).
- 09.50 HANS BLANCHART, De lokaliserings van de 17e-eeuwse verdedigingslinie tussen Ieper en Komen.
- 10.10 SYLVIANNE MODRIE, La porte de Hal à Bruxelles, relecture architecturale.
- 10.30 MARIE VERBEEK, Nouvelles interventions en bord de Meuse à Dinant (Nr.) (2007 et 2009): organisation urbaine et système défensif.
- 10.50 Koffie / Café / Kaffee**
- 11.20 CATHERINE PETERS, Chantiers et découvertes archéologiques à Huy (Lg.) en 2009.
- 11.40 SIGRID KLINKENBORG, WOUTER DE MAEYER, CATÉLINE CLEMENT & BART CHERRETÉ, Archeologisch onderzoek op de Graanmarkt te Ninove (O.-VI.).
- 12.00 MARIE-LAURE VAN HOVE, DIDIER WILLEMS, AGNES MALEVEZ et GENEVIÈVE YERNAUX & OLIVIER COLLETTE, Nivelles, Grand-Place: premiers constats archéologiques, anthropologiques et géologiques pour les zones cimenteriales (Brab. Wal.).
- 12.40 Lunch**
- 14.00 PATRICE GAUTIER, L'ancien relais de poste "La Couronne d'Espagne", place de la Vieille-Halle-aux-Blés à Bruxelles. Etude archéologique du bâtiment.
- 14.20 LUC BAUTERS & JOHAN DESCHIETER, Een slag van de watermolen. Archeologisch en bouwhistorisch onderzoek van de Zwalmolen (O.-VI.).
- 14.40 JEAN-YVES DUFOUR, La fouille d'une remise de chasse moderne à Roissy (Val d'Oise, France).
- 15.00 Koffie / Café / Kaffee**
- 15.30 MIEKE VAN DE VIJVER, Een landelijke nederzetting uit de 12e eeuw te Evergem-Ralingen (O.-VI.).
- 15.50 DRIES TYS & ELINE BUYLE, Klassering en digitalisering van historische kernen in Vlaanderen.
- 16.10 BRAM VANNIEUWENHUYZE, PAULO CHARRUADAS, YANNICK DEVOS & LUC VRYDAGHS, Het landschap van de middeleeuwse stadsontwikkeling: Brussel en haar omgeving.
- 16.30 Besluit / Conclusion / Schluß**

Archeologische prospectie gemeentehuis Maldegem (O.-VI.)

ACKE BERT, BRADT TOMAS – MONUMENT VANDEKERCKHOVE NV

In het kader van de geplande uitbreiding van het gemeentehuis te Maldegem voerde een archeologisch team van Monument Vandekerckhove nv (Bart Bot, Tomas Bradt, Gwendy Wyns) van 25 mei tot 4 juni 2009 op de site een archeologische prospectie door middel van proefsleuven uit. Het onderzoek gebeurde in opdracht van de hoofdaannemer voor de nieuwbouw, nv Ibo, volgens de bijzondere voorwaarden geformuleerd door het Agentschap R-O Vlaanderen Onroerend Erfgoed. Op het terrein achter het gemeentehuis werden drie oost-west georiënteerde sleuven aangelegd, met een lengte van ca. 16 m en een breedte variërend tussen ca. 4 en 7 m.

Tijdens het archeologisch vooronderzoek op deze interessante zone in het centrum van Maldegem – aan de Ede en aan de weg tussen het historisch centrum en het oorspronkelijke kasteel van de heren van Maldeghem – kon in sleuven 2 en 3 de oorspronkelijke oeverhelling aan de oostzijde van de Ede gedocumenteerd worden. Alluviale en zandige pakketten wisselden elkaar af, wat er op wees dat de rivier vroeger herhaaldelijk buiten zijn oevers moet zijn getreden. Enkele volmiddeleeuwse scherven aardewerk die werden aangetroffen in zo'n rivierafzetting in sleuven 2 en 3 tonen aan dat er in de buurt menselijke activiteit moet zijn geweest tijdens de 12e-13e eeuw. Toch lijken deze scherven hier eerder te zijn terecht gekomen door aanvoer van water van de Ede, dan door rechtstreekse menselijke activiteit op de site zelf. Het overgrote deel van de sporen en vondsten was echter heel wat recenter en kan teruggebracht worden tot de 19e-20e eeuw. Enerzijds waren er de restanten van de oude, schuin aflopende kademuur die in alle sleuven werd teruggevonden, anderzijds de bakstenen funderingresten van enkele gebouwen die hier tot ca. 1980 zouden hebben gestaan.

De enkele volmiddeleeuwse vondsten en de context waarin deze gevonden werden – slechts een dunne 'overstromingsstrook' binnen de hele site – zijn geen overtuigende aanwijzingen van menselijke aanwezigheid in die periode op de site. De oudste bewoningssporen gaan slechts terug tot de 19e eeuw. Bovendien was een groot deel van de site reeds vernield door nutsleidingen en door de overwelving van de Ede. Op basis van deze gegevens kon geadviseerd worden dat verder archeologisch onderzoek op het terrein niet nodig was.

Archeologisch onderzoek in de Sint-Hermeskerk te Ronse (O.-VI.)

ACKE BERT, BRADT TOMAS – MONUMENT VANDEKERCKHOVE NV

In het kader van de geplande restauratie- en infrastructuurwerken in het koor en het transept van de Sint-Hermeskerk te Ronse (prov. Oost-Vlaanderen), voerde een archeologisch team van Monument Vandekerckhove nv (Tomas Bradt, Bert Heyvaert, Raf Trommelmans, Gwendy Wyns) van januari tot april 2009 binnenin de kerk een archeologisch onderzoek uit. De opgraving gebeurde in opdracht van de bouwheer, de Kerkfabriek Sint-Hermes van Ronse, volgens de bepalingen voorgeschreven door het Agentschap R-O Vlaanderen Onroerend Erfgoed. Het koor en het transept werden onderverdeeld in zes zones, die werden uitgediept tot op de bovenzijde van de gewelven van de onderliggende crypte. Verschillende scheuren in deze gewelven en de aanzienlijke stofvorming bemoeilijkten de werkzaamheden.

Voorafgaand aan het veldwerk werd een samenvattende studie van de historische en archeologische voorgeschiedenis van de Sint-Hermeskerk uitgevoerd. Het was Albert Cambier die doorheen de 2e helft van de 20e eeuw heel wat onderzoeken heeft gedaan naar de romaanse voorloper van de Sint-Hermeskerk. Hij beweerde de resten gevonden te hebben van een romaans kerkje dat zou teruggaan tot de 9e eeuw. Deze datering kon echter niet bevestigd worden na het archeologisch onderzoek in het middenschip van de Sint-Hermeskerk, uitgevoerd door Geert Vermeiren in 2000-2001. Hij dateerde hetzelfde romaanse gebouw ten vroegste in de 10e eeuw. Historische bronnen spreken ook nog van een vroegmiddeleeuws/Karolingisch kerkgebouw te Ronse, maar daar zijn tot op heden nog geen sluitende archeologische bewijzen van gevonden. De mogelijkheid bestaat dat resten van dat vroegste kerkgebouw te Ronse zich nog bevinden onder de huidige Sint-Martinuskerk, gesitueerd op een boogscheut van de Sint-Hermeskerk en hogerop gelegen ten zuiden van het Albertpark.

De opgraving van het koor en het transept van de Sint-Hermeskerk bracht weinig nieuwe archeologische sporen aan het licht. Het was vooral interessant om de bovenkant van het gewelf van de onderliggende crypte te registreren. Voorafgaandelijk werd gesteld dat het uitkijken was naar mogelijke oudere vloerniveaus onder de huidige vloer. Hoewel er hier en daar wel enkele indicaties (verharde niveaus, tegeltjes, stukken kalkvloer/fundering,...) waren van vroegere vloeren of funderingen ervan, werd er echter geen echte duidelijk waarneembare oudere vloer aangetroffen. De restanten in het koor van noord-zuid georiënteerde muurtjes geven een mogelijke oudere indeling van het koor weer.

Fig. 1: Bovenaanzicht op de vrijgelegde bovenkant van de crypte in het transept van de Sint-Hermeskerk te Ronse (© Monument Vandekerckhove nv).

Merkwaardig was dat de bovenkant van het 13e-eeuwse bakstenen gewelf in het transept een tiental centimeters is afgekapt, waardoor de bovenkant van het gewelf niet boogvormig is zoals in het koor, maar vlak. Daarvoor kunnen verschillende redenen zijn geweest: op die manier lag de bovenkant van het 13e-eeuwse bakstenen gewelf vrijwel op dezelfde hoogte als het 11e-eeuwse natuurstenen gewelf, waardoor de aanleg van een vloer (zie de kleine zwarte tegeltjes ten noorden van Sint-Hermesaltaar) veel eenvoudiger werd; een bijkomende reden zou kunnen zijn geweest dat er door een verdere indeling van het transept door middel van tussenmuurtjes andere structuren een vlak niveau gecreëerd moest worden. Ook de bouw van de massieve zijaltaren in het transept kan hierbij mogelijk een rol gespeeld hebben. Vier oost-west gerichte muurfunderingen in het transept, gelegen in de gewelfdepressies tussen

de vieringpilaren, geven een mogelijke oudere afscheiding weer tussen de zijkapellen en de viering.

Verder ging er veel aandacht naar het cryptegewelf en hoe dit zich aan de bovenkant manifesteerde in de verschillende - vooraf al gekende – bouwfases (16e-eeuws gotisch in baksteen, 13e-eeuws romaans in baksteen en 11e-eeuws romaans in natuursteen). Een duidelijk verschil tussen deze bouwfases viel ook aan de bovenkant op te merken. Door de meting van de hoogtes en de dikte van het gewelf kon achterhaald worden dat het gewelf in het koor een lichte stijging kent (ca. 5 cm) van oost naar west. In het transept daalt het gewelf dan weer af (ca. 5 tot 10 cm) van oost naar west en van noord naar zuid.

Een opmerkelijke vondst was een muntje, vervaardigd uit biljoen (legering van koper met minder dan 50% zilver), gevonden tussen de natuurstenen van het 11e-eeuwse gewelf. Ondanks de moeilijke leesbaarheid gaat het vermoedelijk om een 14e-eeuwse munt uit het Franse Tours.

Archeologisch onderzoek site Bogaardenklooster te Diest (VI.-Br.)

ACKE BERT, TROMMELMANS RAF – MONUMENT VANDEKERCKHOVE NV

Inleiding

In augustus-september 2008 voerde een team archeologen (Stefan Decraemer, Johan Opdebeeck, Jeroen Vermeersch) in dienst van Monument Vandekerckhove nv uit Ingelmunster een proefsleuvenonderzoek uit op een deel van de voormalige Euroshoesite in Diest. Het onderzoek spitste zich toe op een terrein van ca. 4400 m² waar later een ondergrondse parking zal aangelegd worden. Deze zone bevindt zich op een voormalig fabrieksterrein achter de huizen langsheen de Begijnenstraat en de Schaffensestraat, in de vallei van de (deels overwelfde) Demer. In dit deel van de stad Diest werd in de 13e eeuw het Bogaardenklooster opgericht. Na de opheffing van het klooster in 1796 werden in de gebouwen achtereenvolgens een katoenspinnerij, een college, een militair hospitaal, een kazerne, sociale woningen en een sigarenfabriek ingericht. In 1975 brak een schoenenfabrikant een groot deel van het complex af, van het Bogaardenklooster resten nu enkel nog het hoofdgebouw uit 1714 en de aanpalende poort in de Begijnenstraat. Bij dit proefsleuvenonderzoek werden o.a. enkele funderingen van het Bogaardenklooster en een bijhorend grafveld aangetroffen.

Gezien deze resultaten was een uitgebreide archeologische opgraving op twee deelzones van het terrein aangewezen, dat uitgevoerd werd van midden mei tot eind oktober opnieuw door archeologen van Monument Vandekerckhove nv (Bart Bot, Tomas Bradt, Tina Bruyninckx, Veronique Guillaume, Bert Heyvaert, Marjan Hofmans, Bert Mestdagh, Dries Paumen, Raf Trommelmans, Lisa Van Ransbeeck, Gwendy Wyns). Het onderzoek wordt uitgevoerd in opdracht van en gefinancierd door nv Ezeldijk, die op de site de bouw van een rust- en verzorgingstehuis en serviceflats voorziet. De opgraving wordt mede mogelijk gemaakt door een subsidie van de provincie Vlaams-Brabant. Het Agentschap R-O Vlaanderen Onroerend Erfgoed staat in voor de administratieve opvolging van het archeologisch onderzoek. Er werden 2 grote opgravingszones aangeduid die elk tot de maximale diepte werden onderzocht. De westelijke zone viel uiteen in deelzones I en II, de oostelijke zone was zone III.

De verwerking van de opgravingsgegevens is nog niet afgerond, dus onderstaande tekst is een voorlopige interpretatie.

Zone I

In zone I werden bijkomende resten van het Bogaardenklooster blootgelegd. De lange ijzerzandstenen muur die de oostelijke begrenzing vormde van het klooster kwam verder aan het licht.

- **Kloosterzone**

Deze zone kan onderverdeeld worden in een aantal bouwfases. In de onderzoekszone werden ten noorden van de tuinzone (zie verder) een aantal bewaarde funderingsresten teruggevonden die deel uitmaakten van het Bogaardenklooster. Het gaat om een rechthoekige structuur van ca. 7 m bij 12 m waarvan verondersteld wordt dat het de kapel is. Ten noorden van de kapel werden funderingen en opgaand muurwerk teruggevonden die in drie entiteiten kunnen opgesplitst worden. Ze worden hieronder meer in detail besproken.

- **Fase 1: Kapel**

De basis van de kapelstructuur wordt gevormd door vier aaneengesloten funderingsresten. De dikte van de fundering is duidelijk verschillend afhankelijk van de locatie. Zo is de meest zuidelijke begrenzing een ietwat rommelige funderingsrest van ca. 1,40 m bestaande uit puin en kalkmortel en bewaard tot gemiddeld 50cm onder het hoogst bewaarde punt. Van deze zijde werd ook geen opgaand muurwerk bewaard. De westelijke muur is een dunne slecht bewaarde ijzerzandstenen restant. Het is onzeker dat deze muur een afsluiting vormde voor de kapel, maar er werden geen muren of funderingen teruggevonden die zouden suggereren dat de kapel langer was naar westelijke richting toe. De noordelijke muur is een samenstelling van een vrij massieve ijzerzandstenen structuur op de westelijke hoek die overgaat in een structuur die op een pijlerfundament lijkt. Een deel van deze noordelijke kapelmuur werd tot onder de fundering vernield door een recente verstoring. Na deze verstoring duikt de muur weer op en sluit ze aan op de oostelijke kapelmuur, die hier een onderdeel is van de in het proefsleuvenonderzoek teruggevonden begreningsmuur van het klooster. De muur is hier nog in opstand bewaard, en bestaat uit mooie, goed bewaarde rechthoekige blokken van ijzerzandsteen. Hij is ca. 7 m lang en 80 cm dik. De afmetingen van de blokken variëren van 25 cm op 40 cm tot 25 cm op 60 cm. De bodem binnenin deze vier muren verschilde aanzienlijk van die erbuiten, wat het afgesloten karakter van dit gebouw versterkt. Deze bestond uit een geelbruin lemig zandig pakket van ca. 1 m dik dat abrupt overging in een bruinrijze tot zeer donkerbruine zandbodem, die gelijkaardig was aan de bodem buiten de kapel.

De menselijke resten binnen de vier muren waren opvallend beter bewaard dan buiten de muren. De oorzaak hiervoor is naar alle waarschijnlijkheid de andere bodem. Ook de ligging van de skeletten, zowel naar symmetrie t.o.v. de kapelmuren als t.o.v. elkaar doet vermoeden dat er meer zorg werd besteed aan de begraving van de personen binnen de kapel dan erbuiten. Een uitgebreid skeletonderzoek zal mogelijk nog verschillen aan het licht brengen.

- **Fase 2: Bijgebouwen**

In een tweede fase werd aan de noordzijde van de kapel een gebouw toegevoegd. Drie nieuwe muren die duidelijk aangebouwd werden, vormen een tweede rechthoekige ruimte van ca. 6 m bij 11 m. Ook in deze zone werden nog menselijke begravingen teruggevonden.

De recente verstoring die de noordmuur van de kapel vernielde heeft ook in dit stuk een deel informatie vernield. Aan de westelijke muur van deze uitbreiding werden de overblijfselen

teruggevonden van een toegangspoortje, een trap en een voetpad, allen in ijzerzandsteen. De goede bewaring van die structuren laat geen twijfel over de functie. Op basis van deze toegang tot het bijgebouw en de aanwezigheid van ijzerzandstenen pijlerfunderingen in de gemeenschappelijke muur met de kapel, zou men kunnen veronderstellen dat de toegang tot de kapel in deze fase zich in de gemeenschappelijke muur bevond.

De bodem in de zone is zeer gelijkaardig aan die van binnen de kapel en de bewaring van de skeletten is ook van die aard. De ligging van de skeletten is daarentegen iets minder systematisch als bij de kapel zelf.

○ **Fase 3: Herindeling**

In een derde fase werd verder gebouwd aan de noordzijde. Een bijkomende lange muur, parallel met de afsluitingsmuur van het klooster, sloot waarschijnlijk een langwerpige ruimte af. Steunberen aan de westkant van deze muur duiden op de functie van buitenmuur. Aan de westkant werd een tweede toegangstrap toegevoegd. Er konden geen structuren aangeduid worden die een doorgang zouden suggereren tussen de derde bouwfase en de tweede.

Deze derde fase omvat een vrij grote zone waarbij tussen de westmuur en de oostmuur geen andere muurstructuren werden aangetroffen. Ook werden in deze zone geen menselijke begravingen meer aangetroffen. De afstand tussen beide muren bedraagt ca. 11 m.

○ **Fase 4: Bijgebouwtjes**

In een laatste fase, werden kleine bijgebouwtjes gebouwd tegen de oostelijke afsluitingsmuur van het klooster. Het gaat om ondiep gefundeerde, ijzerzandstenen muurtjes van ca. 30 cm breed. In het meest noordelijke gebouwtje werd een bakstenen vloerniveau aangetroffen met restanten van een haard.

• **Tuinzone**

In het zuidelijke deel van zone I werden 3 vlakken aangelegd waar kuilen, paalgaten en greppels werden teruggevonden. De meeste van deze sporen konden aan de hand van het aardewerk tussen de 13e en de 15e eeuw geplaatst worden, wat aansluit bij de periode van het Bogaardenklooster. Deze zone werd bestempeld als mogelijke tuinzone of open zone binnen de muren. Tot op ongeveer 5 meter ten zuiden van de zuidelijke kapelmuur werden menselijke begravingen aangetroffen.

In de tuinzone werden eveneens een aantal prehistorisch vondsten opgemerkt. Deze bevonden zich het zuidelijkste gedeelte waar de gele zandbodem hoger ligt, het gaat waarschijnlijk om een zandrug die duikt naar de Demer toe. Het gaat om een neolithische kling en een mesolithische microkling. De vondst van prehistorisch materiaal zou tamelijk uniek zijn voor de stadskern van Diest en vormt een belangrijk precedent voor toekomstig archeologisch onderzoek in de regio. Op de zandrug werden een aantal zones aangeduid die werden bemonsterd als zeefstalen met het oog op een mogelijk uitgebreider beeld van de prehistorische aanwezigheid.

• **De menselijke begravingen**

In totaal werden over de hele site 65 skeletten teruggevonden, deels buiten de muren, deels binnen. Deze werden allen volgens de regels van de kunst blootgelegd met aandacht voor de inhoud van de grafkuil en/of de kist. De grond rondom de skeletten werd ook bemonsterd voor een later onderzoek. De bewaringstoestand van de skeletten was voornamelijk afhankelijk

van de bodem en daarnaast ook van de ligging ten opzichte van elkaar. In sommige gevallen werden sporen van de grafkuil en of kist teruggevonden.

Alle skeletten werden begraven met het hoofd in het westen en de voeten in het oosten, de positie van de armen, handen, benen en voeten was verschillend. Slechts bij enkele skeletten werden vondsten teruggevonden, de meeste graven bevatten enkel kistnagels. De kistnagels, samen met de totale afwezigheid van kleine naaldjes, doet vermoeden dat het in de meeste gevallen gaat om kistbegravingen zonder lijkwade.

Er is een beperkt fysisch-antropologisch onderzoek voorzien, maar de resultaten daarvan zijn op moment van dit schrijven nog niet bekend.

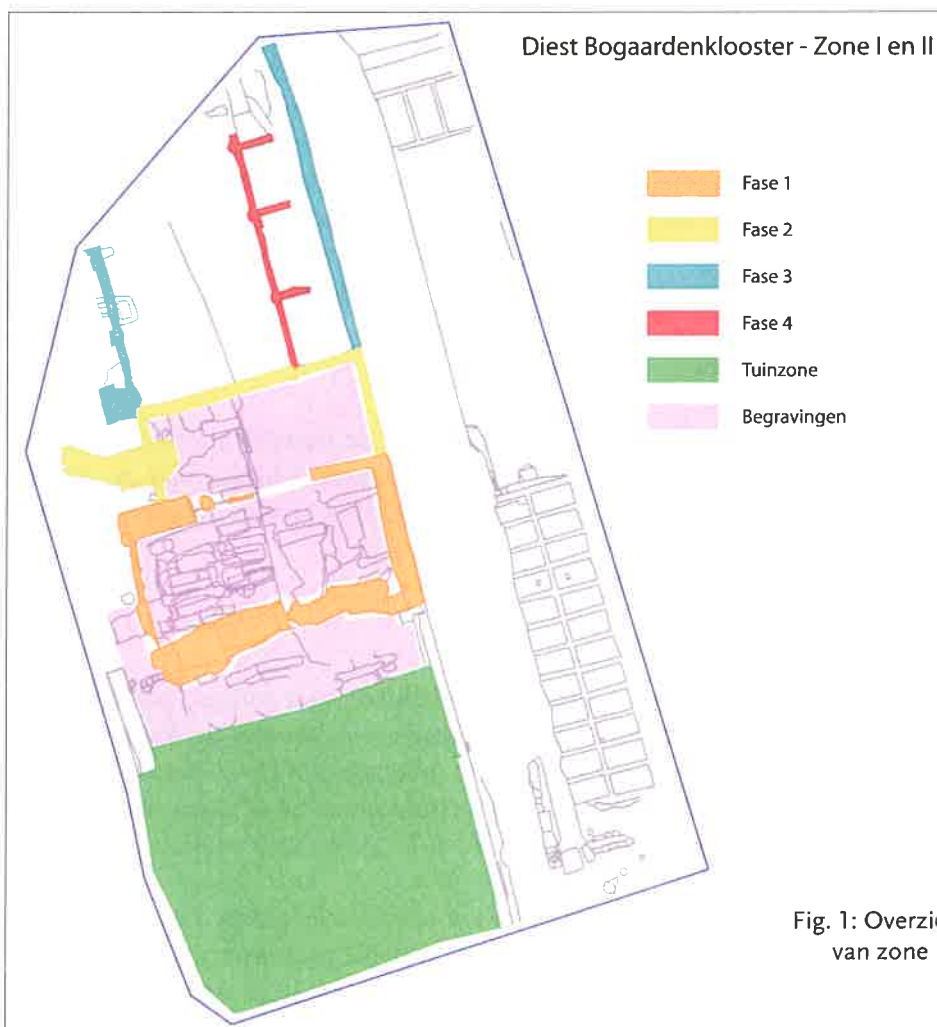

Fig. 1: Overzichtsplan met fasering van zone I en II (© Monument Vandekerckhove nv).

Zone II: De oostzijde van de kloostermuur

Deze zone werd gekenmerkt in het eerste vlak door een groot aantal aan elkaar gebouwde bakstenen vakjes van ca. 1,60 m op 1 m. De binnenzijde van de vakjes was steeds bepleisterd met een harde, waterdichte cement. In sommige werd een witte kalklaag aangetroffen, in andere een zwart, organisch pakket. Opvallend was de fundering van de structuren die onder het gehele vloerniveau tot 6 bakstenen dik bleek te zijn. Dit duidt mogelijk op een gewenste waterdichtheid. De functie ervan blijft onduidelijk, maar er wordt verondersteld dat deze

structuren van een veel jongere fase zijn dan de ijzerzandstenen constructie van het klooster. Op een aantal plaatsen werden nog restanten teruggevonden van muren uit ijzerzandsteen, die echter nergens aansloten op de gekende sporen van het klooster. Op basis van de vorm van de stenen en de gebruikte mortel kan er vanuit gegaan worden dat ze uit dezelfde periode stammen als het klooster, maar naar functie toe is het niet interpreteerbaar.

In een tweede vlak werden twee waterputten aangetroffen. De meest zuidelijke waterput had een buitendiameter van ca. 1,40 m en een binnendiameter van ca. 70 cm. Deze put was tot de onderzochte diepte (ca. 3 m onder het maaiveld) volledig opgetrokken uit ijzerzandsteen en had een homogene, niet gelaagde vulling.

De noordelijkste waterput had een buitendiameter van ca. 1 m en een binnendiameter van ca. 65 cm. Het bovenste deel was opgetrokken uit ijzerzandsteen, daaronder werd een houten beschoeiing aangetroffen die doorliep tot ca. 3 m onder het maaiveld. Het ging om houten planken tot 1,80 m lang die werden samengehouden door houten ringen van gevlochten takken. Ook bij deze put was de vulling zeer homogeen en kon geen gelaagdheid aangeduid worden. Van beide putten werden uitgebreid bulk en zeefstalen genomen, en bij de houten put werden alle planken gerecupereerd voor eventueel later onderzoek. Aardewerk of ander dateerbaar materiaal werd niet teruggevonden in de vulling.

Een derde spoor in het tweede vlak was een kuil die zich aflijnde in de gele zandige moederbodem. Dit spoor had een afgerond rechthoekige vorm met afmetingen van ca. 2,40 m op 1,90 m. De vulling ervan was een homogeen organisch bruin pakket dat aan de buitenzijde afgezoomd werd met een blauwgroene kleiige band.

Zone III

Zone III werd aangelegd ten oosten van zones I en II. In deze zone kwamen een aantal ijzerzandstenen structuren aan het licht: een lange muur, een wegje en een aantal kleinere gebouwtjes.

De muur was noord-zuid georiënteerd en bestond uit verschillende bouw-/verbouwfasen. Ten westen van deze muur werd een bol wegje aangetroffen dat gefundeerd was op een dun laagje geel zand. Kleine stukjes ijzerzandsteen vormden het wegdek en tussen de stenen werden zeer

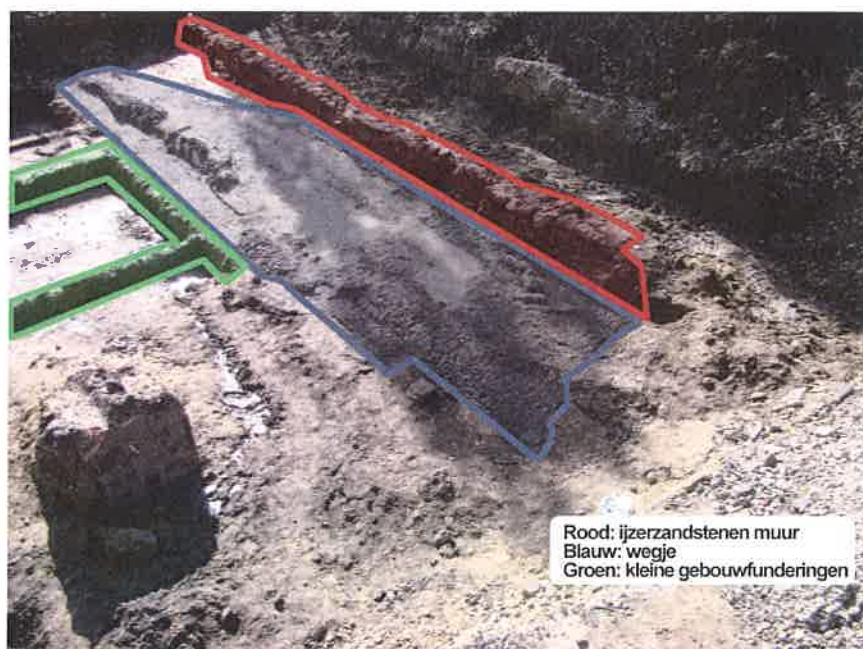

Fig. 2: Zicht op zone III
(© Monument
Vandekerckhove nv).

veel aardewerkfragmenten teruggevonden. Aan de oostzijde van dit wegje werd een gootje blootgelegd. De weg staat afzonderlijk van de muur, het onderste van de fundering van de muur eindigde ca. 20 cm boven het wegdek.

De andere ijzerzandstenen muren lijken ook los te staan van de weg en uit een andere periode of bouwfase te stammen. Het gaat om aaneengesloten of tegen elkaar gebouwde dunne muurtjes van maximum 20 cm breed die op vele plaatsen verstoord of vernield zijn. De functie ervan is onduidelijk.

De zandrug die in de tuinzone opdook is ook in zone III aanwezig en ook hier werd een aantal prehistorische vondsten gedaan. Verder onderzoek van systematisch genomen zeefstalen moeten nog meer duidelijkheid brengen in de omvang van de prehistorische aanwezigheid.

Besluit

Het archeologisch onderzoek op de Shoepostsite bracht een verloren deel van het Bogaardenklooster terug in kaart: de uiterste oostmuur, de kapel van het klooster en een aantal bijgebouwen. Historische bronnen vermelden een gemiddelde kloosterpopulatie in de 14e eeuw van 15-25 personen. De 65 teruggevonden skeletten zouden dus mogelijk 3 generaties van bewoning weergeven en een uitgebreid skeletonderzoek zal ons ongetwijfeld een beter inzicht geven over het leven in deze periode.

De prehistorische vondsten zijn uniek voor de regio, duiden op een menselijke aanwezigheid vanaf het mesolithicum en stimuleren een gericht onderzoek van de streek rondom de Demer in de toekomst.

Het onderzoek in de derde zone duidt op bebouwing rondom het klooster, en hoewel het moeilijk is om de vondsten te koppelen aan die van het klooster zelf, kan op basis van de gebruikte materialen en de aardewerkvondsten verondersteld worden dat ze grotendeels uit dezelfde periode stammen.

Archeologische prospectie Vismarkt te Diksmuide (W.-VI.)

ACKE BERT, TROMMELMANS RAF – MONUMENT VANDEKERCKHOVE NV

In het kader van de geplande bouw van serviceflats met een ondergrondse parkeergarage aan de Vismarkt te Diksmuide, voerde een archeologisch team van Monument Vandekerckhove nv (Bert Heyvaert, Bert Mestdagh, Raf Trommelmans, Gwendy Wyns) tussen 9 februari en 2 maart 2009 op de site een archeologische prospectie door middel van destructieve proefputten uit. Het onderzoek gebeurde in opdracht van de bouwheer, de vzw Katholieke Bejaardenzorg Westhoek, volgens de bepalingen opgelegd door het Agentschap R-O Vlaanderen Onroerend Erfgoed. Verspreid over het terrein werden zes proefputten uitgegraven en onderzocht.

De oudste sporen die werden aangetroffen waren twee opgevolde grachtstructuren, in werkput 3 en in werkput 6. Afgaande op het vondstenmateriaal dat in de verschillende opvullingslagen werd gevonden, moet de vulling van de grachten in de post-middeleeuwen worden gedateerd. Vermoedelijk hadden deze structuren een dubbele functie: perceelsbegrenzing en afwatering. Er is geen enkele reden om aan te nemen dat ze zouden teruggaan tot de 12e-eeuwse mottestructuur die zich in dit deel van de oude stad zou bevinden. In geen van de werkputten werd een archeologisch niveau of vondstenmateriaal teruggevonden dat tot deze periode is terug te brengen.

Het terrein werd echter vooral gekenmerkt door 19e-20e-eeuwse puin- en ophogingslagen, die samen een dik puinpakket vormden dat de oorspronkelijke bodem afdekte. Resten van een 16e-17e-eeuwse tuinlaag, zoals die kon verwacht worden uit historische kaarten, waren niet aanwezig op het onderzoeksterrein. Waarschijnlijk raakte deze laag, als ze er ooit is geweest, vermengd met de latere puinlagen, die zorgden voor een ophoging en nivellering van het perceel. De bakstenen structuren (muren, vloertjes, afwateringskanaaltjes) die behalve in werkput 4 in alle putten werden aangetroffen, zijn te plaatsen in de late 19e eeuw en houden mogelijk verband met het IJzermagazijn dat zich dan op deze plek langsheen de Handzamevaart aan de Vismarkt bevond. De bakstenen structuren werden vermoedelijk vernield tijdens de Eerste Wereldoorlog, waarna ze bedekt werden met puinlagen.

Na deze archeologische prospectie kon geconcludeerd worden dat het terrein aan de Vismarkt geen archeologische site herbergt er werd dan ook geadviseerd dat de gronden konden vrijgegeven worden voor de verdere werkzaamheden. Wel werd de bouwheer verzocht door Sam De Decker, erfgoedconsulent archeologie voor het Agentschap R-O Vlaanderen Onroerend Erfgoed West-Vlaanderen, om de timing van de werf door te geven, opdat een beperkte werfbegeleiding kon ingelast worden (inspectie van de bouwput). Deze inspectie werd uitgevoerd op 20/03/2009 door Sam De Decker. Bij deze werfbegeleiding werden volgende vaststellingen gedaan, na de bijna volledige uitgraving van de bouwput:

- De gracht die in werkput 3 werd aangesneden kon over een grotere afstand gevolgd worden in het vlak. Op de bodem van de bouwput, zo'n 3 m onder het maaiveld, had deze nog een breedte van ca. 5 m. De gracht had een organische vulling en was uitgegraven in de zandgrond. Deze gracht had een min of meer noordoost-zuidwest verloop en kon worden gevolgd over een afstand van ca. 30 m. Er werd geen dateerbaar materiaal aangetroffen.
- Dwars over deze gracht was een uitgeholde boomstam met een lengte van ruim 5 m aanwezig. De vulling bestond uit een organisch, gereduceerd en zandig pakket. Vermoedelijk betreft het een afwateringsgoot of riolering.
- Een viertal bakstenen boogstructuren tegen de Handzamevaart maakten deel uit van de onderkelderde, 19e-eeuwse gebouwen langsheen de Vismarkt.
- De oorspronkelijke helling van het terrein naar de Handzamevaart, afgedekt door de verschillende puinlagen, werd zichtbaar in de noordoostelijke rand van de uitgraving.

Archeologisch onderzoek op het Emile Braunplein, Gent (O.-VI.)

BELDÉ GRIET, BRU MARIE-ANNE, MESTDAGH BERT & VERMEIREN GEERT

Inleiding

In het kader van het KoBra-project omtrent de heraanleg van de centrumpleinen, werd op 10 augustus 2009 gestart met een grootschalige opgravingscampagne op het Emile Braunplein (opgravingsvergunning 2009/17062). Aangezien nog verscheidene aansluitende deelgebieden momenteel archeologisch worden onderzocht, beperkt dit eerste verslag zich tot de campagne die liep tot begin november 2009 en het volledige bouwblok omvatte dat in de jaren 1960 werd gesloopt en tot augustus de parking Emile Braun omvatte.

Het volledige KoBra-projectgebied strekt zich uit over de Korenmarkt, de Pakhuisstraat, de Cataloniëstraat, een deel van de Veldstraat, een deel van de Sint-Niklaasstraat, het Emile Braunplein, het Goudenleeuwplein, de Poeljemarkt, Klein Turkije, de Stadhuissteeg, de Botermarkt tot de Belfortstraat.

Aangezien het Emile Braunplein plaats zal bieden aan een stadshal met een halfondergronds *grand café* dat uitgaat op een lager gelegen park, een ondergrondse fietsenstalling, sanitair en andere faciliteiten, wordt het ondergrondse patrimonium met zekerheid volledig vernietigd. Omwille van de uitgelezen plaats van het plein binnen de historische ontwikkeling van de stad was een archeologisch onderzoek onontbeerlijk (fig. 1).

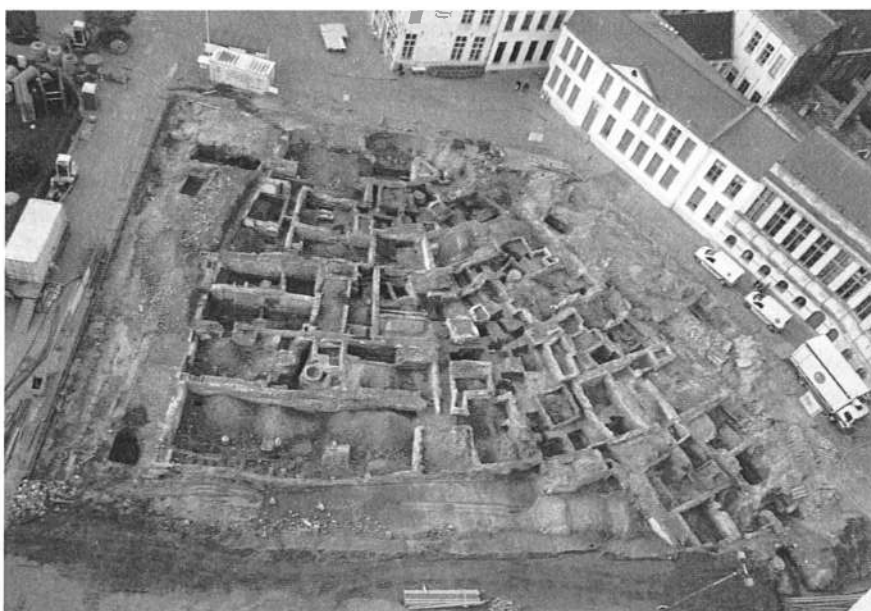

Fig. 1: Overzicht van de opgravingen op het Emile Braunplein, zicht vanuit het Belfort (© Stad Gent, Dienst Stadsarcheologie).

Het huidige plein situeert zich net ten westen van de 9e-eeuwse portus en had reeds bij verschillende eerdere onderzoeken haar belang kenbaar gemaakt. Het plein dateert in haar huidige vorm slechts van de jaren 1960, wanneer het laatste bouwblok onder de sloophamer verdween. Reeds uitgevoerd huizenonderzoek leerde dat binnen het bouwblok huizen moeten gesitueerd worden die in kern teruggaan tot in de volle middeleeuwen. Een onderzoek uit 1996 had eveneens een deel van het houten wegdek van de Korte Ridderstraat aangesneden. Deze vormde het vermoedelijke traject van de handelsweg Brugge-Köln vanaf de Mageleinstraat richting Donkersteeg en begrenste het bouwblok in het zuiden en het westen. Verder leerden oude kadasterplannen de precieze begrenzingen van het huizenblok, waarbij de omvang van sommige huizen reeds hun geschiedenis voorspelde. Het is met deze kennis in het achterhoofd dat een drie maanden durende opgravingscampagne werd opgezet. Hiervoor kon de Dienst Stadsarcheologie van de Stad Gent een beroep doen op archeologen¹ van N.V. Monument en werkmannen en materieel afkomstig van de aannemer Stadsbader-Flamand. Eveneens gaat onze dank uit naar verschillende vrijwilligers.²

¹ Volgende archeologen werkten naast de auteurs mee aan het Emile Braunproject: Bart Bartholomieux, Tomas Bradt, Veronique Guillaume, Veerle Hendriks, Bert Heyvaert, Raf Trommelmans, Lisa Van Ransbeeck, Gwendy Wyns.

² Ilse, Lien, Annelies.

Het onderzoek kadert binnen het Europese Portico-project waarbij subsidies worden verleend op basis van innovatie op vlak van bescherming en ontsluiting van erfgoed in relatie tot stadsontwikkeling en economische ontwikkeling.

De oudste sporen van het Emile Braunplein: zandwinningskuilen

De duidelijkste sporen die bewaard waren op het Emile Braunplein mogen dan wel de talloze kelders uit verschillende perioden zijn, toch waren er ook enkele grondsporen bewaard die het mogelijk maakten een blik te werpen op de locatie voor er stenen bebouwing was. Waarschijnlijk kan er terug worden gekeerd in de tijd, tot het moment dat Gent zich ontwikkelde binnen een D-vormige gracht, aansluitend bij de Schelde. Momenteel wordt er vanuit gegaan dat deze initiële urbanisatie omstreeks de 9e eeuw startte. Binnen dit kader is ondermeer de Sint-Janskerk (de latere Sint-Baafskathedraal) te situeren, evenals de vroegste fase van het Gerard de Duivelsteen. Rond deze grachtstructuur breidde de agglomeratie zich geleidelijk uit in westelijke richting. Vermoedelijk bestonden de omringende gebouwen eerst uit minder duurzame materialen, zoals houtbouw. Pas later versteende de bewoning buiten deze wal.

Vermoedelijk gaat het bij een eerste interpretatie van de verschillende diepe kuilen om zandwinningskuilen die wellicht dateren van vóór de eerste stenen gebouwen op deze plaats. Dit laat ruimte voor twee mogelijkheden. Een eerste stelt dat er toen nog geen bebouwing was op het Emile Braunplein, enkel activiteit die er in bestond zand uit te graven om elders te gebruiken. Binnen een tweede mogelijkheid wordt er van uit gegaan dat het vervoeren van zand een zinloze inspanning is, wanneer er ook in de onmiddellijke omgeving zand voorhanden was. Zo zouden de zandwinningskuilen van het Emile Braunplein ook effectief te verbinden zijn aan mogelijke bouwactiviteiten aldaar, met minder duurzaam materiaal. Dat zand was ondermeer een belangrijke grondstof bij de bouw van bouwstructuren. Zo werd zand, tijdens de ontginningsperiode van de putten, gebruikt als aanvulling bij kalk om kalkmortel te maken. Ook is zand gekend als verschraling in de kleipasta voor aardewerk, tijdens deze periode. Omdat het gewonnen zand zuiver moest zijn voor de diverse toepassingen werden deze putten meestal diep uitgegraven, zodat het zuivere zand van de moederbodem kon gebruikt worden.

Deze kuilen, vaak tot enkele meters diep bewaard, tonen een zandige vulling en bestaan uit vrij homogene pakketten. Toch is het moeilijk om verdere kenmerken door te trekken. Zandwinningskuilen tonen namelijk een zekere variatie. Interessanter is het om twee voorbeelden bondig toe te lichten. Een eerste is S3 in Kelder 17 waarvan het noordelijke deel bewaard is als S2 in Kelder 18. Deze kuil oogde, met een diameter van ongeveer 4,25 m in het vlak, vrij groot. Ook de diepte van de kuil moet aanzienlijk geweest zijn. De doorsnede werd ca. 2,35 m diep uitgegraven (bereikte onderkant 5,67 T.A.W.). De bodem van het spoor werd niet bereikt om redenen van grondwater en stabiliteit. Binnen de

Fig. 2: Spoor 2 (Kelder 53) kenmerkte zich door een bruin, tot bruingele gevlekte zandige vulling (© Stad Gent, Dienst Stadsarcheologie).

vulling werden drie vrij dikke zandige lagen aangeduid, met een bleke tot iets meer donkere grijs/grijsbruine kleur en met wat roest- en houtskoolspikkels. Het tweede voorbeeld is te situeren in Kelder 53, S2 (fig. 2). Deze kuil is tot op zekere hoogte vergelijkbaar. De kuil had een afleesbare diameter van 2,60 m, maar lag gedeeltelijk buiten het opgravingsvlak. De doorsneden werden tot 1,20 m uitgegraven (bereikte onderkant 5,56 T.A.W.). Ook hier werd de onderkant evenwel niet bereikt. De zandige vulling was eerder heterogeen van aard. De verschillende lagen waren grijs-geel-bruin en liepen door elkaar. Verder is het interessant dat binnen deze kuilen materiaal (bot, ceramiek) werd aangetroffen. Dit laat namelijk een relatieve datering toe. Het materiaal uit Kelder 17, S3 werd binnen de verschillende lagen apart verzameld. Een eerste deel van het materiaal kwam uit de bovenste vulling en omvatte een vrij groot pakket dat bestond uit grijsgeel zand. Hierin zat wat verweerd botmateriaal³ dat gedetermineerd werd als consumptie-afval van klein vee. Deze verwerking zou er op kunnen wijzen dat dit materiaal secundair verplaatst was. Het gevonden aardewerk betrof ondermeer een scherf Hunneschans-aardewerk.⁴ Verder toonde de context ook wat grijs, vermoedelijk lokaal aardewerk. Onder dit pakket zaten verschillende meer donkere lagen. Het botmateriaal dat hieruit gerecupereerd werd, toonde geen verwerkingssporen en moet waarschijnlijk als consumptie-afval in de kuil gedeponneerd zijn. Het werd gedetermineerd als schaap/geit-, rund- en varkensbot. Tot het gecategoriseerde aardewerk hoorde een scherf roodbeschilderd aardewerk. Dit kwam voor vanaf de vroege 10e eeuw. Verder kan een scherf Maaslands aardewerk met sikkelandrand vermeld worden, die vermoedelijk dateert uit de eerste helft van de 10e eeuw. Ten slotte kan gewag gemaakt worden van een fragment van een kookpot, of eventueel een tuitpot. Deze extern verbrande scherf sluit aan bij de hierboven vermelde aardewerktypes. Na de analyse van het vondstmateriaal lijkt zowel het bovenste als het onderste deel van de vulling van S3 (Kelder 17) met vrij grote zekerheid te situeren in de vroege 10e eeuw. In S2 (Kelder 18), de context die deel uitmaakte van datzelfde spoor, werd ook ondermeer roodbeschilderd aardewerk gevonden. Het materiaal dat aan S2 (Kelder 53) kon worden gelinkt, bestond uit bot (verschillende hoornpitten, dierlijke onderkaken en wat botresten) en drie scherven grijs aardewerk. Dit materiaal was te algemeen om tot een datering te komen voor deze context.

Dertiende-eeuwse “Stenen”

Door de bevolkingsaan groei in de loop van de hoge middeleeuwen kwam de zone van het huidige Emile Braunplein binnen de eerste stadsuitbreiding van vóór 1200 te liggen. Samenhangend met de bevolkingsaan groei en de daaruit voortvloeiende handelsactiviteiten werd vermoedelijk in die periode de belangrijke handelsweg Brugge–Köln aangelegd, die zich ter hoogte van de huidige Korte Ridderstraat bevond en in oost-westelijke richting verliep.

Laatmiddeleeuwse, rijke patriciërs vestigden zich langs de handelsbaan Brugge–Köln en trokken er hun indrukwekkende middeleeuwse Stenen op, waarbij de grote benedenzalen dienst konden doen als opslagruimtes. Vanaf de weg konden handelaars hun goederen via poorten onmiddellijk in de ruimte laden. Het is van deze 13e-eeuwse Stenen dat de funderingen en resten werden opgegraven. Ze worden in de toekomst nog nauwkeuriger geëvalueerd. De desbetreffende kelders kregen tijdens het onderzoek de nummers 7, 29 en 30 en worden

³ Met dank aan Anton Ervynck, VIOE.

⁴ Met dank aan Koen De Groote, VIOE. Rijnlands roodbeschilderd met radstempelversiering. Het kan gesitueerd worden tijdens het laatste kwart van de 9e eeuw, tot de vroege 10e eeuw, wat ongeveer de overgang weergeeft van Badorf naar roodbeschilderd aardewerk.

Fig. 3: De Stenen langs de Korte Ridderstraat (© Stad Gent, Dienst Stadsarcheologie).

hieronder meer gedetailleerd voorgesteld. Typisch voor deze kelders waren de grote ruimtes onderverdeeld met brede bogen die op zuilen rustten (fig. 3).

De huizen van de kelders waren met de voorgevel aan de kant van de Korte Ridderstraat gesitueerd. Wat al tijdens de opgravingen opviel, was dat de kelders, zoals normaal gebruikelijk en kenmerkend voor middeleeuwse stenen, niet in Doornikse kalksteen waren opgetrokken, maar wel grotendeels in baksteen. Uit de baksteenformaten kon echter afgeleid worden dat deze patriciërswohnungen eveneens uit de 13e eeuw dateerden. Mogelijk ging het hier om een parallelle jongere generatie.

Kelder 7 was de meest oostelijk gelegen kelder van de drie. Deze had een oppervlakte van ca. 8x4 m. De muren van deze kelder waren grotendeels opgebouwd in bakstenen van 27x13x5 cm en 24/25x11x5 cm. In de westelijke scheidingsmuur was een deel opgetrokken in Doornikse kalksteen; in deze zone waren restanten zichtbaar van een gewelfaanzet. Verder werd in de zuidelijke muur een recentere trapconstructie in baksteen aangetroffen, die opgebouwd was rond een oudere trap in natuursteen. Het geheel rustte op de resten van de oorspronkelijke tegelvloer (34/36x34/36x4 cm) in Doornikse kalksteen op 6.62 T.A.W. In de noordelijke muur was in de noordwestelijke hoek een tweede trap voorzien van vier treden in Doornikse kalksteen. Verder werden in het midden van de ruimte twee eenvoudige geprofileerde zuilbasissen aangetroffen, vervaardigd uit witte natuursteen, afgeboord met bakstenen. De zuilbasissen stonden op ca. 3,20 m van elkaar op dezelfde as. Een opvallend kenmerk aan deze kelder was de knik in het noordelijke deel. Dit deel ligt deels uit de as en situeert zich in noordwestelijke richting.

Deze overgang gaat samen met het einde van het muurdeel in Doornikse kalksteen (fig. 4). De ruimte is voorzien van een gewelf. In het oog springend is tevens het feit dat ter hoogte van deze knik geen ronde zuil aanwezig is, maar een rechthoekige steun, eveneens opgebouwd uit witte natuursteen. Verder onderzoek moet uitwijzen of het hier gaat om een later bijgebouwd of herbouwd deel.

Kelder 29 bevond zich helemaal ten westen van het opgravingsterrein aan het Goudenleeuwplein en was gelijkaardig van vorm en afmetingen aan Kelder 7. Het jongste vloerniveau bevond zich op 6,92 T.A.W. De ruimte kon omwille van technische redenen aan de westelijke zijde niet volledig worden uitgegraven. De blootgelegde scheidingsmuren waren opgebouwd uit bakstenen van 26x13,5x6 cm. Het oostelijke deel van de ruimte was grotendeels bedekt

Fig. 4: Vanuit open ruimte 31 werd een duidelijk zicht verkregen op de verschillende bouwfasen van Kelder 7 (© Stad Gent, Dienst Stadsarcheologie).

met rode bakstenen tegels van 14x14 cm, het noordelijke deel had een vloerbedekking in Doornikse kalkstenen tegels van 20x20 cm. In het midden van de kelder konden drie bogen, die de oorspronkelijke ruimte in tweeën verdeelden, grotendeels vrijgelegd worden. De bogen waren opgetrokken uit blokken Doornikse kalksteen, hadden een lengte van 4 m en kwamen tot 1,72 m boven het oorspronkelijke vloerniveau. De meest noordelijke boog, was de enige die volledig vrijgelegd kon worden. Hierbij was de aanzet tot het bakstenen gewelf te zien in de vorm van drie lagen bakstenen van 22x12x6 cm met geelachtige kalkmortel. De boog rustte op een zuil die opgebouwd was uit trommels van 30 cm hoog en met 40 cm doorsnede, die eveneens vervaardigd waren uit Doornikse kalksteen. De zuil was bovenaan afgewerkt met een knopkapiteel waarvan de knoppen waren afgebroken. Op het kapiteel rustte een deksteen waar de boog op steunde. De middelste boog verdween in het puinprofiel en van de derde was de aanzet te zien tegen de zuidelijke muur.

Kelder 30 was een vrij grote kelder die was gelegen tussen Kelder 29 in het westen en Kelder 7 in het oosten (fig. 5). Het oorspronkelijke vloerniveau situeerde zich op ca. 6,40 T.A.W. De kelder was in latere periodes opgedeeld in drie, mogelijk vier ruimtes. De gehele ruimte mat aan de straatzijde ca. 4,90 m en in de diepte ca. 8,30 m. De muren waren ook hier in baksteen opgetrokken van overwegend 26x13x6 cm. Over de gehele ruimte werden resten van het oorspronkelijke vloerniveau gevonden. Dit bestond uit verschillende soorten tegels met diverse afmetingen die in meerdere motieven waren aangelegd. Het ging om onder andere geglazuurde tegels van 11x11 cm en rode, groene en gele keramische tegels van 13x13 cm. De kelder werd in tweeën gedeeld door twee bogen die in het midden rustten op een zuil,

opgebouwd uit drie trommels in Doornikse kalksteen die naar boven toe breder werden. Ook hier was de zuil afgewerkt met een knopkapiteel, waarvan de knoppen waren afgebroken. De bogen werden in een latere periode dichtgemetseld, om wat ooit één grote ruimte was onder te verdelen in kleinere ruimtes. In het zuidelijke deel van ruimte 2 bevond zich een trap in baksteen die afgewerkt was in Doornikse kalksteen. In deze ruimte werden de resten van een gewelfstructuur aangetroffen met bakstenen van 26x12x5 cm. Mogelijk ging het om de restanten van een gedichte beerput, waarbij voor de aanleg het oorspronkelijke vloerniveau werd uitgebroken.

Algemeen kan gesteld worden dat in deze periode de as van de Korte Ridderstraat bepalend was voor de bebouwing. Dergelijke grote patriciërswohnungen werden in het bouwblok verder niet meer aangetroffen. Er werden verschillende constructies opgegraven die vermoedelijk met deze patriciërswohnungen samengingen. Naast verschillende muurconstructies werden heel wat afvalkuilen en dergelijke meer aangetroffen, die uit dezelfde periode dateren. Het gaat om zeker drie grote huizen (waarschijnlijk zit een vierde nog onder de straat kant Belfort), met een bijhorend erf. Op deze erven werden verschillende genres kuilen aangetroffen die duidelijk artisanale activiteit weergeven. Eveneens werden muurconstructies aangetroffen. Deze muren zijn voornamelijk opgetrokken uit baksteen met formaat rond 29x13,5x6,5 cm. Bij verder onderzoek zal gepoogd worden om de erfzones nauwkeuriger af te lijnen. Aan de hand van de baksteenformaten blijkt dat de constructies op de achtererven ouder zijn dan de gebouwen langsheen de straat. Mogelijk zijn dit restanten van nutsgebouwendiehoordenbijconstructies voorafgaand aan de bewaarde oudste bakstenen huizen. In de daarop volgende eeuwen, voornamelijk in de loop van de 16e eeuw, wanneer de bevolking drastisch ging toenemen, werden de tussenliggende erven volgebouwd met kleinere stadswoningen. Zo ontstond geleidelijk aan het bouwblok zoals het zich tot in de jaren 1960 manifesteerde.

Fig. 5: Overzichtsfoto Kelder 30. Hier is duidelijk te zien hoe de oorspronkelijke ruimte in twee werd opgedeeld door boogstructuren die later werden dichtgebouwd met baksteen (© Stad Gent, Dienst Stadsarcheologie).

Zwart pakket

Ook tijdens deze campagne kon verder onderzoek verricht worden naar de zogenaamde “Zwarte Laag”. Dit gebeurde zowel ter hoogte van de Cataloniëstraat, Klein Turkije, als ter hoogte van de voormalige Korte Ridderstraat. Elk van deze zones had zijn eigen specifieke kenmerken. Aan de zuidzijde van de Sint-Niklaaskerk werd over de breedte van de Cataloniëstraat een dwarsdoorsnede gemaakt. Zoals verwacht situeerde zich hier het bij de kerk horende kerkhof. Veel belangrijker was echter het aansnijden van een oost-west lopende greppelstructuur die opgevuld was met dit zwarte pakket. Deze opbouw valt te vergelijken met gelijkaardige greppels opgegraven op de Korenmarkt. Verder onderzoek van het materiaal dient nog te gebeuren, maar indien de vergelijking kan doorgetrokken worden, is deze greppel ook hier voorafgaand aan de 12e eeuw. In tegenstelling tot de Korenmarkt werden in deze zone sporen aangetroffen

die voorafgaand zijn aan deze structuren. Het ging om hieraan voorafgaande begravingen. Radiokoolstofdatering van het botmateriaal moet hier een meer accurate datering geven.

Ten noorden van de Sint-Niklaaskerk werd in Klein Turkije onderzoek verricht door middel van drie dwarsdoorsneden. Daarbij werd informatie ingewonnen over het kerkhof rond de kerk evenals over de twee kerkhofmuren. In tegenstelling tot de zuidelijke zone van de kerk werd geen zwarte laag aangetroffen. Dit is waarschijnlijk te wijten aan het feit dat het kerkhof hier intensiever gebruikt werd.

Tijdens de grootschalige ingreep op het Emile Braunplein kon ter hoogte van de Korte Ridderstraat de zwarte laag, in navolging van de campagne uit 1996, opnieuw in detail bemonsterd worden⁵ (fig. 6). Dit gebeurde op twee plaatsen, namelijk aan de oostzijde van de straat ter hoogte van het Belfort en aan de westzijde richting Goudenleeuwplein. Naast de bemonstering van dit pakket werd opnieuw een inzicht verkregen in de verschillende straatniveaus, waaronder het niveau van een knuppelweg. Gezien het volledige bouwblok tussen de Korte Ridderstraat en de Poeljemarkt onderzocht werd, bestond de mogelijkheid om te achterhalen hoe deze laag zich hoger op de natuurlijke zandrug manifesteerde. Zoals verwacht bleek deze niet verder door te lopen. Ten eerste hadden de huizen langsheen de Korte Ridderstraat door hun diepe kelders en funderingen dit deel van het bodemarchief vernietigd. Ten tweede blijkt ook door

Fig. 6: Staalname van het zwarte pakket, Korte Ridderstraat (© Stad Gent, Dienst Stadsarcheologie).

onderzoek ter hoogte van de Poeljemarkt dat dit zwarte pakket een fenomeen is dat zich voornamelijk toespitst op de lager gelegen delen. In het bouwblok werd dit pakket nergens geattesteerd, ook niet in de open delen. Ter hoogte van de Poeljemarkt werd onderzoek gedaan naar de vroegere *Nuwelsteghe* en hoewel ook hier het middeleeuwse wegdek werd geattesteerd, werd er geen zwart pakket aangetroffen.

Algemeen kan gesteld worden dat dit donkere pakket, waarin onder andere hout en plantenresten bewaard zijn, samen met allerlei aardewerk, lederafval en botmateriaal, over een grote zone in het centrum werd aangetroffen. Het valt wel op dat men hiervoor duidelijk de lagere delen van de Zandberg heeft uitgekozen. Hoewel de laag op sommige plaatsen rechtstreeks op de natuurlijke bodem is aangelegd, zijn er duidelijke zones waar vroegere activiteit is geattesteerd. Het onderzoek naar dit zwarte pakket is ver van afgerond en zal in de toekomst een beter inzicht moeten geven in dit fenomeen.

⁵ Voor de wetenschappelijke bijstand en de logistieke hulp bedanken de auteurs Anton Erynck, Koen De Groote, Koen Deforce (VIOE) en het Enamecentrum.

Archeologisch onderzoek op de Korenmarkt in Gent (deel 3) (O.-VI.)

BERKERS MAARTEN, BRU MARIE-ANNE & VERMEIREN GEERT

Korenmarkt

In het kader van het KoBra-project en de herinrichting van de Gentse centrumpleinen werd van 20 april tot 8 mei 2009 de middenzone van de Korenmarkt onder leiding van de Dienst Stadsarcheologie van de Stad Gent onderzocht (vlakken N en O). Dit deel was het laatste onderdeel van het archeologische vooronderzoek op het plein en vervolledigde een west-oost dwarsdoorsnede die ging van het Post Plaza-gebouw tot aan de Sint-Niklaaskerk. Dit onderdeel kaderde voorts voornamelijk binnen het onderzoek naar een eventuele Leiearm die over de Korenmarkt liep en de ophoging door middel van het zwarte pakket dat al op verscheidene plaatsen was aangesneden. Heel beknopt kan gesteld worden dat in de vlakken zeker drie greppels aangesneden werden, waarvan de precieze loop niet te achterhalen was door de beperkte omvang van het opgravingsvlak. Wel was hun uitgraving duidelijk zichtbaar in de bewaarde profielen. Deze greppels hebben een tijdje onder water gestaan. Vervolgens werden ze opgevuld met diverse zwarte, organische lagen die ook hier uitgebreid werden bemonsterd. In het oosten van vlak O (het dichtst bij de Sint-Niklaaskerk) werd de westelijke afbakening aangesneden van wat een wegtracé moet zijn geweest (ca. 6.50 T.A.W.). Dit looppniveau met fragmenten Doornikse kalksteen werd afgezoomd met houten balken die door houten paaltjes op hun plaats werden gehouden en in het zwarte pakket waren geslagen. Een radiokoolstofdatering op één van de paaltjes, uitgevoerd door het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, plaatst het hout tussen 1030 en 1190.

Klein Turkije

In de vlakken L en M, ten noorden van waar de huisjes tegen de noordgevel van de Sint-Niklaaskerk hebben gestaan, werd een donker kerkhofpakket aangesneden. Dit reikte tot aan de moederbodem. In de gele zandgrond werden vervolgens nog enkele kistbegravingen aangetroffen. Het zwarte pakket, aanwezig op de Korenmarkt en het Emile Braunplein, werd hier niet aangetroffen, waarschijnlijk door het intensieve gebruik als kerkhofzone.

Lederen masker

Sinds 2007 heeft de Dienst Stadsarcheologie al heel wat grond verzet op de Korenmarkt. De opgravingen moesten informatie opleveren over de ontwikkeling van deze plaats, de Sint-Niklaaskerk en latere bebouwing. Eén van de hypotheses was dat de Korenmarkt gegroeid is op een oude, gedempte Leiearm. Het archeologische onderzoek wees uit dat de Korenmarkt in oorsprong een laag gelegen en nat gebied was. Vanaf het midden van de 12e eeuw heeft men verschillende ontwateringgrachten gegraven om het gebied droger te maken. Nadien werden deze grachten gedempt om een plein te creëren. Dit dempingpakket bevatte naast een grote hoeveelheid aardewerk, dierlijk bot, houten voorwerpen, leerafval en metalen voorwerpen ook een heel bijzonder artefact. Dit bijzondere stuk kwam aan het licht bij het zeven van bodemmonsters in de archeologische ateliers van De Zwarte Doos.

Een lap leer waaruit twee ogen en een neus zijn uitgesneden kan worden geïnterpreteerd als een kindermasker. Twee klein gaatjes aan de zijden van het voorwerp werden gebruikt om met behulp van een koordje of stripje leer het masker te bevestigen aan het gezicht. De stroken die onderaan zijn geknipt hadden waarschijnlijk de bedoeling om te wapperen wanneer met het

hoofd werd bewogen. Laatmiddeleeuwse bronnen geven aan dat er in de middeleeuwen ook kinderfeesten werden gehouden. De kinderen konden zich verkleden en speelden rollenspellen. Een masker kwam daarbij natuurlijk goed van pas. Het is de eerste maal dat een leren masker wordt aangetroffen in Gent, maar het is tevens een primeur voor Vlaanderen en België. Gelijkaardige vondsten zijn ondermeer in Nederland gekend maar dateren veelal uit de 14e en 15e eeuw. Het Gentse exemplaar moet worden gedateerd in de tweede helft van de 12e eeuw.

Archeologisch onderzoek in Gent in 2009 (O.-VI.)

BERKERS MAARTEN, LALEMAN MARIE CHRISTINE, STEURBAUT PETER & STOOPS GUNTER

In 2009 verrichtte de Dienst Stadsarcheologie van de Stad Gent op achttien plaatsen in Gent terreinonderzoek (opgravingen, muurarcheologie, archeologische registraties bij werfcontroles). Een reeks interventies kaderde in meerjarenprojecten zoals de opgravingen Korenmarkt en Emile Braunplein, die in afzonderlijke kronieken worden voorgesteld. De andere interventies die sporen uit de middeleeuwen of de moderne tijden aan het licht brachten, worden hier beknopt meegedeeld.

Bijlokekaai / Godshuizenlaan, Bijlokeabdij: 19e-eeuwse ziekenzaal

Na de afbraak van het westelijke deel van de 19e-eeuwse ziekenzaal kon de Dienst Stadsarcheologie enkele waarnemingen doen. Een eerder vastgesteld baksteenmassief kon nu in zijn geheel worden blootgelegd. Samen met een tweede massief uit bakstenen van groot formaat (31x13/14x7 cm) zijn dit de enige resten van een evenwijdig aan het Bijlokevaardeke gelegen gebouw op spaarbogen. De tussenaafstand tussen de twee poeren bedroeg 3 m. Deze constructies uit baksteen van groot formaat kan in de 13e eeuw worden geplaatst. Samen met eerder gevonden muurfragmenten vormden ze waarschijnlijk het weinige wat rest van de behuizing en organisatie van de abdij in haar beginfase. Meer naar het zuidoosten bevond zich nog een recenter afvoerkanaal uit baksteen (24,5/25x11,5x5 cm). Bij de bouw van de 19e-eeuwse ziekenzaal werd iets verder en hoger een nieuw afvoerkanaal geconstrueerd. Al het water werd afgeleid naar het Bijlokevaardeke. Dit 'vaardeke' werd in de 19e eeuw volledig overwelfd. De bovenkant van de gewelven bevindt zich ter hoogte van de hier beschreven constructies op ca. 7.36 T.A.W.

Bijlokekaai / Godshuizenlaan, Bijlokeabdij: binnentuin 14e-eeuwse gebouwen

In de binnentuin van de 14e-eeuwse abdijgebouwen werden buizen gelegd voor de afvoer van regenwater. Bij het graven van een ca. 30 cm brede sleuf op 1,50 m van de muren van de pandgang - behalve de zuidelijke, omwille van de erker/lavatorium - konden op regelmatige afstand baksteenmassieven, haaks op de pandgangen, worden vastgesteld. Waarschijnlijk stopten ze allen op ca. 1,50 tot 1,80 m van de gangen. De massieven aan de oostzijde waren bovenaan alle 90 cm breed, maar verbreedden met versnijdingen in de diepte. De breedte van de bewaarde bovenzijde van de massieven aan de westkant en noordkant varieerden tussen 1,14 en 1,45 m, maar waren iets dieper uitgebroken. Ondanks het feit dat er verschillende baksteenformaten werden genoteerd, viel het toch op dat de formaten van de oostzijde groter waren (26/27x12,5/13x5/6 cm) dan die aan de westzijde (24/25x11,5/12x5/6 cm). Nergens kon het verband tussen deze massieven en de huidige pandgangmuren worden onderzocht, zodat niet onmiddellijk duidelijk is of ze met de huidige vormgeving, of met een vroegere fase te maken hebben.

Bijlokekaai / Godshuizenlaan, Bijlokeabdij: kruisgang

De restauratiewerken van de gevels van de kruisgang aan de zijde van de binnentuin leidde tot een aantal muurarcheologische registraties. De hele constructie van de kruisgang werd opgetrokken met baksteen boven een plint van vier rijen goed behouwen, grote blokken Doornikse steen. De oostelijke en de zuidelijke gevels lijken opgebouwd met twee soorten baksteen die zeer goed door elkaar werden vermengd (23/23,5x11/11,5x5/5,5 cm) en gedagd voegwerk. Bij de westelijke en de noordelijke gevels werden andere bakstenen (24/24,5x11,5x5,5 cm) vastgesteld. De benedenverdiepingen tonen spitsbogige doorbrekingen. Enkele vensteropeningen vertonen een invulling met metalen roedenverdeling. Opvallend zijn de soms bijzondere fijne, witte voegen tussen de boogstenen. De spitsboogvensters met afwerking van witte natuursteen en maaswerkinvulling lijken niet origineel. In het midden van de zuidgevel tekent er zich een rechthoekige uitbouw af, waarin het lavatorium was ondergebracht. De noordzijde met trapgevel is voorzien van een vierkante vensteropening met toepassing van witte kalkzandsteen en daarboven een balkgat. Op de bovenverdiepingen vertonen de gevels tweelichtvensters met toepassing van witte kalkzandsteen. De verschillen zitten vooral bij de ontlasting boven de vensters waar talrijke varianten werden vastgesteld. Aan de oostzijde komen per tweelicht twee bakstenen ontlastingsbogen voor. Daarnaast vindt men ook vormen zonder ontlastingsbogen, met horizontale ontlasting of met een boog per venster. De vaststellingen dragen bij tot de zeer complexe bouwchronologie van de Bijlokeabdij die tussen de ingrijpende 20e-eeuwse restauraties en herstelwerken aan het licht komt, en nog verder dient te ontward.

Bijlokekaai / Godshuizenlaan, Bijlokeabdij: het 17e-eeuwse klooster

Het 17e-eeuwse klooster staat in de Bijloke voor een constructie van drie vleugels omheen een binnentuin die ten oosten van de abdijgebouwen en daarop aansluitend werd opgetrokken. De restauratiewerken maakten het mogelijk een hele reeks bouwarcheologische registraties te verrichten. Ze hadden betrekking op minstens vier bouwfases. Her en der werden er sporen aangetroffen van gebouwen of bouwresten die ouder waren dan het 17e-eeuwse klooster en bij de 14e-eeuwse abdij lijken te behoren. Het meest merkwaardige was een fraai afgewerkt vierkant bouwvolume waarvan nog een hoek in de zuidelijke vleugel werd geïntegreerd. De meeste sporen hebben te maken met de belangrijkste bouwcampagne die op basis van geschreven bronnen omstreeks 1660 kan worden geplaatst. Dit gegeven wordt tevens ondersteund door archeologische waarnemingen en de architectonische vormgeving. Het gaat dus om gedeeltelijk onderkelderde kloostervleugels van twee bouwlagen hoog en met een hoge dakconstructie. Een aantal bakstenen indelingen en korfboogdeuren op de zolderverdieping stammen uit diezelfde bouwtijd. Een belangrijk gedeelte van de dakconstructie was nog origineel. Bijzonder merkwaardig zijn de restanten van een fraai afgewerkte windas in de oostelijke vleugel. De noordelijke vleugel lijkt het meest verbouwd. Deze werd in de 19e eeuw verlengd en kreeg er toen een tweede bouwlaag bij. Maar ook inscripties op zolderniveau in de zuidelijke vleugel duiden op aanpassingswerken in 1843 en 1880.

Bijlokekaai / Godshuizenlaan, Bijlokeabdij: binnenarealen neogotisch hospitaal

Centraal op de lengteas van het binnenareaal bij de neogotische Paulivleugels van het Burgerlijk Hospitaal van de Bijloke werden nieuwe riolering en regenafvoerbuizen geplaatst. Muren uit baksteen (25/25,5x12x6,5 cm) werden doorsneden. Ze liepen noord-zuid en behoren tot gebouwtjes die op het primitieve kadaster (ca. 1830) nog te zien zijn. Ook een baksteenmassief, samengesteld met bouwstenen van groot formaat (30x14,5x7,5/8 cm), kwam aan het licht. Bij het aanleggen van een sleuf voor de waterleiding, net ten zuiden van het rioleringtracé, stootte

men ter hoogte van de eerder gevonden baksteenstructuren op een waterput, gemetseld met bakstenen van 22x9,5x5,5 cm. De bovenrand bevindt zich ongeveer 1 m onder het maaiveld.

Korenmarkt, Sint-Niklaaskerk

De lopende restauratiewerken omvatten de binnenafwerking van de middenbeuk van de benedenkerk, in hoofdzaak de zones van triforium en bovenlichten. Vooraleer deze afwerking de bouwsporen aan het zicht onttrok, verrichtte de Dienst Stadsarcheologie nog een muurarcheologisch onderzoek. De bedoeling was het documenteren van de weinige, niet gerestaureerde delen om zo een beter zicht te hebben op de voornamelijk 13e-eeuwse, originele en niet geïnterpreteerde vormgeving van de kerk. Deze registraties bleken vooral belangrijk voor de vormgeving van diensten en kapitelen. In dit geval kan gesteld dat de gerestaureerde, verplaatste of gedraaide bouwonderdelen geen juist beeld geven van de oorspronkelijke architectuur. De overgangstravee naar het transept, die doorgaans bij een andere bouwphase dan de rest van de benedenkerk wordt gerekend, vertoont hetzelfde triforium en hetzelfde type kapiteel als de andere traveeën. De datering van het kruisribgewelf met de eerder vlakke gewelfvlakken en kruisribben met rolstaven, traditioneel als 13e-eeuws aangegeven, was zeker een jongere inbreng in een ouder concept en lijkt tot een jongere bouwwijziging te behoren.

Peperstraat 30-34

Naar aanleiding van bouwwerken op de hoek van de Peperstraat en de Komijnstraat kon de Dienst Stadsarcheologie terug enkele waarnemingen uitvoeren. Het grootste deel van dit terrein was verstoord door een aanzienlijke kelder, maar ook hier kon er door middel van relatief beperkte registratie heel wat informatie worden ingezameld. Aan de zuidelijke zijde van het terrein werd een deels vernietigde beerput opgemerkt en was het mogelijk om een beperkt profiel in te tekenen. De aanwezigheid van een zandige, bruingrijze laag waarvan het onderste gedeelte volledig was uitgelooft, lijkt te wijzen op een oude cultuurlaag. Er werden geen scherven of ander dateerbaar materiaal teruggevonden. De aanwezigheid van de moederbodem bevond zich op deze plaats tussen 6.03 en 5.89 T.A.W., wat een stuk hoger is dan bij de andere waarnemingen aan de Peperstraat. In tegenstelling tot deze zone lijken de terreinen aan Peperstraat 2–16 een meer intensieve menselijke activiteit te hebben gekend.

Sint-Baafsplein 8

Bij het uitgraven van een kelder voor een nieuwbouwappartement aan het Sint-Baafsplein kon de Dienst Stadsarcheologie verschillende sporen opmerken op de achterzijde van het perceel. Het ging in het bijzonder om afval- en mestkuilen die voorlopig kunnen worden gedateerd in de tweede helft van de 12e eeuw. Waarschijnlijk bevinden we ons op het erf van één van de twee stenen gelegen op het aangrenzende perceel.

Zandberg 11-12

Bij de afbraakwerken op het terrein van het voormalige rusthuis *De Clenen Pelikaen* kon de Dienst Stadsarcheologie enkele registraties verrichten. De belangrijkste waarnemingen werden centraal op het terrein gedaan. Een donkergrijze tot bijna zwarte laag kon over een beperkte lengte worden gevolgd en bevatte naast heel wat brokken houtskool ook fragmenten verbrande leem. Uit een vrij grote kuil, met een nog bewaarde diepte van 1,20 m, kwam opnieuw veel houtskool, verbrande Doornikse kalksteen en fragmenten verbrande leem, die duidelijk afkomstig waren van een vak- en leemwerkconstructie. Eén randfragment van een

komvormige vuurklok geeft aan dat de kuil niet ouder kan zijn dan het midden van de 12e eeuw. Waarschijnlijk hebben deze sporen te maken met het opruimen en terug bouwrijp maken van het terrein na een brand.

Gentbrugge, Guldenmeers 15

In de Guldenmeers 15 werd bij het graven van een regenput in de achtertuin een skelet aangetroffen. In dit gebied werden in het verleden wel meer vondsten gedaan, die alle te maken hebben met het klooster van de Rijke Klaren dat van de 13e eeuw tot 1576 op deze plaats gelegen was. Hoewel het skelet nog niet antropologisch is onderzocht, gaat het over een kistbegrafening met het hoofd naar het oosten gericht. Een deel van het lichaam was verstoord door een jongere kuil.

Oostakker, Eikstraat 75

De herinrichting van sportterreinen werd voorafgegaan door een proefsleuvenonderzoek. De bodem was volledig gebioturbeerd, maar nog niet gehomogeniseerd. De bevindingen hadden enkel betrekking op landinrichting uit postmiddeleeuwse tijden. Waarschijnlijk is het open landschap relatief recent. Hoewel kaartmateriaal vanaf de 18e eeuw weide of akkerland laat zien, moeten er ooit op de perceelsgrenzen bomen hebben gestaan.

Lokalisering van de 17e-eeuwse verdedigingslinie tussen Ieper en Komen (W.-VI.)

BLANCHAERT HANS

In het kader van een masterproef werd onderzoek gevoerd naar de ligging van de 17e-eeuwse Franse verdedigingslinie tussen Ieper en Komen (Blanchaert, 2009). Na de Vrede van Nijmegen (1678) besloot Lodewijk XIV, omwille van strategische redenen, in de Zuidelijke Nederlanden over te schakelen op een meer defensieve oorlogsvoering. In het kader hiervan werd een verdedigingslinie opgetrokken van Duinkerken tot Valenciennes, ten einde de Franse noordoostelijke grens met de Nederlanden van een defensie te voorzien (d'Albissin 1970; Hasquin 2005; Lynn 1999; Zeller 1928). In tegenstelling tot de zogenaamde Staats-Spaanse linies, is deze verdedigingslinie, op enkele uitzonderingen na, niet meer zichtbaar in het landschap. Dit maakt het echter interessant om de ligging van de verdedigingslinie zo precies mogelijk te lokaliseren op basis van historische kaarten en plannen. Gezien het slechts om een masteronderzoek ging, was het niet mogelijk de ganse verdedigingslinie tussen Duinkerken en Valenciennes te onderzoeken. Om praktische redenen werd geopteerd om de linie tussen Ieper en Komen te bestuderen. Een onderzoek naar de ligging van deze linie was al gebeurd door C. Lemoine-Isabeau in 1980 (Lemoine-Isabeau, 1980). Echter, met de huidige computertechnieken en allerhande GIS-toepassingen is het mogelijk een grotere nauwkeurigheid aan de dag te leggen (Rumsey 2002; Lowe 2002; Gregory 2003). Bovendien beschikten we van deze regio, dankzij een studie van J.-M. Duvosquel, over een grote hoeveelheid cartografisch materiaal (Duvosquel & Lemoine-Isabeau, 1980). Door dergelijke historische kaarten te onderzoeken binnen een GIS, worden ze bevrijd van hun statische eigenschappen, en kunnen er bovendien allerhande analyses op uitgevoerd worden (Verbyla, 2002).

Ten einde de verdedigingslinie te lokaliseren in het landschap, werd gebruik gemaakt van een regressieve methode. Regressief, gezien het kaartmateriaal in afnemende chronologie aan bod komt: er wordt vertrokken van modern kaartmateriaal, waarna teruggegrepen wordt naar 19e-eeuwse kaarten, om uiteindelijk een beroep te doen op de 17e- en 18e-eeuwse kaarten en plannen. Kort gesteld, komt het er bij de aangewende methode op neer, dat de historische kaarten en plannen (die de verdedigingslinie afbeelden) zo secuur mogelijk ruimtelijk gerefereerd dienden te worden, ten einde de locatie van de verdedigingslinie over te nemen op recent kaartmateriaal. De georeferentie gebeurde door het linken van controlepunten op de historische kaarten en plannen aan hun equivalenten op recenter kaartmateriaal (Rumsey 2000; Gregory 2003; Antrop 2007). Concreet gebeurde dit in drie stappen.

In eerste instantie werden de volgende topografische kaarten aangewend (in volgorde van gebruik):

- Huidige moderne topografische kaart, 1:10 000 (kaart 28, NGI);
- Huidige kadasterkaart. Van de Vlaamse regio kon gebruik gemaakt worden van een digitale versie (VLM 2001);
- De kabinetskaart van de Oostenrijkse Nederlanden (Ferraris, kaartblad 11).

Enkel de laatste kaart gaf nog elementen van de verdedigingslinie weer, en diende nog ruimtelijk gerefereerd te worden.

Vervolgens werden kaarten en plannen, die de verdedigingslinie weergaven, op hun beurt

ruimtelijk gerefereerd. Op deze manier konden deze documenten meer in detail bestudeerd worden, ten einde de ligging van de verdedigingslinie bij benadering te bepalen.

Als derde en laatste stap werd, na een studie van kadastrale plannen uit de 19e eeuw, en andere gedetailleerde cartografische documenten (zoals luchtfoto's uit de Eerste Wereldoorlog), de georeferentie hernomen en verfijnd.

Volgend op dit bureauonderzoek werd een kort booronderzoek in Hollebeke uitgevoerd, ten einde de exactheid en de precisie van het onderzoek te achterhalen.

Uiteindelijk konden vijftien elementen van de verdedigingslinie met grote zekerheid gelokaliseerd worden: vijf redoutes, vier onderdelen van de linie zelf en zes bastions. De tussenliggende zones werden achterhaald via de georeferentie. Gezien het hoge

aantal aanknopingspunten (vijftien), mogen we ervan uitgaan dat het onderzoeksresultaat de 17e-eeuwse realiteit sterk benadert (fig. 1). Effectief, bij het kortschalig booronderzoek werd de verdedigingslinie aangeboord op de locatie waar ze zich volgens het bureauonderzoek diende te bevinden.

Dit onderzoek bewees dat er potentieel zit in dergelijke methodologie voor het opsporen van niet zichtbare (militaire) relictten in het landschap. Verder en diepgaander onderzoek lijkt echter aangewezen, zowel op gebied van de verdedigingslinie tussen Ieper en Komen, als op de totale verdedigingslinie tussen Duinkerken en Valenciennes, ten einde onze kennis omtrent deze, quasi onbekende, verdedigingslinie aan te scherpen.

Bibliografie

- ANTROP 2007: M. ANTROP, *Perspectieven op het landschap. Achtergronden om landschappen te lezen en te begrijpen*, Gent, 2007.
- BLANCHAERT 2009: H. BLANCHAERT, *Historische GIS. Casus: de 17de/18de eeuwse verdedigingslinie tussen Ieper en Komen*, Gent, 2009.
- D'ALBISSIN 1970: N.G. D'ALBISSIN, *Génèse de la frontière franco-belge: les variations des limites septentrionales de la France de 1659 à 1789*, Parijs, 1970.
- GREGORY 2003: I. GREGORY, *A place in History: A guide to using GIS in Historical Research*, Oxford, 2003.
- HASQUIN 2005: H. HASQUIN, *Louis XIV face à l'Europe du Nord, l'absolutisme vaincu par les libertés*, Brussel, 2005.
- LEMOINE-ISABEAU 1980: C. LEMOINE-ISABEAU, La ligne de défense établie entre Comines et Ypres sous Louis XIV, in: s.n., *L'histoire de la région au congrès de Comines*, 28, Komen, 1980, p. 95-114.
- LEMOINE-ISABEAU & DUVOSQUEL 1980: J.M. DUVOSQUEL & C. LEMOINE-ISABEAU, *La région de Comines-Warneton. Sept siècles de documents cartographiques et iconographiques*, Brussel, 1980.
- LOWE 2002: D. LOWE, *Telling Civil War Battlefield Stories with GIS*, Past Time, past Place. GIS for History, Californië, 2002.
- LYNN 1999: J.A. LYNN, *The wars of Louis XIV 1667-1714*, Singapore, 1999.
- NGI s.d.: NGI, s.d., topografische kaart van België, Brussel.
- RUMSEY & WILLIAMS 2002: D. Rumsey & M. Williams, *Historical maps in GIS*, Past Time, Past Place. GIS for History, Californië, 2002.
- VERBYLA 2002: D. VERBYLA, *Practical GIS analysis*, Londen, 2002.
- VLM 2001: VLM, 2001, *kadscan*, Brussel.
- ZELLER 1928: G. Zeller, *L'organisation défensive des frontières du nord et de l'est au XVIIe siècle*, Parijs, 1929.

Turnhout – Jacobsmarkt (Antw.)

BRACKE MAARTEN

Inleiding

Naar aanleiding van de bouw van enkele serviceflats en de aanleg van een ondergrondse parking tussen het stadhuis en de Warandestraat in Turnhout werd een archeologisch onderzoek geadviseerd door de Archeologische dienst Antwerpse Kempen (AdAK). Het onderzoek, dat liep van april tot half december 2009 en een totale oppervlakte van 4000 m² omvatte, werd uitgevoerd door een team van Archaeological Solutions o.l.v. Maarten Bracke (cf. fig. 1). Het onderzoek werd uitgevoerd in opdracht van Clerinco nv/HBR ontwikkeling bvba. De opgravingsgegevens zijn nog in volle verwerking maar in deze korte bijdrage geven we alvast de belangrijkste resultaten.

Fig. 1: Luchtfoto met aanduiding van het plangebied (bron: Geo Vlaanderen).

Resultaten

Prehistorie

Het onderzoek leverde onverwacht enkele materiële resten op die teruggaan tot het neolithicum of de vroege bronstijd. Meer bepaald

gaat het om losse fragmenten van gepolijste bijlen en afslagjes. Deze werden hoofdzakelijk aangetroffen op het hoger gelegen deel (zandrug) langs de Warandestraat. Het noordelijke gelegen Warandekasteel bevindt zich immers op het hoogste punt van de omgeving. Sporen uit deze periode werden echter niet aangetroffen.

Op het terrein werden eveneens enkele paalsporen en kuilen aangetroffen uit de midden-ijzertijd, waaronder één schervenrijke afvalkuil.

Vroege Middeleeuwen

In het zuidelijke gedeelte van het plangebied werden verschillende paalkuilen aangetroffen, die vermoedelijk deel uitmaken van een gebouw uit de vroege middeleeuwen. Het gaat hier om een éénbeukige constructie. De aangetroffen huisplattegrond was slechts deels bewaard omwille van 19e-eeuwse bewoning.

Late middeleeuwen en Nieuwe tijd

Het is echter vanaf de late 13e eeuw dat er op de site Jacobsmarkt sprake is van een continue bewoning tot in de 20e eeuw.

De vroegste sporen uit de late 13e en 14e eeuw betreffen paalkuilen van één of meerdere

Fig. 2: Dubbele groot of plak van Willem V van Beieren (1345-1386; graafschap Holland).

Fig. 3: De kaart van Vorsterman (1667) en het Kadaster (1990) (bron: AdAK).

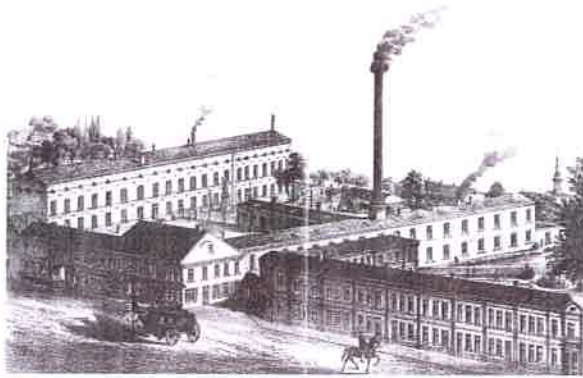

Fig. 4: 19e-eeuwse tekening van de Glenisson fabriek.

Fig. 5: Voormalige latrines van de "Jacobse School".

boerderijen met bijbehorende afvalkuilen. Mogelijk bevond zich binnen de boerderij een potstal. Een opmerkelijke vondst betreft een zilveren dubbele groot van Willem V (1345-1389) (fig. 2) die in de nabijheid van één van deze boerderijen werd teruggevonden. Ook kan er aan de hand van enkele brandlagen met bijbehorend vondstmateriaal vastgesteld worden dat de 14e eeuw erg woelig moet geweest zijn.

In de 15e eeuw verschijnen op het terrein gebouwen met bakstenen kelders maar met een houten bovenbouw. Geleidelijk aan vindt er dan een verstening plaats van deze houten naar bakstenen woningen. Vermoedelijk gebeurde dit op het einde van de 15e eeuw of begin 16e eeuw. Pal aan de Warandestraat werden in deze context de muurresten, de bijbehorende kelders en een waterput aangetroffen van de 'Drye Marien' uit 1534. Dit gebouw werd nadien verder uitgebouwd, waarna het in de 19e eeuw in twee huizen werd verdeeld (cf. fig. 3). De open gedeelten tussen de Drye Marien en het Heylich Bloet werden in de tweede helft van de 16e en de 17e eeuw geleidelijk aan bebouwd, zodat rond 1667 een aaneengesloten bebouwing te zien is op de gravure van Vorsterman, de oudste bewaarde afbeelding van de stadskern.

Nieuwste tijd

In de 19e eeuw wordt het terrein voornamelijk ingepalmd door imposante gebouwen die toebehoren aan de papierfabriek Glenisson (fig. 4). Het betreft enerzijds een gedeeltelijk onderkelderd L-vormig gebouw. Andere muurresten behoorden toe aan de oostelijke vleugel van de fabriek, waarvan het meest zuidelijke deel onderkelderd was. Eén van de beerputten toebehorend aan de fabriek bevatte een grote hoeveelheid en verscheidenheid aan pijpenkopjes.

Op het einde van de 19e eeuw sloot de papierfabriek haar deuren, waarna een deel van de gebouwen gebruikt werd door de "Jacobse School". Zes aan elkaar gebouwde toiletten en bijbehorende beerputjes getuigen van deze fase (fig. 5). In de vulling hiervan werden een groot aantal knikkers, muntjes en dergelijke teruggevonden.

Na de afbraak van de fabriek werd één van de kelders opgevuld met stadsafval. Zo werden een groot aantal (ca. 400) glazen flesjes (bier, medicinaal, wijn, parfum, ...) teruggevonden alsook industrieel aardewerk en enkele munten (fig. 6). Op basis van dit materiaal kan er gesteld worden dat de kelder opgegeven en opgevuld werd tijdens het interbellum.

Fig. 6: Medicinale flesjes (ca. 1925).

Turnhout-Brepols (Turnova) (Antw.)

MAARTEN BRACKE & STEPHAN DELARUELLE

Tussen 8 juni en 6 augustus werd een archeologische opgraving uitgevoerd in het plangebied van Turnova op de terreinen van de voormalige drukkerij Brepols langsheen de Baron Du Fourstraat in Turnhout. Het onderzoek werd uitgevoerd door een team van studie bureau Archaeological Solutions in samenwerking met Armada projectontwikkeling en onder begeleiding van de Archeologische dienst Antwerpse Kempen (AdAK). Het onderzoek spitste zich toe op de relatief onverstoorde historisch bebouwde delen aan de straatkant, die bij de ontwikkeling van het Turnova-project moeten wijken voor de nieuwe bebouwing.

Fig. 1: Luchtfoto met aanduiding van het plangebied (bron: Geo Vlaanderen).

De opgravingen geven aan dat de vroegste sporen van bewoning binnen het plangebied stammen uit de tweede helft van de late middeleeuwen. Deze

sporen komen voor in de zone dichtst bij de markt. Hier werd een waterput gevonden die onderin de houten putschacht een schervenrijk vulpakket bevatte. Op basis van vorm en soort van het aardewerk kan de opgave van deze waterput in de 14e-15e eeuw worden gedateerd.

In dezelfde zone bevonden zich ook de resten van een kelder, waarvan de bouw aan de hand van het grote baksteenformaat in de 16e-17e eeuw wordt gesitueerd. Deze was voorzien van telkens twee nissen in de oostelijke en zuidelijke wand. In de buurt hiervan werd een afvalkuil aangetroffen, die op basis van het aardewerk in de vulling in de late 16e-begin 17e eeuw kan worden geplaatst. Opvallend is een *Humpe* (uit Siegburg) met een decoratiepatroon bestaande uit bloemmotieven en drie bustes in een opgelegd medaillon.

Fig. 2: Laat 16e-eeuwse Humpe uit Siegburg.

Op de rand van de meer oostelijk gelegen zone werd op het achterplan een vergelijkbare kelder vastgesteld, die was opgetrokken met hetzelfde type baksteen. Hierin waren de restanten van twee verschillende vloerniveaus en een bakstenen trap bewaard.

Mogelijk gaat het om gebouwen die nog te herkennen zijn op de gravure van Vorsterman, die de situatie van rond 1667 weergeeft. In de buurt van dit tweede gebouw werd tevens een waterput uit dezelfde periode vastgesteld. Deze was, in tegenstelling tot zijn laatmiddeleeuwse voorganger, reeds voorzien van een bakstenen constructie.

In de 17e en de 18e eeuw werden verschillende huizen met een dwarsgevel gebouwd in het Papenstraatje, zoals het vroeger heette. Deze huizen hadden hoge ramen met bovenlicht en waren vaak witgekalkt. De laatste van deze huizen stonden kort na de oorlog nog overeind. Deze huizen bevinden zich gedeeltelijk onder het huidige voetpad. Enkele kelders met tongewelf zijn een overblijfsel van deze gebouwen. Vlakbij bevond zich een waterput.

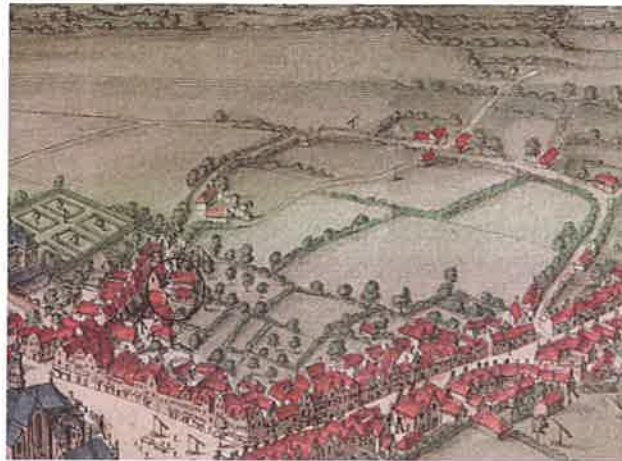

Fig. 3: Kaart van Vorsterman uit 1667 (bron: AdAK).

Het gebied verder ten oosten bleek grotendeels onbebouwd tot op het eind van de 18e eeuw, wanneer er op deze locatie arbeidershuisjes werden opgericht onder impuls van drukkerij Brepols. Begin 19e eeuw werden er verder ten oosten “moderne” arbeidershuisjes gebouwd ter vervanging van de armoedige ‘poorten’, waar zich op het achterplan woningen van één kamer groot bevonden. Deze laatste bleven echter in gebruik tot in de jaren ‘50.

Van de drukkerij zelf werden slechts een beperkt aantal relictten teruggevonden, waaronder een tunnel voor de nutsvoorzieningen die van fabriek A naar de reeds verdwenen fabriek B aan de overkant van de straat liep.

Fig. 4: Zicht op het archeologische vlak (zone 1).

Vroeg Aziatisch porselein in het zuidelijke deel van de Nederlanden. Evaluatie van de huidige kennis

BRUGGEMAN JORDI

De archeologische studie van het eerste Aziatisch porselein kan in belangrijke mate bijdragen tot het onderzoek naar het verschijnen ervan in het zuidelijk deel van de Nederlanden en het voorkomen en gebruik van vroeg Aziatisch porselein, voor het midden van de 17e eeuw. Uit eerdere studies met betrekking tot dit onderwerp blijkt vooral de schrijnende toestand van

het onderzoek naar porselein in het zuidelijke deel van de Nederlanden, want een eerste blik op het Aziatisch porselein uit dit gebied levert reeds heel wat meer aanwijzingen voor de aanwezigheid van vroeg Aziatisch porselein in deze contreien.

Historische en iconografische bronnen

Het is geweten dat er in Europa reeds tijdens de late middeleeuwen Aziatisch porselein aanwezig is, weliswaar zeer exclusief en voornamelijk bij elite en handelaars. Rond het midden van de 16e eeuw zijn er zowel uit literaire als iconografische bronnen aanwijzingen voor de aanwezigheid van porselein in de Zuidelijke Nederlanden. Het is echter goed mogelijk dat porselein reeds voor het midden van de 16e eeuw in de Zuidelijke Nederlanden sterker aanwezig was, gezien Portugal, dat nauwe banden had met de Spanjaarden die toen onze gewesten bezetten, reeds omstreeks 1500 porselein rechtstreeks uit China importeerde. Na het oprichten van de *Vereenigde Oostindische Compagnie* (VOC) in 1602, kan de toevoer van Aziatisch porselein ook plaats gevonden hebben vanuit de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, maar ook vanuit Engeland, via de *East India Company* die opgericht werd in 1600. Een rechtstreekse import door de Zuidelijke Nederlanden vond pas plaats na de oprichting van de *Generale Keizerlijke en Koninklijke Indische Compagnie* in 1722.

Archeologische bronnen

Veel van de tot nog toe gepubliceerde contexten zijn wat porselein betreft eerder slecht gedocumenteerd en in aantal beperkt. In de publicaties werden deze stukken vaak ook niet als vroeg Aziatisch porselein herkend. De variabele kwaliteit noodzaakt dan ook vaak een nieuwe evaluatie van het porselein.

Het tot nog toe gepubliceerde vroege Aziatische porselein heeft veelal een datering in de latere 16e eeuw of de vroege 17e eeuw, maar vroeger materiaal werd nog niet vastgesteld. De afwezigheid van contexten die strikt eindigen op het einde van de 16e eeuw maakt het voorlopig niet mogelijk om bijvoorbeeld een herkomst via Spanje/Portugal te bewijzen.

Gepubliceerde stukken vroeg Aziatisch porselein zijn aangetroffen in Gent, Antwerpen en Brugge, hoewel zeer beperkt. Tijdens recent, nog niet gepubliceerd onderzoek, kwamen toch wel wat nog niet gekende stukken vroeg porselein aan het licht. Het betreft materiaal afkomstig van de eliteresidenties Blauwhof in Temse (prov. Oost-Vlaanderen) en Gallifort in Deurne (prov. Antwerpen). Ook een eerste blik op het Aziatisch porselein uit de stad Antwerpen leert dat er hier heel wat vroeg porselein aanwezig is.

Besluit

Hoewel tot nog toe niet veel vroeg porselein uit archeologisch verband gepubliceerd werd, kan op basis van historische gegevens en iconografische bronnen toch relatief veel vroeg porselein verondersteld worden in de Zuidelijke Nederlanden. Een eerste blik op het materiaal uit Antwerpen lijkt deze veronderstelling alvast te bevestigen. Zeker in de grotere handelssteden en in de eliteresidenties kan nog heel wat vroeg porselein verwacht worden. De nieuwe evaluatie en verdere studie van Aziatisch porselein zorgt hopelijk voor een beter inzicht in de introductie en de vroege verspreiding van porselein in de Zuidelijke Nederlanden.

Lille, rue du Palais Rihour - la tour de l'Angèle et l'enceinte médiévale de Lille (xive-xviie siècle) (France)

CERCY CHRISTINE

Une fouille archéologique a été réalisée rue du Palais Rihour/Square Morisson à Lille, préalablement à la construction d'un immeuble par la société Swiss Life. Le terrain de 500 m² est situé en lisière de la ville médiévale de Lille, à l'emplacement de la fortification du bas Moyen Âge et à moins d'une centaine de mètres au sud-ouest de l'ancien palais Rihour érigé par les ducs de Bourgogne dans la seconde moitié du xve siècle.

Les résultats ont largement confirmé la présence de la fortification médiévale (fossé, levée de terre remparée, tour dite de l'Angèle). À partir du début du xviie siècle, ce rempart est démantelé et le fossé d'enceinte comblé pour permettre l'extension de la ville vers le sud et l'ouest. Le secteur est dès lors très densément loti et quelques éléments liés à cet habitat moderne ont pu être relevés.

Il s'agit ici de la sixième intervention archéologique sur l'enceinte médiévale de Lille —dont ne subsiste aujourd'hui en élévation que la *Noble Tour*—, et le troisième concernant le front fortifié sud-ouest de la ville après la fouille de la rue des Fossés (1990, G. Blicck, 70 m à l'est) et l'évaluation de la rue de la Rivierette (2002, N. Dessaux, 200 m au sud-est).

Un paléochenal colmaté

Le terrain est localisé à l'emplacement d'un paléochenal de la Deûle, dont l'atterrissement n'est pour l'instant pas situé dans le temps (datation ¹⁴C en cours). Il s'agit du bras sud d'un chenal secondaire cernant une zone émergée, l'îlot Rihour. Le comblement final contient des tourbes qui n'ont livré aucun mobilier datant. Quelques niveaux surmontent ces tourbes, qui attestent de la fréquentation du secteur aux xiiie - début du xive siècle : niveaux de piétinement ou d'épandage de détritiques en marge de la ville médiévale. Des séries d'analyses (micromorphologie et palynologie) sont en cours afin de déterminer ou de préciser la nature de ces dépôts et leur mode de formation.

Le premier état (xive s.)

La première fortification mise en évidence comporte un fossé dont la paroi est maintenue par un clayonnage en noisetier, ainsi qu'une levée de terre flanquée d'une tour quadrangulaire. La tour mesure 6,3 m de large par 8 m de long (soit une superficie interne de 50 m²). Elle repose sur des murs de 1,10 m de largeur moyenne, mettant en œuvre des pierres de taille soigneusement équarries et assisées. Compte tenu de l'instabilité du terrain, trois cotés sont fondés sur des piles reposant sur de petits pieux et des arcs de décharge. La face de la tour coté fossé est constituée d'un mur plein contrebuté d'un contrefort central. Le parement est en craie pour les niveaux de fondation, en grès pour les assises supérieures. Seul le niveau de fondation de cette tour est conservé : l'aspect de son élévation (tour fermée dotée de niveaux planchéiés ou tour ouverte à la gorge) demeure donc hypothétique.

La levée de terre associée à cette première tour se compose des niveaux de construction de la tour surmontés de remblais d'aspect particulièrement hétérogène. Cette terrée a été observée sur une longueur totale de 11 m, une profondeur d'une quinzaine de mètres et une altitude conservée de plus de 2 m. On imagine un système de défense sommital (parapet maçonné, palissade...) fonctionnant avec cette terrée ; nul élément n'en a été retrouvé.

La mise en place de cette première tour est située dans la première moitié ou au milieu du xive siècle. Rapidement, la levée de terre est maintenue côté fossé par un mur de briques, dont

la datation archéomagnétique est en cours. Ce mur de parement est fondé sur des perches de « bois blanc » (de l'aulne ?) disposées horizontalement au sol et dans l'axe de la maçonnerie. L'inflexion de ce mur vers le nord-est a pu être mise en évidence sur moins d'un mètre de longueur, à 9,50 m de la tour.

Effondrement et réparation de la tour

L'instabilité des terrains alliée au poids de la maçonnerie entraîne l'effondrement des parois sud-est et nord-ouest de la tour. La réparation intervient rapidement, sous la forme d'une fondation faite de pieux de taille très variable, plantés serrés dans les fissures ou les brèches de la tour du premier état. Cette nouvelle maçonnerie se présente sous la forme d'une fondation en gradins, en grès pour les premières assises, puis en briques. Seule la partie sud-est de cette réparation était conservée.

La tour de l'Angèle et la modification du dispositif (milieu xve-début xvie s.)

Au cours de la seconde moitié du xve siècle, la fortification change radicalement d'aspect. La levée de terre et son parement sont maintenus, ce dernier portant quelques traces de réparations. Une nouvelle tour est construite, fortement saillante cette fois-ci. De plan circulaire, cette tour de 9,50 m de diamètre englobe une partie de la tour quadrangulaire : le mur donnant sur le fossé et une partie des gouttereaux. Cette nouvelle construction entraîne une modification du tracé du fossé : le pied de la tour du premier état est largement déblayé et arasé avant d'être excavé. Les parois de cette excavation sont maintenues par un coffrage clayonné. Plus de 300 pieux en aulne (trunks ébranchés ou fûts dans lesquels ont été sciées des planches) sont disposés selon un maillage serré de 8 pieux au m². Ce premier niveau de fondation est surmonté par deux radiers de planches en aulne. Des chevilles en chêne assurent la solidarité des différents éléments. La tour, à base pleine, est maçonnée sur ce puissant dispositif. Le parement est en craie puis en grès et en brique, l'intérieur étant rempli d'une fourrure de gros blocs de craie liés à un mortier verdâtre très cohérent. La tour est conservée sur près de 2 m de hauteur. Bien qu'aucune ouverture de tir n'ait pu être observée puisque les constructions postérieures ont entraîné son arasement, il est probable que cet édifice ait été conçu d'emblée comme pouvant être adapté à l'usage systématique de l'arme à feu.

Fig. 1 : Radier de fondation de la tour de l'Angèle (milieu xve-début xvie siècle). En arrière plan, le mur de la première tour (état du xive siècle)
(© INRAP).

Le fossé correspondant à cet état comprend de nombreux aménagements en bois et en clayonnage dont il n'est pas toujours aisé de préciser la fonction. Le mobilier contenu dans les différents niveaux de comblement est particulièrement abondant et reflète bien la culture matérielle de la seconde moitié du xve et du début du xvie siècle. La largeur de ce fossé d'enceinte est estimée à une quarantaine de mètres.

À une date qu'il est encore difficile d'estimer, la tour subit de nombreux problèmes de stabilité : une fissure d'au moins 10 cm de large la traverse de part en part et entraîne de nombreuses déformations et brèches dans le parement de la terrée.

Ce tronçon du rempart présente un aspect radicalement différent de celui mis au jour rue des Fossés en 1990 : Square Morrison, une levée de terre réparée afin d'éviter l'écoulement des matériaux dans le fossé flanquée d'une tour tout d'abord non saillante, rue des Fossés une levée de terre fonctionnant avec un parapet sommital reposant sur des arcs de décharge en craie et en brique. L'aspect du front sud-ouest de l'enceinte médiévale de Lille paraît donc particulièrement hétérogène. La mise en œuvre de la nouvelle tour de l'Angèle, dans la seconde moitié du xve siècle, est à mettre en relation avec la construction de la résidence ducale à proximité. Enfin, malgré des solutions techniques variées (arcs de décharge, pieux et radiers de fondation...), la forte instabilité du terrain n'est jamais compensée et entraîne toujours de nombreuses faiblesses dans la construction.

L'église de Jamagne (Philippeville/Nr) : des fouilles préventives pour une destruction programmée

CHANTINNE FRÉDÉRIC ET MIGNOT PHILIPPE

Nous ne nous étendrons pas ici sur la lente agonie de l'église de Jamagne. Edifiée en 1780, elle fut négligée au point de justifier sa fermeture au culte en 1977. La situation ne fit ensuite que se dégrader, malgré plusieurs projets de restauration restés sans suite. L'édifice n'était pourtant pas si anodin. Dans un article paru en 2004 dans « *Le Guetteur Wallon* », Jean-Louis Javaux a montré de manière pertinente combien celui-ci méritait d'être sauvé. En effet, il s'agissait de l'église la mieux conservée parmi celles reconstruites à l'initiative du dernier abbé de Florennes, dom Hubert Leclercq (1767-1792). En dépit des remous que causaient la situation et une tentative de classement, il fut décidé d'abattre l'église pour en reconstruire une nouvelle en éradiquant une bonne partie de son promontoire. C'est dans ce contexte que débutèrent les recherches archéologiques menées en collaboration par la Direction extérieure de Namur et la Direction du Service de l'Archéologie du Service Public de Wallonie. Considérant le temps imparti et l'ampleur du travail nécessaire à la fouille complète du cimetière paroissial voué à disparaître, il fut décidé d'axer principalement les recherches sur l'emplacement de l'église où devait se situer les édifices antérieurs et les inhumations principales. Les fouilles se déroulèrent de février à mai 2009 et il est prévu dans un deuxième temps de suivre le nivellement du promontoire afin de s'assurer de l'existence ou non d'autres aménagements périphériques.

Quelques tombes appartiennent à une phase antérieure aux vestiges de la première église maçonnée découverte. Quatre fosses sont en effet recoupées par la fondation du mur qui soutenait l'embranchement et l'arc triomphal du chœur de l'église médiévale. Seulement deux d'entre elles, superposées et protégées d'une couverture maçonnée, conservaient la partie inférieure des défunts. Ces inhumations au niveau du chœur pourraient faire songer à

un regroupement familial privilégié dans un édifice totalement disparu ou situé en dehors du secteur qui a pu être fouillé.

Les traces de l'église médiévale ayant précédé celle du xviiie s. sont ténues et se résument à quelques morceaux de maçonneries isolées en fondation. Ce sont : le mur septentrional du chœur, le mur soutenant son emmarchement ainsi qu'un morceau du mur gouttereau nord et du mur gouttereau sud de la nef. Ces quelques indices permettent d'envisager ses dimensions. La nef faisait 13 m sur 6,40 m, tandis que le chœur de plan carré faisait 5,60 m de côté. Rien ne permet pour l'instant de dater cet édifice dont le plan rappelle ceux d'églises modestes édifiées vers les xie-xiiie siècles. Ces édifices, dont quelques exemplaires sont conservés entre autres dans la province (Beauraing, Doyon, Mertenne ou Ossogne), se contentent de l'essentiel : une nef rectangulaire et, à l'est, un chœur à chevet plat.

Un clocher fut adjoint sans doute dans un second temps à cette petite église. C'est du moins ce que laisse à penser sa position légèrement désaxée et la différence de qualité des maçonneries. Rien ne permet de le dater et toute relation stratigraphique avec l'église médiévale a entièrement disparu durant la démolition. L'analyse de ses fondations durant la dernière phase des travaux permettra certainement de mieux cerner l'époque de son érection.

Nous n'exposerons pas ici les multiples inhumations réalisées autour de cette église dans l'enclos cimetériel. Abandonné seulement en 1903, l'on peut aisément imaginer la densité d'occupation de ce cimetière dont les origines coïncident avec celles de l'église. A la tête d'un petit réseau paroissial en tant qu'église-mère, le cimetière de l'église de Jamagne accueillait autrefois non seulement les défunts du village, mais également les habitants des entités alentour. Cette hiérarchie paroissiale explique pourquoi les habitants de Jamiolle furent inhumés à Jamagne jusqu'en 1903, alors qu'une église y existait.

La nef et la tour de l'église médiévale, comme la nef de l'église moderne, étaient traversées de quantités d'inhumations s'étalant essentiellement du xviie au xixe siècle. Elles étaient toutes en pleine terre sauf l'une d'entre elles qui était en caveau. Un morceau de sa dalle funéraire a été retrouvé dans les remblais de destruction de l'église et donne quelques renseignements. L'homme est mort en octobre 1693 et cette pierre fut offerte par son gendre M. GAUTEU, écuyer du gouverneur de Philippeville.

L'édifice médiéval ne semble pas avoir beaucoup évolué jusqu'à la reconstruction de 1780. L'église fut alors détruite et le clocher miné pour faire place à l'église à son tour désormais disparue. Nous ne pourrions dire grand chose de l'église moderne, seul l'article de Jean-Louis Javaux déjà renseigné en offre la description. Les seuls éléments significatifs qui purent être dégagés de cette période, outre les inhumations déjà évoquées, sont les restes de deux fours et la trace d'une fosse, mal conservée, ayant sans doute servi alors à mouler les cloches.

Un nouveau programme de recherche archéologique sur le bâti bruxellois d'Ancien Régime. Démarches et perspectives (Région Br.)

CHARRUADAS PAULO & SOSNOWSKA PHILIPPE

Depuis 2009, le Centre de Recherches en Archéologie et Patrimoine (CReA-Patrimoine) de l'Université libre de Bruxelles a entamé un programme de recherche portant sur le bâti ancien à Bruxelles et en région bruxelloise, et s'articulant autour d'un post-doctorat¹ et d'un doctorat². La première enquête, centrée sur la ville médiévale et moderne, entend caractériser plus précisément, dans le temps et dans l'espace, la nature de l'architecture civile ordinaire et les modalités du développement urbanistique à Bruxelles. Cette démarche scientifique s'appliquera à l'échelle d'une portion bien documentée du territoire urbain (sources écrites, documentation graphique, données archéologiques et patrimoniales). Les zones retenues pour cet examen approfondi sont les paroisses anciennes de Sainte-Catherine et de la Chapelle. Cette démarche doit permettre de rencontrer un certain nombre de problématiques touchant au patrimoine bâti bruxellois d'Ancien Régime (situation du parcellaire, phénomènes de densification et de pétrification du bâti, distribution des groupes sociaux dans les quartiers de la ville), de les évaluer et de mieux les cerner. Sans pouvoir évidemment tout résoudre, le projet entend dégager des pistes fécondes pour la recherche future. Dans un second temps, l'enquête portera plus spécifiquement sur les pratiques de l'archéologie du bâti urbain afin de permettre une meilleure prise en charge de ce patrimoine par les autorités régionales compétentes (proposition au final d'un cahier des charges et d'un protocole d'intervention spécifiques au patrimoine bruxellois d'Ancien Régime).

La seconde enquête visera à mettre en relief les rapports entre matériau et immeuble au travers de l'histoire du bâti ancien bruxellois. Trois types de matériaux seront étudiés successivement suivant ce schéma : le bois, la pierre et la terre cuite architecturale. La première étape sera la mise en place d'un inventaire de l'ensemble des matériaux conservés dans les différents dépôts (Ville de Bruxelles, Région de Bruxelles-Capitale, particuliers) qui permettra le développement d'un pierrier et d'un tessonier. Ils seront ensuite abordés selon plusieurs axes de recherches où se succédera une analyse descriptive de ceux-ci, la détermination de la provenance, l'établissement de la relation entre matériaux et architecture, entre matériaux et urbanisme, et entre matériaux et société. Les résultats obtenus feront l'objet de comparaison avec d'autres villes (Europe du Nord et du Nord-Ouest). Cette vaste interrogation devra nourrir une réflexion plus profonde sur la mise en œuvre technique, économique et sociale des matériaux. Elle permettra de dépasser les méthodes traditionnelles d'histoire des formes pour développer une relation dialectique entre matériau, forme, usage et caractérisation sociale de la ville, de son habitat et de ses populations.

Si ce programme de recherche en étude du bâti s'inscrit dans une dynamique archéologique initiée voilà une vingtaine d'années avec la création de la région bruxelloise (plusieurs chantiers de fouille importants et des découvertes d'envergure), il prend également pour cadre la dynamique de la production historique qui a récemment renouvelé de manière profonde

¹ CHARRUADAS P., Archéologie du bâti en Région bruxelloise. Mise en œuvre documentaire, analyse et éléments de programme, CReA-ULB, Programme Prospective Research for Brussels, financé par l'Institut d'encouragement de la recherche scientifique et de l'innovation à Bruxelles (IRSIB).

² SOSNOWSKA P., Contribution à l'histoire de l'architecture à Bruxelles. Étude archéologique, technique et historique des matériaux de construction utilisés dans le bâti bruxellois (XIIIe-XIXe siècle), CReA-ULB, projet de recherche Mini-Arc.

l'histoire ancienne de la ville (travaux de Claire Billen, Paulo Charruadas, Chloé Deligne, Stéphane Demeter, Michel de Waha, David Guillardian...). Par une confrontation des données matérielles aux résultats obtenus par les historiens, ce programme de recherche ambitieux d'apporter une contribution originale à la connaissance de la ville durant l'Ancien Régime.

Archeologische evaluatie ter hoogte van het Gesuklooster, Sint-Joost-ten-Node (Br. Gewest)

CLAES BRITT

Op vraag van de Directie Monumenten en Landschappen van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest voerden de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis in oktober 2009 een archeologische evaluatie uit ter hoogte van het 19e-eeuwse Jezuïetenklooster te Sint-Joost-ten-Node. De site, gelegen in het bouwblok gevormd door de Konings-, de Dwars-, de Staartster- en de Brialmontstraat, maakt deel uit van een prestigieus project dat de omvorming en herbestemming van het klooster als luxehotel voorziet. Het project omvat daarenboven de aanleg van een ondergrondse parkeergarage. De historische waarde van het terrein, met de vermoedelijke aanwezigheid van de vooruitgeschoven versterkingen van de tweede Brusselse stadsomwalling, vormde de onmiddellijke aanleiding van de archeologische interventie.

De Gesusite is gelegen ten noorden van de Schaarbeekse poort, een van de zeven poorten van de 14e-eeuwse stadsomwalling. Deze doorgang werd doorheen de eeuwen aanzienlijk versterkt, in de 16e en de 17e eeuw met een bastion en twee halvemanen en later, in het begin van de 18e eeuw, met de constructie van een hoornwerk. Vanaf 1782 beveelt keizer Jozef II de ontmanteling van het defensieve systeem rond de stad. Het is echter wachten tot het begin van de 19e eeuw (1819-1827) voor de effectieve afbraak van de stadsmuur en het opdelen van de terreinen in afzonderlijke percelen. Op het kadastrale plan van Ph. Vandermaelen (1836) wordt op de plaats van de huidige Gesukerk de herenwoning van architect J.B. Vifquain weergegeven. Het perceel loopt van de Konings- tot aan de Staartsterstraat. Na het overlijden van J.B. Vifquain, in 1854, kopen de Jezuïeten het pand om er hun residentie van te maken.

Van de versterkingen rond de tweede Brusselse stadsomwalling is bijna niets bewaard gebleven. Naast de Hallepoort zijn kleine uitzonderingen hierop een vijver in de Kruidtuin, een restant van de voormalige gracht van het koninginnebastion, en een bewaard muurrestant in het metrostation Munthof. Het onderzoek van het binnenterrein aan het Gesuklooster was dan ook een uitgelezen kans om iets meer te weten te komen over het verloop en de opbouw van de verdedigingswerken.

Tijdens de archeologische evaluatie werden in totaal vijf sonderingen uitgevoerd ter hoogte van de actuele bovengrondse parking. Deze laatste neemt ongeveer de plaats in van de voormalige kloostertuin. De onverstoorde bodem, het witte Brusseliaanse zand, werd ontdekt op een hoogte van *48,06 m*, ongeveer 2,60 m onder het huidige parkingniveau. De stratigrafische doorsnede toont aan dat een diepe kuil, waarvan de oorsprong voorlopig nog onduidelijk blijft, werd gegraven doorheen het zand. Ten gevolge van stabiliteitsproblemen moest het graven op deze diepte gestaakt worden. Bijgevolg kon niet nagegaan worden of het om een gedeelte van een (versterkings?)gracht dan wel om een ontginningskuil gaat. Mogelijk ging het om een combinatie van beide. Het Brusseliaan was immers zeer gegeerd voor zowel het zand als de zandsteen die hierin werd aangetroffen.

De kuil werd in een volgende fase opgevuld met dikke afvalpakketten van 2,50 tot 3,00 m die bijna overal op het terrein werden aangetroffen. Het gaat om verschillende zandlemlagen die afgewisseld worden door zand- en puinlagen. Het archeologisch materiaal dat hierin werd teruggevonden (rood aardewerk, faience, *faience fine*, porselein, steengoed, enz.) dateert uit het laatste kwart van de 18e en het begin van de 19e eeuw. Deze datering komt grotendeels overeen met de afbraakfase van de versterkingen.

Een tweede sondering, gelegen in het oostelijke gedeelte van de tuin, leverde binnen de ophogingspakketten een grote hoeveelheid verspreid menselijk beendermateriaal op. Er werden geen skeletten in anatomisch verband ontdekt. Het beendermateriaal werd overgebracht naar het KBIN voor identificatie.

De eerste structuren die werden aangetroffen, maken deel uit van de 19e-eeuwse bewoning. Het gaat enerzijds om enkele bakstenen muren die zich op de percelen aan de Dwarsstraat bevonden. In de 20e eeuw worden deze percelen opgeslorpt door het kloostercomplex. Daarnaast werden er in de tuin van J.B. Vifquain twee paviljoentjes ontdekt. Ze dateren uit het tweede kwart van de 19e eeuw. Het gaat om een ‘*schijnkapelletje*’ en een decoratieve ‘*ruïne*’. Dergelijke paviljoentjes werden in de 19e eeuw als romantisch element vaak toegevoegd aan de tuinen van belangrijke landgoederen.

De gebouwtjes zijn opgetrokken in baksteen en kalkzandsteen. Deze laatste werd vermoedelijk ter plaatse ontgonnen. Het ‘*schijnkapelletje*’ vertoont een rechthoekig grondplan met aan elke kant een kleine apsis. De binnenzijde is afgewerkt met blokken van onregelmatige afmetingen en vormen die met zeer weinig kalkmortel zijn opgemetseld. Ze geven een ‘grotachtig’ uitzicht aan het interieur. De tweede constructie, de ‘*ruïne*’, bestaat uit een massief metselwerk dat afhelt naar het noorden. Onderaan bevinden zich twee massieve steunberen. Ze zijn opgebouwd in blokken van een groot formaat die met de smalle kant naar beneden werden aangebracht. Het is onduidelijk of een gedeelte van de constructie werd afgebroken bij de aanleg van de kloostertuin.

De eerste bevindingen wijzen op het belang van een archeologische opvolging voor het vervolg van het onderzoek. Hierbij is het mogelijk dat bij de aanleg van de ondergrondse parking sporen van de Brusselse versterkingen aan het licht zullen komen. Een volledige vrijlegging van het terrein kan ons tevens belangrijke informatie opleveren over de inrichting van 19e-eeuwse stadstuinen.

Fig. 1: Het paviljoentje van architect J.B. Vifquain (2e kwart 19e eeuw) (foto B. Claes, © MBHG-DML).

Nivelles – Grand-Place (Br. Wal.) : observations préliminaires archéologiques, géologiques et anthropologiques

COLLETTE OLIVIER, HELLER FRÉDÉRIC, MALEVEZ AGNÈS, VAN HOVE MARIE-LAURE, WILLEMS DIDIER & YERNAUX GENEVIÈVE

Selon les archives, un complexe abbatial mixte fut fondé à Nivelles (Brabant wallon) par Itte, veuve de Pépin de Landen, au milieu du VIIe siècle. Il se composait d'au moins trois églises : Saint-Paul, réservée aux chanoines, Notre-Dame, dédiée aux offices, et Saint-Pierre, chapelle funéraire et noyau de la collégiale consacrée en 1046.

Les recherches archéologiques menées au lendemain du bombardement du centre urbain en mai 1940 ont non seulement confirmé cette fondation mais également fourni des informations capitales quant au développement desdits édifices religieux jusqu'au milieu du XXe siècle. Toutefois, ni le contexte antérieur à l'abbaye ni les limites originelles de celles-ci et les abords immédiats ne sont connus. Par conséquent, toute intervention d'envergure dans le sous-sol revêtirait un enjeu capital. C'est la raison pour laquelle, le permis octroyé pour le projet d'aménagement de la Grand-Place a été conditionné par la mise en place d'un suivi archéologique, assuré par le Service archéologique du SPW - DGO4 en province du Brabant wallon, et de fouilles partielles le cas échéant.

Même si ces interventions, seule solution retenue comme étant raisonnable au vu des diverses contraintes, sont limitées aux nouveaux fonds de coffres (0,80 à 1,40 m sous le niveau de circulation actuel), des sondages profonds ponctuels sont envisageables pour autant qu'ils soient réalisés en accord avec la Ville, le bureau d'architecture DDV et l'entreprise (association momentanée Galère et Danheux-Maroye).

Depuis la fin du mois de mars 2009, près de la moitié de la superficie de l'espace public a été remanié. Les vestiges mis au jour sont multiples et appartiennent à des ensembles religieux ou civils. Il apparaît clairement que deux zones cimetiérales ont coexisté et ce probablement dès le Haut Moyen Âge.

L'un des cimetières se situait à l'ouest de l'église Saint-Pierre. Son existence serait liée à la notoriété qu'avait acquise l'abbaye en vertu du culte de Sainte-Gertrude, première abbesse. Dans l'attente de datations absolues et au vu des indices recueillis sur terrain, nous situons son abandon entre les XIe et XIVe siècles, au profit d'un espace public carrossable en bordure immédiate de la collégiale érigée et agrandie durant cette période. L'autre cimetière se développa autour de l'église Notre-Dame, confirmée paroisse mère au XIIIe siècle. Avant le milieu du XVe siècle, il fut rehaussé par l'apport de déblais et son extension orientale réduite. Ses fonctions se perpétuèrent jusqu'à l'aube de la Révolution française, lorsque Joseph II ordonna l'interdiction d'inhumer dans les centres urbains, à l'intérieur et autour des églises.

Parallèlement, des habitations et commerces furent accolés à la collégiale, condamnant de la sorte les alloirs du chœur oriental. Au début du XIXe siècle, l'église Notre-Dame fut désacralisée et transformée en habitats. Des réseaux d'égouttages et infrastructures similaires furent implantés à travers les voiries anciennes et cimetières « désaffectés ».

Les structures ayant retenu le plus l'attention, en raison de leur quantité, leur diversité et leur état de conservation jugée exceptionnelle, sont les inhumations, celles en cercueil en particulier. Les causes de leur préservation sont à rechercher notamment dans la nature du sous-sol. Ainsi, la cité s'est installée le long de la Thines, petit affluent de la Samme, à la faveur d'un élargissement de la vallée. L'abbaye se situait sur un petit replat bénéficiant de l'ouverture vers un petit vallon latéral, celui du ruisseau de la Dodaine.

Les terrains jouxtant le côté oriental de la collégiale sont constitués de colluvions et d'alluvions

du vallon pré-cité. Celles-ci sont composées de limon, de limon argileux et d'argile limoneuse peu compacts. Une des caractéristiques du terrain étudié est la présence d'une frange de réduction près de la surface. Sa limite supérieure irrégulière décrit des fluctuations d'aspect chaotique. Localement, ces fluctuations s'organisent géométriquement et semblent reproduire l'image de structures disparues. Il apparaît que la réduction du terrain n'a pas été immédiate mais qu'elle soit survenue tardivement.

Dans la fouille entamée du côté occidental, les tombes mises au jour présentaient un état de conservation très variable d'un endroit à l'autre. Comme dans le secteur oriental, le sous-sol est composé de colluvions et d'alluvions argilo-limoneuses ; cependant, le terrain se trouve légèrement en position dominante par rapport au vallon de la Dodaine. Là où les vestiges sont bien conservés, le terrain présente des indices d'hydromorphie marqués ; par contre, là où les vestiges sont très altérés, le terrain est nettement plus sec et contient des traces évidentes d'oxydation. Il apparaît donc que le sous-sol fut soumis à une saturation variable en eau souterraine. Vu le bon état de préservation des inhumations, il est fort probable que cette saturation se soit produite peu de temps après la mise en terre des cercueils et qu'elle ait été constante.

Que cela soit dans le secteur oriental ou occidental, la saturation en eau des sédiments a été déterminante dans la conservation des vestiges. Celle-ci est apparue lors d'une modification des écoulements souterrains, soit par l'augmentation des infiltrations, soit par une remontée de la nappe causée par un obstacle souterrain. Il se pourrait que l'installation des fondations de la collégiale soit une des causes possibles.

En l'état actuel des études, il est permis d'avancer une typologie assez détaillée des cercueils. Plusieurs modèles ont déjà pu être mis en évidence ; ils se répartissent en trois catégories : les fonds pleins, les fonds à claire-voie et les fonds à clayonnage (claires). Les couvercles peuvent être en une ou deux pièces. Les planches, pour lesquelles le hêtre semble dominer, sont assemblées par tenons et mortaises, chevilles ou clous. En outre, on observe fréquemment deux planchettes fichées verticalement dans la planche de fond ou de tête pour maintenir la tête du défunt droite.

Les inhumations en pleine terre, également présentes, sont parfois dotées d'une encoche céphalique.

Dans certains cas, la présence de tissus atteste de l'usage d'un contenant souple (linceul) en plus du contenant en bois (cercueil). Une mise en parallèle des données concernant les deux types de contenants avec l'analyse taphonomique des ossements, vont permettre d'appréhender des informations particulièrement précieuses. En effet, le travail des anthropologues consiste généralement en la restitution des contenants, qui ne sont quasi jamais conservés, en fonction de la position des ossements mis au jour. Les données apportées par l'étude des tombes découvertes à Nivelles vont livrer toute une série d'éléments particulièrement pertinents pour la restitution des types de cercueils et la présence éventuelle d'un contenant souple lorsqu'ils ont disparus.

La conservation de certaines matières organiques, aussi variées que des pigments recouvrant les parois des cercueils, des coussins en matière végétale, et même la présence de plusieurs cerceaux, va permettre d'élargir davantage l'approche pluridisciplinaire et livrer des informations dont on dispose rarement.

Pour conclure, soulignons l'intérêt du suivi tant pour l'histoire de la cité et de l'abbatiale que pour des matières spécifiques, l'étude des techniques et coutumes funéraires en particulier.

Le chantier se prolongeant jusqu'au printemps 2011, d'autres vestiges s'ajouteront inmanquablement et alimenteront les diverses études en cours et souhaitées, telles que la géologie, l'anthropologie et la xylologie.

Enkele werfopvolgingen in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest

DEGRAEVE ANN

Damstraat 10-12, Elsene

In het kader van een bouwvergunning binnen het Wijkcontract Malibrans werden in februari 2009 door de Directie Monumenten en Landschappen (DML) van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest archeologische sonderingen uitgevoerd op het perceel Damstraat 10-12 in Elsene. Dit perceel werd minstens vanaf de 17e eeuw aan zijn noordwestzijde doorsneden door een stuwwand waarlangs de Maalbeek vanuit de vroegere *Grote Vijver* (het huidige Flagey-plein) richting Etterbeek vloeiende. Langsheen de *Grote Vijver* en de stuwwallen bevonden zich verscheidene brouwerijen die het water van de vijver en van de Maalbeek gebruikten bij de bierbereiding. Langs de oevers van de Maalbeek lagen dan ook verschillende groentetuinen en perceeltjes met banken voor het nuttigen van de productie van de nabijgelegen brouwerijen.

Vier sonderingen werden uitgevoerd tot op een diepte van resp. 1,90 m (*54,297 m*) (Tr 1), 1,70 m (*54,417 m*) (Tr 2), 1,90 m (*54,297 m*) (Tr 3) en 1,37 m (*54,817 m*) (Tr 4). Hierbij werden enkel dikke moderne opvulpakketten met weinig archeologica aangetroffen.

In twee sonderingen (Tr 3 & Tr 4) werd een archeopedologische boring uitgevoerd om de diepte van de archeologische lagen te bepalen en een eerste categorisatie van het fysieke kader van de site vast te leggen. In Tr 3 werd de boring, na een opeenvolging van zand- en leemlagen, door de aanwezigheid van een ondoordringbare laag (steen, beton?) stilgelegd op een diepte van 2,50 m onder het huidig oppervlak (*53,707 m*). Tr 4 vertoont vanaf 1,80 m onder het huidig oppervlak (*54,417 m*) een sterk organische laag met grote hoeveelheden houtskool, keramiek, hout en beenderfragmenten. Om deze organische laag te kunnen bemonsteren wordt in 2010 een opvolging van de graafwerken voor de nieuwbouw voorzien.

Egmontpaleis, Kleine Zavel, Brussel

Tijdens de renovatiewerken aan het Egmontpaleis aan de Kleine Zavel (Ministerie van Buitelandse Zaken) werden in september 2009 menselijke beenderresten aangetroffen in een kamer op het gelijkvloers in de linkervleugel, slechts enkele centimeter onder het vloerniveau. Na onderzoek door de DML, bleek het om 1 individu *in situ* te gaan en een groot aantal verplaatste beenderen, voornamelijk lange beenderen en enkele schedels, beschadigd door de aanleg van de funderingen van de huidige kamer. Het betreft hier wellicht begravingen ter hoogte van de kerk van het klooster van de Ongeschoeide Karmelieten. De kerk, gebouwd in 1612, ging de linkervleugel van het paleis, gebouwd in het begin van de 19e eeuw, vooraf.

Op de Erekoer van het Egmontpaleis werden enkele sleuven getrokken voor de plaatsing van rioleringen. Bij deze werken werden o.a. de resten van een kelder en funderingen in bakstenen van groot formaat aangesneden. Een vergelijking met de plannen van de vroegere gebouwen zal uitmaken of deze resten tot het voormalige 16e-eeuwse hotel van Egmont behoren.

Oude Kerk en Kerkhof van Laken

De plaatsing van afwateringsbuizen op het kerkhof van Laken in november 2009 werd door de DML opgevolgd. Een lange oost-west sleuf (diepte 1 m) bracht de fundering van een vroegere kerkhofmuur evenals van het stenen pad aan de binnenzijde van de muur aan het licht. In de noord-zuid sleuf, die op een diepte van 0,50 m tot 1 m werd uitgegraven, werden naast een moderne grafkelder (2,10x2x3 m) (*26,612 m*), de funderingen in beige kalkzandsteen

van de zuidgevel van het zuidelijke transept van de vroegere Onze-Lieve-Vrouwkerk van Laken aangetroffen (breedte: 0,70 m) (26,192 m). Enkel het 13e-eeuwse koor van deze kerk bleef immers bewaard na haar gedeeltelijke afbraak in 1884.

Opmerkelijk is de kleine hoeveelheid menselijk beendermateriaal in beide sleuven. Het eerste kerkhof wordt namelijk rond de vroegere Onze-Lieve-Vrouw-kerk aangelegd (13e eeuw) en zal tot het begin van de 19e eeuw worden gebruikt. Het huidige kerkhof is het resultaat van een reeks uitbreidingen vanaf het eind van de 18e eeuw. Het herhaaldelijke hergebruiken van dezelfde ruimte en het grote aantal grafkelders van recentere datum hebben wellicht tot "opruimacties" geleid wat de kleine hoeveelheid beendermateriaal kan verklaren.

Verzegeld door de eerste stadswal. Merovingische nederzettingssporen onder de speelplaats van het Sint-Jozefscollege te Aalst (O.-VI.).

DE GROOTE KOEN, MOENS JAN & AMEELS VERA.

Naar aanleiding van grootscheepse restauratiewerken aan de 18e-eeuwse oost- en zuidvleugel van het Aalsterse Sint-Jozefscollege (kadaster Aalst-1e Afd.-Sectie A-Blad 2- nr. 1249m) organiseerde het Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed (VIOE) een preventief archeologisch onderzoek van 10 juli tot 29 september 2009, in uitvoering van een bestek dat reeds in 2003 was opgesteld door de toenmalige Administratie Monumenten en Landschappen (AML) in samenspraak met het vroegere Instituut voor het Archeologisch Patrimonium (IAP). De werken voorzagen in de aanleg van een groot bufferbekken voor de opvang van regenwater met bijhorende rioleringen op de zuidelijke speelplaats. Ook de vloerniveaus in de kelders van de oostelijke vleugel langsheen de Pontstraat zouden verlaagd worden. Historische gegevens en archeologische waarnemingen in 1993 bij de bouw van de nieuwe schoolbibliotheek en vooral het onderzoek uit 1994 op de speelplaats hadden het belang van deze locatie al duidelijk gemaakt. Hierbij kon vastgesteld worden dat de eerste Aalsterse stadsversterking de volledige speelplaats dwarst, op de plaats waar later het verdwenen Kromme Elleboogstraatje liep. Deze stadsversterking, die dateert uit de tweede helft van de 11e eeuw, bestond uit een 3,5 m diepe gracht van ongeveer 18 m breed en een grote aarden wal met een breedte van circa 13 m. De verwachtingen van het onderzoek waren dat onder de restanten van deze wal oudere sporen zouden aangetroffen worden die dateren uit de periode van de stadswording en de prestedelijke nederzetting in de 10e-11e eeuw.

Op de plaats van het geplande bufferbekken werden twee sleuven van 20x5 m onderzocht. Over tweederde van het oppervlak van de oostelijke sleuf werd het verwachte restant van de aarden walopwerping aangetroffen. Onder de resten van dit wallichaam bevonden zich een aantal oudere sporen die er als het ware onder verzegeld zaten. Bijzonder hierbij is dat

het hier gaat om sporen uit de Merovingische periode. Het betreft tien paalkuilen van een noord-zuid georiënteerde huisplattegrond die zich ten dele buiten de sleuf bevond. Een reconstructie van de vorm en de afmetingen is momenteel niet mogelijk omdat slechts een deel werd aangesneden. Het noordelijk deel bevindt zich nog verder onder de speelplaats en is aldus voor later onderzoek beschikbaar. Een aantal palen lijkt paarsgewijs geschikt te zijn. Het is echter niet uit te maken of het hierbij om een constructiewijze met dubbele palenrij gaat, of dat dit eerder de sporen zijn van een herbouw. De kernen wijzen op palen van 25 tot 30 cm dik, die gemiddeld ongeveer 30 cm in de moederbodem ingegraven waren. Enkel een centrale nokpaal was in een grotere, 50 cm brede kuil geplaatst die een 90-tal cm diep reikte. C¹⁴-analyses van stalen uit een aantal paalkuilen zullen meer inzicht moeten verschaffen over de datering van deze gebouwresten. Ten oosten van het gebouw bevonden zich een zestal kleinere paalkuilen in een gelijkaardig georiënteerde configuratie, mogelijk afkomstig van een of meerdere bijgebouwtjes. Op dezelfde hoogte bevond zich in het profiel een zwaardere paal van dezelfde grootte en diepte als de palen van de reeds besproken huisplattegrond, mogelijk de hoekpaal van een tweede gebouw dat zich verder noordoostelijk uitstrekt.

De paalsporen waren afgedekt door een vrij homogeen pakket van ongeveer 10 cm dik waarin een 120-tal scherven uit de Merovingische periode zijn aangetroffen. Het lokaal aardewerk maakt slechts 40% uit van de context, en bevat vooral handgevormde ceramiek met een donkerbruin baksel en verschralling van zand en chamotte. De aanwezigheid in het baksel van zwarte glauconietkorrels bij een deel van de scherven wijst op een herkomst uit de Dendervallei. Opvallend is echter de grote hoeveelheid importaardewerk (ongeveer 60%). Het gaat vooral om baksels die uit het Rijnland en het Eifelgebied afkomstig zijn, waaronder fragmenten van minstens één biconische pot en twee zogenaamde *Wölbwandtöpfe*. Bepaalde fijn verschraalde grijze baksels zijn afkomstig van aardewerk uit het Maasland en/of noordelijk Frankrijk, waaronder een klein fragment dat waarschijnlijk van een biconische pot afkomstig is. Opvallend is de aanwezigheid van grote fragmenten en van meerdere aaneenpassende scherven van sommige potten.

Micromorfologische analyse van dit afdekkend pakket, dat zal uitgevoerd worden door Yannick Devos (ULB), zal hopelijk meer inzicht verschaffen in de opbouw en de genese van deze laag, en de betekenis van de vondsten die er zich in bevinden. Uit de eerste waarnemingen bleek echter duidelijk dat het niet ging om een oude akkerlaag. Het contrast was groot met het 20 tot 30 cm dikke pakket dat zich daarboven bevond en dat duidelijk als akkerlaag geïnterpreteerd moet worden. Het gaat om oude landbouwgrond die door de stadswal afgedekt en geconserveerd is. De vondsten hieruit dateren voornamelijk uit de Karolingische periode (ondermeer Hunneschans- en Badorfaardewerk) en de eerste helft van de volle middeleeuwen (10e en 11e-eeuws handgevormd aardewerk, ondermeer van grijze kogelpotten met radstempel op rand en schouder). Een beperkt deel van de scherven was sterk verweerd. Meestal betrof het baksels in prehistorische techniek, maar de aanwezigheid van een scherfje terra sigillata wijst alvast op de aanwezigheid van Romeinse ceramiek. Zoals ook op de Hopmarkt is vastgesteld, wijzen ze op de exploitatie van deze vruchtbare leemgronden als akkerland van in de Romeinse periode, waarbij deze scherven waarschijnlijk met de bemesting op de akker terechtgekomen zijn.

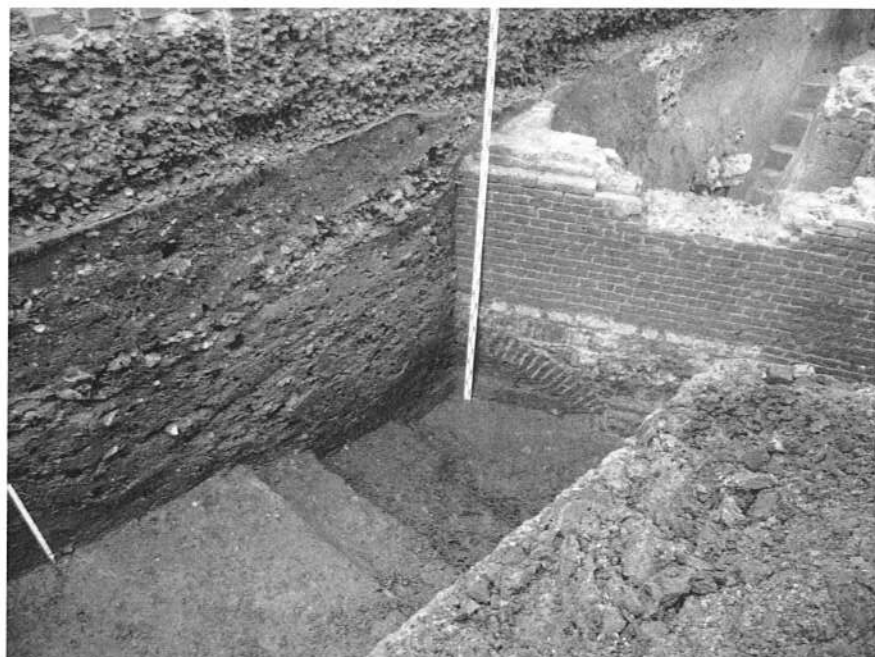
Deze uitzonderlijke vondsten leveren nieuwe gegevens met betrekking tot de oorsprong van Aalst. Uit de historische bronnen is gekend dat de stad teruggaat op een Karolingische domeinhoeve, die in de 9e-eeuwse eigendomslijsten van de abdij van Lobbes vermeld staat als de *Villa Alost*. Op basis van de latere vermelding van de term Zelhof bij de stichting van

het O.L.V.-Hospitaal in de 13e eeuw, werd deze *Villa Alost* op die plaats gelokaliseerd. Recent onderzoek heeft reeds duidelijk gemaakt dat deze situering genuanceerd moet worden, en dat een ruimer gebied binnen de oudste stadskern in aanmerking komt. De Merovingische bewoningssporen onder de speelplaats van het Sint-Jozefscollege maken niet alleen duidelijk dat de vroegmiddeleeuwse bewoning die de kiem vormt van het ontstaan van Aalst zich inderdaad in dat ruimer gebied bevindt, maar tevens dat de oorsprong van de *Villa Alost* een stuk verder teruggaat dan kon worden vermoed.

Het onderzoek in de westelijke sleuf heeft een beter beeld opgeleverd over de juiste situering, afmetingen en de evolutie van de walgracht zelf. Omwille van stabiliteits- en veiligheidsredenen kon de bodem van de stadsgracht enkel door middel van boringen vastgelegd worden. Toch is tot een diepte van ongeveer twee meter de stratigrafische opbouw van de walgracht bekeken. Uit de eerste verwerking van de opgravingsgegevens kan de evolutie in grote lijnen vastgesteld worden. De walgracht is op deze plaats ongeveer 17 m breed. Aan de stadszijde is ze met een zeer steile wand uitgegraven tot een diepte van ongeveer 3 m ten opzichte van het 11e-eeuwse oppervlak, zoals die onder de aarden wal bewaard gebleven is. Daarna daalt de grachtbodem nog licht naar het midden van de uitgraving toe, waar een maximale diepte van ongeveer 3,60 m is gemeten. Aan de landzijde heeft de gracht een beduidend minder steile helling. Deze afmetingen stemmen goed overeen met gegevens die bekomen zijn uit de waarnemingen op het Sint-Jozefscollege uit 1993.

Kort na het uitgraven gleed een deel van de opgeworpen wal terug in de gracht. In de loop van de 13e eeuw, na de opgave van deze versterking door de bouw van de tweede stadswalling, werd een deel van de aarden wal in de gracht geduwd, inclusief een pakket van grote natuurstenen en mortelbrokken. Het gaat om de niet gerecupereerde restanten van de stenen weermuur die op de wal gestaan moet hebben. Een gelijkaardig pakket werd reeds opgemerkt bij de waarnemingen van 1993. De 13e-eeuwse datering is bevestigd door een aardewerkensemble dat zich in deze grachtvullingen bevond. Aan de landzijde is een meer langzame dichtslibbing van de gracht merkbaar, waarbij waarschijnlijk een deel van de akkergrond in de gracht spoelde. Ergens in de 14e eeuw werd de gracht opnieuw uitgegraven, waarschijnlijk voor de drainage van de ten

Fig. 1: Aalst-Sint-Jozefscollege: noordprofiel sleuf II met onderaan de 14e-eeuwse vulling centraal in de walgracht, met daarboven de puinrijke niveau's van het Walgrachtstraatje, rechts afgeboord door een baksteenmuur op spaarbogen.

dele reeds opgevulde walgracht, die vanaf die periode mogelijk reeds voor een deel verkaveld werd. Op een bepaald moment werd een muur in de gracht aangelegd, gebouwd op spaarbogen die rustten op een fundering van ingeheide palen. Deze muur vormde de nieuwe rooilijn van de aan de stadszijde verkaveld deel van de opgevulde walgracht. In het verlengde van deze muur werd in de vroegmoderne periode een tuinmuurtje gebouwd, met daarbinnen duidelijk een dik pakket zeer humusrijke tuingrond. De oorspronkelijke functie van deze grote muur op spaarbogen is momenteel onduidelijk. Later werd er in verschillende fasen aan de binnenzijde een funderingsmuurtje tegenaan gebouwd om zo een gebouwtje te vormen.

Het heruitgegraven deel van de walgracht geraakte opnieuw gevuld, en vormde het tracé van het verdwenen Walgrachtstraatje, dat vanaf 1447 in de bronnen vernoemd wordt (vanaf 1482 ook als Kromme Elleboogstraatje vermeld), en dat op de 16e- en vroeg-17e-eeuwse stadsplannen duidelijk afgebeeld staat. De evolutie van dit straatje was archeologisch goed te volgen, ondermeer door de aanwezigheid van talloze opvullingen met steenpuin die gestort werden om in die zompige ondergrond toch een min of meer stabiel wegdek te creëren. In de verschillende ophogingspakketten waren vaak karrensporen zichtbaar. De oorspronkelijke straat was ongeveer 3,75 m breed. In een jongere fase werd het wegdek verbreed tot 4,5 m. Hier en daar waren aan de zijkant kleine restanten van een stenen wegverharding en/of afboording bewaard gebleven, afkomstig uit verschillende fasen.

Ten oosten van het wallichaam werden heel wat structuren aangetroffen die informatie verschaffen over de evolutie van deze kavels aan de Pontstraat. In de 12e eeuw werden de achtererven die uitgeven op de toen nog in functie zijnde stadswal met grote leemwinningskuilen doorkliefd, waardoor van het oorspronkelijke loopvlak uit de vroege en volle middeleeuwen nagenoeg niets meer restte. Maar ook in de laat- en postmiddeleeuwse periodes blijft men deze terreinen sterk vergraven voor allerlei voorzieningen. Ondanks het feit dat toen de aarden versterking reeds grotendeels afgegraven was, is er toch een duidelijk grens in de hoeveelheid kuilen die opvallend samenvalt met de rand van het wallichaam. Het walrestant moet nog zeer lang als een verhevenheid op de achtererven zichtbaar geweest zijn. Onder de vele structuren bevonden zich verschillende tonputten die als afval- of beerput gebruikt werden en die dateren van de 14e tot de 16e eeuw. Een grote en zeer diepe rechthoekige kuil uit de 17e eeuw werd uitgegraven voor de extractie van het dieper gelegen zand, waarschijnlijk voor de bouw van de nog bestaande oostvleugel van het Jezuïetencollege aan de Pontstraat, die gebouwd is in 1634. Een andere structuur die met 17e- of 18e-eeuwse bouwactiviteiten van het college in verband te brengen is, is een grote rechthoekige, vrij ondiepe kalkkuil, die tegen een afsluitende (tuin?) muur aangelegd was. Ten slotte kan nog melding gemaakt worden van een vrijwel vierkante afvalput die aangelegd was in de hoek van de bakstenen muur op spaarbogen die opgetrokken was in de walgracht langsheen het Kromme Elleboogstraatje. De afvalput was oorspronkelijk voorzien van een houten plankenwand, die echter niet bewaard gebleven was. De vulling bestond uit een aardewerkpakket met daarover een laag van dicht opgegepakt dierenbot die op haar beurt afgedekt was door een dik pakket baksteenpuin, waarmee de opgegeven afvalput tot boven volgestort was. De aardewerkcontext bestaat grotendeels uit min of meer volledige recipiënten, die door het afdekkend baksteenpuin gefragmenteerd waren. Het ensemble was samengesteld uit zeven voorwerpen in rood aardewerk, namelijk vier volledige grappen, een deksel, een eetkommetje en een bord in Noord-Nederlands slibversierd aardewerk met de afbeelding van een gebaarde man met hoed, naast een kan in steengoed uit Raeren met kobaltblauwe versiering en twee borden in polychrome majolica uit de Nederlanden. De

context kan gedateerd worden in de late 16e of de eerste helft van de 17e eeuw. Het is niet uitgesloten dat het gaat om afval afkomstig van de eerste Jezuïetengemeenschap, die vanaf 1622 op deze terreinen aanwezig was.

De restauratiewerken voorzagen eveneens in het verlagen van de vloerniveaus van de originele 17e-eeuwse kelders onder de in 1937 verbouwde oostvleugel langsheen de Pontstraat. De meest noordelijk gesitueerde kelder was reeds ingrijpend verstoord door recent ingebrachte rioleringen. Het onderzoek richtte zich daarom enkel op de vier ten zuiden hiervan gelegen kelderruimten. Omwille van de stabiliteit konden deze ruimten slechts in beperkte mate onderzocht worden. In alle kelders kwamen een groot aantal soms elkaar snijdende extractiekuilen aan het licht. Nagenoeg alle kuilen, behoudens één, waren zorgvuldig binnen de keldermuren uitgegraven en volgden ook meestal de oriëntatie ervan. Dit laat vermoeden dat ze in verband te brengen zijn met het winnen van zand voor de constructie van de kelders en/of de bovenliggende vleugel in het tweede kwart van de 17e eeuw. In de meest zuidelijke kelder die onderzocht werd, sneed een extractiekuil een duidelijk oudere kuil met een vulling van verbrande leembrokken. Opvallend is dat de schaarse hoeveelheid ceramiek uit deze laatste nog in de volle middeleeuwen te plaatsen is. Onder één kelder kwamen de restanten van een oudere kelder te voorschijn. Het ging om enkele bakstenen muurresten (formaat: 24x11x5,5 cm) en een gedeeltelijk bewaarde vloer uit vierkante aardewerktegels (21x21x2,7 cm). De oostmuur van deze kelderruimte is ter hoogte van deze baksteenconstructie duidelijk dieper gefundeerd, wat er lijkt op te wijzen dat het hier om resten gaat die de bouw van deze vleugel voorafgaan. Waarschijnlijk betreft het hier de restanten van een kelder van één van de woningen die na 1620 door de Jezuïeten verworven werd.

Het is duidelijk dat de speelplaats van het Sint-Jozefscollege de belangrijkste ongerepte zone met een goed bewaard archeologisch patrimonium is uit de Aalsterse binnenstad binnen de 11e-eeuwse omwalling. Deze zone lijkt meer en meer een cruciale locatie te zijn voor een beter begrip van het ontstaan en de vroegste ontwikkeling van de stad. De nog niet vergraven delen van de speelplaats moeten dan ook met de grootste zorg gekoesterd worden. Om die reden is de volledige locatie van het Sint-Jozefscollege door het VIOE opgenomen in de lijst van de zogenaamde BEWAER-zones (Bekend Waardevol Erfgoed) en wordt het voorgedragen als een te beschermen archeologische site.

Bibliografie

BAERT K., BUTAYE D., DE SMET S., FOSSELLE L. & ROBIJNS L., 1981: *Aalst Sint-Jozefscollege 1619/21-1831-1981. Catalogus van de tentoonstelling over geschiedenis en werking in de Collegkerk, Pontstraat te Aalst 3 oktober-16 oktober 1981*, Aalst.

DE GROOTE K., 2000: Van prestedelijke nederzetting tot omwalde stad. Archeologie van de Aalsterse stadsontwikkeling, *Het Land van Aalst* LII-2, p. 234-252.

DE GROOTE K., 2010: The contribution of archaeological sources to the research of the formation of towns. The example of Aalst, a border town in the county of Flanders, in: DE GROOTE K., TYS D. & PIETERS M. (eds.), *Exchanging Medieval Material Culture*, Relicta Monografieën 4, Brussel, (in druk).

DE GROOTE K. & MOENS J., 1994: Noodonderzoek in de oudste stadskern van Aalst (O.-Vl.), *Archaeologia Mediaevalis* 17, p. 62-63.

DE GROOTE K. & MOENS J., 1995: De oudste stadsversterking van Aalst (prov. Oost-Vlaanderen), *Archeologie in Vlaanderen* IV-1994, p. 95-148.

Volmiddeleeuwse erven aan de Koolstraat te Belzele, Evergem (O.-VI.)

DE LOGI ADELHEID, VAN HOLME NELE, DECONYNCK JASPER & RENIERE SIBRECHT

Inleiding

Wegens de geplande aanleg van een verkaveling door de firma's Durabrik en Van Rysselberghe op een terrein gelegen tussen de Koolstraat en de Belzeelse Kerkweg te Belzele, Evergem (O.-VI.) voerde de Kale-Leie Archeologische Dienst (KLAD) in juni 2008 een proefsleuven campagne uit op de percelen in kwestie. De resultaten van deze prospectie leidden tot een vlakdekkende opgraving van ca. 3,1 ha van het projectgebied. Dit onderzoek had plaats van 1 oktober 2008 tot en met 10 juni 2009 en was in handen van vier projectarcheologen in dienst van bouwheer Durabrik.

Het onderzoeksterrein bevindt zich op de oost-west gerichte dekzandrug die zich langs het traject van de Kale uitstrekt, en waarop de voorbije twee jaar verschillende archeologische prospecties en opgravingen plaats hadden. Tijdens het onderzoek werden bijzonder veel archeologische sporen aangetroffen, waarvan het merendeel in de Romeinse periode geplaatst mag worden. Toch werden ook interessante vondsten uit de middeleeuwen gedaan (fig. 1).

Fig. 1: Algemeen grondplan met alle middeleeuwse sporen in groen ingekleurd.

Een 12e-eeuws enclos

In het zuidelijk deel van het onderzoeksterrein werd een gracht met een D-vormig traject aangesneden. Deze gracht omsluit een zone van ca. 46 bij 42 m. Het spoor heeft een maximale diepte van 69 cm en bevatte, naast verspit

Romeins materiaal, enkel gedraaide scherven van onder andere roodbeschilderd Rijnlants aardewerk, een roodgebakken manchetrans met loodglazuur op de schouder en een reducerend gebakken manchetrans met vingertopindrukken afkomstig van een tuitpot. Dit aardewerk laat een volmiddeleeuwse datering, na 1125 n. Chr., van het spoor toe (DE GROOTE 2008).

Centraal in dit erf werd een cluster paalsporen aangetroffen. Hierin kan vrij makkelijk een bouwplattegrond herkend worden (fig. 2). Het gebouw is oost-west georiënteerd en meet

minstens 15 op 10,5 m (de oorspronkelijke lengte van de structuur is niet te achterhalen wegens de oversnijding van het zuidwestelijk uiteinde door een postmiddeleeuwse gracht). De constructie bestond uit licht gebogen lange zijden opgebouwd uit minstens vijf palenkoppels waarvan de binnenste paalsporen groter waren dan de buitenste. Op die manier ontstaat een drieschepige constructie met een ruime middenbeuk. De vulling van de paalsporen was over het algemeen zeer heterogeen. Een zevental sporen van de oostelijke helft van de structuur bevatten bovendien gele en orangerode pakketten met verbrande leem. Parallel aan en dicht tegen de oostelijke zijde van de structuur bevond zich een ondiepe greppel die vermoedelijk dienst deed ter afwatering van het gebouw. De vondsten uit de paalsporen van dit gebouw zijn te dateren in de periode tweede helft 11e - midden 12e eeuw n. Chr. en omvatten enkel gedraaide waar waaronder scherven van een reducerend gebakken pot met bandvormig oor en roodbakken wandscherven waarvan één uit roodbeschilderde Rijnlandse waar (DE GROOTE 2008). Naast aardewerk leverden deze paalsporen ook enkele zwaar gecorrodeerde metalen objecten op, waarvan twee waarschijnlijk spijkers zijn en één mogelijk een meslemmet is.

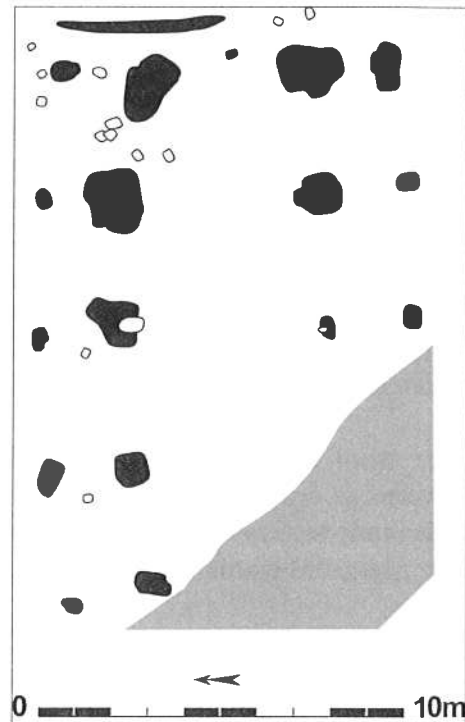

Fig. 2: Gebouwplattegrond van de volmiddeleeuwse structuur centraal binnen het D-vormig erf.

Eveneens binnen de D-vormige omgrachting en een 12-tal meter ten noordwesten van dit gebouw werden twee grote donkergrijze ovale vlekken opgemerkt die als waterputten werden geïdentificeerd. Een eerste exemplaar was noordoost-zuidwest georiënteerd en had een maximale doorsnede van 2,2 m in het vlak. Het spoor was in totaal 1,86 m diep en had een trechtervormige aanleg. In de opvullingspakketten kon een inzak, of opvullingsfase na de opgave van de structuur, en een insteek, of aanlegfase, herkend worden. Vanaf een diepte van 1,62 m onder het opgravingsniveau was nog de houten bekisting van de waterput bewaard. Hier had het spoor nog een diameter van 1 m. De aangetroffen beschoeiing bestond uit een volledig rondom gebogen eiken plank (fig. 3). De uiteindes van de plank waren vermoedelijk met elkaar verbonden door middel van twee tapjes of spijkertjes waarvan de doorboringen nog duidelijk zichtbaar waren. Op deze manier werd een cilindervormig element van 26 cm hoog en met een doorsnede van 48 cm bekomen. Hoe de bekisting er meer naar boven toe moet uitgezien hebben is onzeker. Mogelijk bestond ze uit meer dergelijke elementen die op elkaar werden geplaatst. Naast wat residuele Romeinse keramiek leverde deze waterput oxiderend gebakken gedraaid, zoals een manchetrand mogelijk afkomstig van een tuitpot, en reducerend gebakken gedraaid aardewerk, onder andere afkomstig van kogelpotten, op. Een datering vanaf de tweede helft 11e tot het midden van de 12e eeuw is gepast (DE GROOTE 2008).

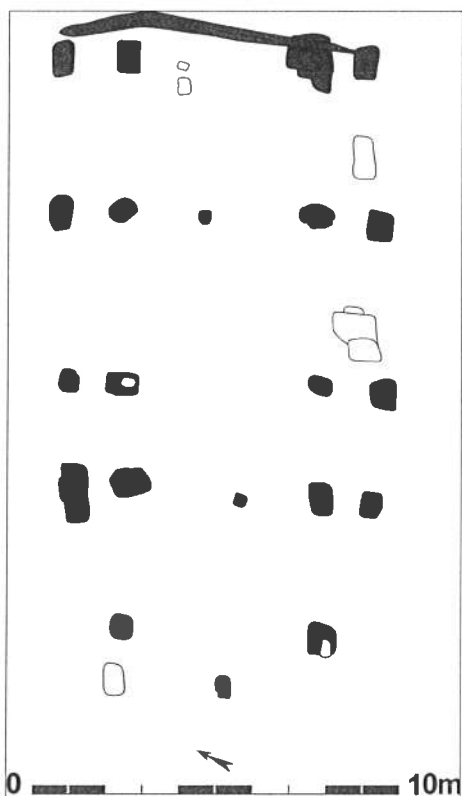
Fig. 3: De bekisting van een waterput, bestaande uit een rondom gebogen eiken plank.

Slechts enkele meters naar het zuidwesten werd een tweede dergelijk spoor aangetroffen. In het vlak manifesteerde dit zich als een ovale donkergrijze vlek met een noord-zuid oriëntatie en een maximale diameter van 2,7 m. In doorsnede had dit spoor een U-vormig profiel, met het diepste punt op 1,62 m onder het opgravingsvlak. Uit de opvullingspakketten van deze kuil konden geen fases van aanleg of gebruik worden afgeleid. Evenmin werd een beschoeiing of enige restant ervan aangetroffen. Ook hier bevatte het aardewerk een fractie residueel Romeins materiaal. Slechts één scherf, een gedraaide grijsbakken tuitaanzet hoort in de middeleeuwse periode thuis. De context wordt toch aan de volle middeleeuwen toegeschreven gezien de ligging binnen de D-vormige omgrachting en nabij een volmiddeleeuws gebouw, ook wat de aflijning, kleur en textuur betreft sluit dit spoor goed aan bij de hierboven vermelde, en beter gedateerde, waterput.

Hier werd een zo goed als volledig volmiddeleeuws erf onderzocht, bestaande uit een D-vormige omgrachting, centraal waarbinnen een hoofdgebouw was opgetrokken met twee bijhorende waterputten. Het vondstmateriaal afkomstig uit het gehele erf samen genomen kan best gedateerd worden in het tweede en derde kwart van de 12e eeuw n. Chr.

Een tweede volmiddeleeuws erf

Op enkele meters ten noorden van het beschreven erf werd een tweede gebouwplattegrond herkend (fig. 4). Het gaat opnieuw om een drieschepige constructie bestaande uit licht gebogen lange zijden elk opgebouwd uit vier palenkoppels. Op het zuidwestelijk uiteinde van de structuur was een aanbouw geënt bestaande uit één paal aan weerszijden, in de lijn van de lange zijden van het gebouw, en één paal op de centrale as van de structuur. Mogelijk maken nog twee paalsporen deel uit van de constructie als centrale nokstaanders. Het gebouw is noordoost-zuidwest georiënteerd en meet 18 op 9,4 m. De noordoostelijke korte zijde van deze

structuur werd over de volledige lengte geflankeerd door een ondiepe greppel. Zoals bij hierboven vermeld gebouw diende deze greppel waarschijnlijk eveneens ter afwatering van de structuur. De paalsporen van deze constructie hadden een zeer heterogene vulling. Slechts één spoor bevatte een pakket verbrande leem. Het aardewerk afkomstig uit de paalsporen bevatte opnieuw een aanzienlijk aandeel verspit Romeins materiaal. Een groot aantal grijsgebakken gedraaide scherven afkomstig van kogelpotten en een oxiderend gebakken gedraaide rand met spikkels loodglazuur brachten de datering van het gebouw in de volle middeleeuwen, meer bepaald vanaf het tweede kwart van de 12e eeuw n. Chr. (DE GROOTE 2008). Bij het opschaven van de sporen van dit gebouw en een nabijgelegen Romeins gebouw werd een sleutel gevonden. Dit object zou de formele kenmerken hebben van een Romaanse sleutel uit de 12e eeuw (persoonlijke mededeling R. DECLERCQ), wat aannemelijk is gezien de datering van

Fig. 4: Gebouwplattegrond van de structuur behorende tot het "tweede volmiddeleeuws erf".

het gebouw. De sleutel is 6,1 cm lang, heeft een getande baard en eindigt op een ruitvormige lus voorzien van bolle knopjes op de hoeken.

Ruim 20 m ten noordoosten van dit gebouw werd een derde donkergrijs ovaalvormig spoor aangesneden. De vlek had een maximale diameter van 2,4 m in het vlak. Bij onderzoek van dit spoor bleek het om een waterput te gaan. In doorsnede had de waterput een U-vormig profiel met een maximale diepte van 1,54 m onder het opgravingsvlak. Fases van aanleg of gebruik konden niet afgeleid worden uit de verschillende lagen van de opvulling. Ook een beschoeiing, of een aanwijzing dat er ooit een geweest was, werd niet aangetroffen. De vondsten uit het spoor omvatten fragmenten van bouw materiaal, maalsteen en aardewerk. Deze laatste categorie was voornamelijk afkomstig van reducerend gebakken gedraaide kogelpotten en een tuitpot met bandvormig oor in een cuetabaksel. Op basis van deze scherven kan de structuur in de 12e eeuw n. Chr. gesitueerd worden (DE GROOTE 2008). Zowel de ligging van dit spoor als het aardewerk eruit suggereert een samengaan met het volmiddeleeuws gebouw dat zich ten noorden van het omgrachte erf situeerde.

Twee volmiddeleeuwse waterputten en een laatmiddeleeuwse gracht

Tegen de oostelijke sleufrand werden nog twee waterputten aangetroffen die niet met een onderzocht erf in verband konden gebracht worden. Vermoedelijk situeert de bijhorende bewoning zich meer naar het oosten buiten de grenzen van het projectgebied. De meest westelijke van beide sporen manifesteerde zich als een langwerpige spoor van 4,2 op 2,5 m met een noordoost-zuidwest oriëntatie en bestaat uit een donkergrijze vlek waarrond een witte tot beige kleurige band lag. In doorsnede bleek deze waterput een trechtervormige aanleg te hebben met de kern van de structuur in het zuidwestelijk deel. Het spoor was tot 2,14 m onder het opgraafvlak diep en bestond uit verschillende opvullingspakketten waaruit duidelijk een inzak en insteek konden afgeleid worden. Op een diepte van 1,22 m werd een houten bekisting aangetroffen. Deze bestond uit verticaal, schuin in een cirkel geplaatste planken (fig. 5). Op een aantal planken was een inkeping in de lengte van één van de lange smalle zijden zichtbaar. Hierin klikte als het ware de smalle kant van de volgende plank in het rijtje. De bekisting was over een hoogte van ca. 80 cm bewaard en had op haar breedste punt een diameter van ongeveer 1 m. De vondsten afkomstig uit zowel de inzak als de insteek van deze waterput dateren hem in de volle middeleeuwen. Het betreft roodbeschilderde Rijnlandse waar, reducerend gebakken en gedraaid aardewerk en een wandscherf in een vermoedelijk lokale imitatie van de Rijnlandse roodbeschilderde keramiek (DE GROOTE 2008).

Een vijftal meter meer naar het oosten bevond zich een laatste waterput. Dit spoor was zichtbaar als een min of meer rond donkergrijs spoor met een doorsnede van 2,2 m. Deze waterput had een trechtervormig profiel en ging maximaal 1,93 m onder het opgravingsvlak. In de verschillende opvullingspakketten kon een inzak en

Fig. 5: Terreinopname van een waterput met bekisting.

insteek herkend worden. Een bekisting werd niet in de kuil aangetroffen. Het vondstensemble uit dit spoor bevat roodbeschilderde Rijnlandse waar, grijsgebakken scherven met een complexe radstempelsversiering en een aantal scherven van kogelpotten, en plaatst de waterput aldus in de 12e eeuw n. Chr. (DE GROOTE 2008).

Tenslotte moet nog één spoor van middeleeuwse datering vermeld worden. Het betreft een gracht met een noordnoordwest-zuidzuidoost lopend traject die in het zuidzuidoosten opsplijt in vier vertakkingen. Dit spoor bevindt zich in de zuidwestelijke hoek van het projectgebied, kon over een afstand van ca. 50 m gevolgd worden en had een maximale diepte van 86 cm. Slechts vier scherven en een stuk dakpan werden in de vulling ervan aangetroffen. Het aardewerk, bestaande uit een grijs gebakken en gedraaide bodemscherf en greep van een grote kruik uit de 14e-15e eeuw, een randscherf van een drinknap in Sieburgaardewerk uit de 14e-16e eeuw en een oxiderend gebakken gedraaide rand, situeert de opvulling van deze gracht in de late middeleeuwen (DE GROOTE 2008).

Besluit

Het archeologisch onderzoek aan de Koolstraat te Belzele, Evergem, leverde mooie resultaten op wat betreft de middeleeuwse periode, en de volle middeleeuwen in het bijzonder. Naast een laatmiddeleeuwse gracht en twee volmiddeleeuwse waterputten die niet meteen aan bewoning gekoppeld kunnen worden, werden twee volledige volmiddeleeuwse erven onderzocht. De uniformiteit en schaarsheid van het aardewerk scheppen geen klaarheid in het al dan niet gelijktijdig zijn van beide complexen. Eventueel kan op basis van het verschil in oriëntatie van de gebouwen geopperd worden dat het om twee opeenvolgende fases gaat. Mogelijk kan verder onderzoek van dergelijke erven en gebouwtypes hier in de toekomst nieuw licht op doen schijnen. Het is immers opmerkelijk dat de aangetroffen erven zowel vormelijk als wat betreft hun datering goed aansluiten bij de resultaten van ander recent onderzoek in de nabije omgeving, zoals de concentraties van volmiddeleeuwse erven die werden aangetroffen bij het onderzoek te Evergem - Steenovenstraat (DE LOGI & SCHYNKEL 2008), Evergem - Molenhoek (SCHYNKEL & URMEL 2009) en Evergem - Ralingen/Schoonstraat (VAN DE VIJVER *et al.* 2009). Anderzijds lijken de erven aangesneden op de Koolstraat meer geïsoleerd in het landschap ingeplant te zijn.

Onhaye/Gérin (Nr.) : une nouvelle production de céramique médiévale mosane ?

DE LONGUEVILLE SYLVIE (SPW, direction de l'Archéologie) & VERBEEK MARIE (SPW, service de l'archéologie, province de Namur)

En juillet 2009, suite à la découverte fortuite d'un très beau lot de céramiques lors du creusement d'une tranchée pour tuyaux d'usage agricole, le Service de l'archéologie en Province de Namur est intervenu à Gérin, commune d'Onhaye, à 7 km à l'ouest de Dinant à vol d'oiseau. L'étude de cette céramique permet d'agrandir sensiblement l'aire de production de la céramique médiévale le long de la Meuse, entre le milieu du xe et le milieu du xie siècle.

Contexte archéologique

Le village de Gérin

Le village semble greffé sur la voirie principale, ancienne route entre Dinant et Philippeville, orientée est-ouest et qui en forme la limite nord. Il se présente comme une corbeille dont les parois et le « fond » (limites est, sud et ouest du village) sont formés par une succession de routes dessinant une courbe. Ces routes sont encore en fonction actuellement, à l'exception d'un segment, à l'est, ou seul un petit sentier champêtre en laisse encore deviner l'emplacement. Ce dispositif apparaît déjà sur la carte levée par le comte de Ferraris vers 1770. Cependant, déjà à cette date, le village n'occupe plus tout l'espace délimité par le tracé des rues et se cantonne dans sa moitié ouest.

Le site

La céramique a été mise au jour dans une tranchée étroite pratiquée dans le talus des voiries-limites, à la périphérie du village. Cette tranchée n'a malheureusement livré que peu de structures, du fait de ses dimensions réduites et de son comblement partiel. Le principal lot de céramiques provient cependant d'une seule fosse, au profil abrupt et au remplissage noirâtre très chargé en charbons de bois et en nodules de terre cuite. Le fond de la fosse n'a pu être atteint et son plan ne peut être restitué. La présence de céramique de consommation plus tardive (XIIIe - XIVe siècles) laisse présager une occupation de ce secteur au Moyen Âge. Le village s'étendait sans doute à l'origine dans toute la « corbeille » délimitée par les voiries limites. Il se serait retranché avant le XVIIIe siècle dans le secteur ouest.

La céramique

Gérin dans l'aire céramique mosane

La région céramique mosane est une aire hydro-géographique caractérisée par une tradition typologique et technologique commune pour la fabrication de céramique à une période donnée. Les qualités géologiques et les ressources naturelles qu'offrent les paysages mosans attirent les potiers depuis l'époque romaine. Aux Xe et XIe siècles, cette activité est saisonnière et ces hommes, bien que spécialisés, demeurent avant tout des paysans, installés à Wierde (au moins deux fours pour la période précoce), Haillot (sept fours), Mozet (trois fours), Andenelle (un four) ou encore Visé (un four).

Les argiles aux propriétés réfractaires communes et à faible teneur en fer, ont leurs sources dans les bassins de Namur et de Dinant, dans des extensions bien localisées, presque exclusivement sur les terrains calcaires. Gérin représente, dans l'aire envisagée par L. Calembert (1945), le point d'extraction connu le plus occidental de la région.

La céramique de Gérin

Les 384 fragments de céramiques mis au jour à Gérin, réduits à au moins 64 individus, présentent beaucoup de points communs avec les productions de Mozet et de Haillot. L'ensemble paraît d'emblée très homogène par ses couleurs, ses formes et ses décors rudimentaires.

A dominante gris clair, la céramique de Gérin est généralement très cuite. Les pâtes, à matrice fine, sont de type kaolinitique, dégraissées de quartz et de quelques oxydes de fer de taille moyenne.

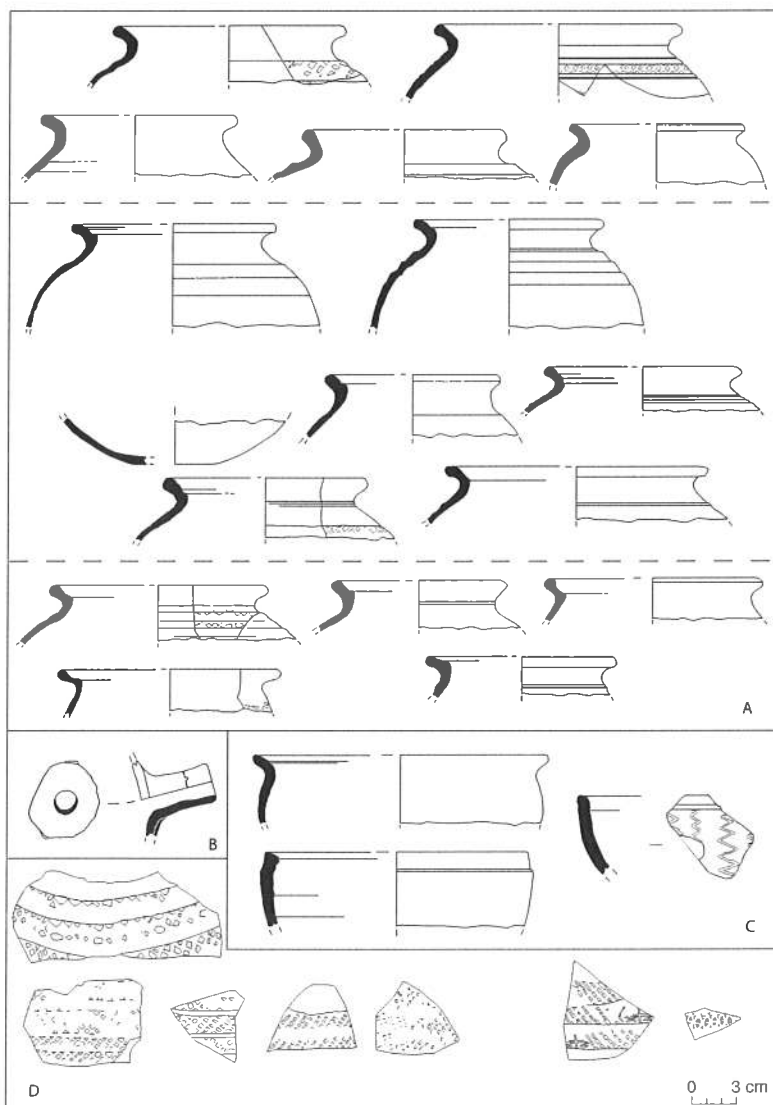

Fig. 1 : Céramique de Gérin (Onhaye, Namur). A. pots globulaires - B. goulot tubulaire - C. bols - D. décors à la molette (dessins : G. Hardy - SPW ; infographie : S. de Longueville - SPW).

Quant à la typologie (fig. 1), classique, elle se limite à une majorité de pots globulaires (A), dont on peut faire trois groupes en fonction de la présence ou non et de la forme de la gorge interne. Les fonds sont plats, voire légèrement lenticulaires, repris au couteau. Sur la partie supérieure de la panse, les sillons de tournage sont bien marqués, volontairement, comme c'est le cas à Mozet. Parfois, ces pots « à tout faire » sont munis d'un goulot verseur tubulaire (B), inséré dans la paroi par l'intérieur, comme c'est l'habitude dans la

région depuis le IXe siècle. Comme sur les sites contemporains, quelques bols (C) ont également été retrouvés. Les lèvres sont éversées ou droites.

L'un de ces récipients est décoré de traits incisés verticaux en zigzag. Le haut de la panse des pots globulaires est fréquemment rehaussé d'un motif à la molette (D), seul élément de décor sur la céramique de Gérin. La qualité de l'impression est toujours assez médiocre, entre les motifs effacés, mal alignés et ceux qui sont superposés. Ces motifs varient peu, dans la gamme des bandeaux de triangles et de losanges.

Indices d'une production ?

Plusieurs indices laissent penser que ces fragments sont les rejets d'une fournée de potier. Ceux-ci se définissent par la grande homogénéité technologique, typologique et des décors, par quelques surcuissons et déformations, par des malfaçons (amas de pâtes sur les surfaces), par des éclats de surfaces, par un dépôt orange caractéristique (comme à Mozet, Andenelle, Visé) et enfin, par des coups de feu non liés à la consommation. Quelques fragments de terre cuite (rougie) et parfois vitrifiées pourraient également être interprétés comme des éléments de parois de four.

Conclusion

À voir la carte de répartition des ateliers contemporains (fig. 2) et leurs céramiques très semblables, il est probable que ces lieux de production étaient aussi les premiers lieux de vente, qu'ils répondaient à une demande essentiellement locale de produits qui ne devaient pas s'exporter.

La région n'a sans aucun doute pas encore livré tous ses secrets en matière de production céramique. Il faut parier que dans les années à venir, d'autres ateliers du début du Moyen Âge vont être mis au jour. Outre l'enrichissement des données typologiques et technologiques, espérons que les circonstances des fouilles permettront de mieux cerner l'organisation du travail dans ces lieux.

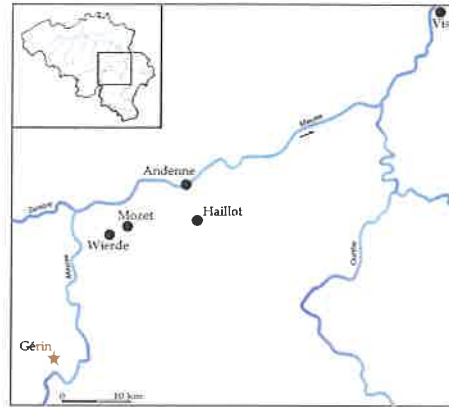

Fig. 2 : Carte de répartition des ateliers de potiers mosans contemporains (infographie : S. de Longueville - SPW).

Regards sur l'établissement médiéval de Quaregnon(Ht). Bilan des campagnes 2008-2009

DENIS MARCELINE

L'intervention archéologique menée sur la Grand-Place de Quaregnon (Hainaut) fait suite au vaste projet de rénovation du centre urbain mis en œuvre en avril 2008. Au vu des importants travaux envisagés sur le site, et du caractère sensible de la zone concernée, la Direction de l'Archéologie en province de Hainaut planifia deux campagnes de fouilles préventives sur les espaces menacés de destruction. L'ensemble des opérations a été mené conjointement avec l'asbl *Recherches et Prospections Archéologiques en Wallonie*, qui assura l'exécution des travaux de terrain et les premières phases d'études. Deux campagnes de fouilles d'une durée totale de 7 mois et demi furent conduites aux printemps 2008 et 2009 au gré de l'avancement des décaissements et travaux de voiries, pour totaliser une surface explorée de 1900 m².

Située à mi-chemin entre Mons et Saint-Ghislain, la petite ville de Quaregnon se loge au cœur d'une région bénéficiant d'une couverture immobilière dense, où l'âge d'or de l'industrie houillère façonna considérablement le paysage. Malgré les bouleversements urbanistiques de ces deux derniers siècles, le centre de Quaregnon a sauvé deux figures emblématiques de son passé : le « Château du Diable » et la « Tour Saint-Quentin ». Le premier est situé à une centaine de mètres de la zone investiguée par les fouilles et fait partie intégrante du centre ancien de l'entité. Le « Château du Diable » correspond aux vestiges d'une tour polygonale pourvue de contreforts. L'édifice, partiellement couvert de remblais, présente l'allure d'une tour emmottée dont, malheureusement, les quelques explorations archéologiques menées à la fin des années 1970 n'ont pu éclairer les origines ni en identifier la fonction précise. Tout au plus, les observations typologiques et l'étude du matériel recueilli semblent indiquer un édifice

probablement présent depuis le XIIe ou XIIIe siècle. La « Tour Saint-Quentin » positionnée au centre de la Grand-Place, est quant à elle le seul vestige conservé de l'ancienne église paroissiale Saint-Quentin. Datée des XIe ou XIIIe siècles, elle rappelle la présence d'un édifice attesté par un cartulaire du XIIe siècle et mentionné par une source hagiographique remontant au Xe siècle. Ces deux édifices joueront naturellement un rôle déterminant lors des opérations de fouille préventive et dans la compréhension de l'histoire de l'entité.

Fig. 1 : Vue d'ensemble de la Grand-Place de Quaregnon après rénovation.

Les découvertes archéologiques réalisées sur le territoire de Quaregnon témoignaient jusqu'alors d'une occupation de la localité depuis le Bas-Empire Romain, uniquement illustrée par des découvertes fortuites (dépôts monétaires épars, quelques tombes à incinération situées en périphérie du centre-ville actuel). La rare documentation historique ne permettait malheureusement pas d'apprécier l'évolution globale de cette petite bourgade. Les résultats des fouilles archéologiques menées en 2008 et 2009 vinrent combler ces lacunes par un apport documentaire abondant et explicite. Les phases d'étude proprement dite n'ayant pas encore été entamées, il convient d'accueillir ces observations avec toute la prudence qui s'impose. Néanmoins, au vu des premiers résultats recueillis, le site de Quaregnon s'avère être une source d'information importante pour la compréhension des mécanismes d'implantation des communautés rurales et pour la perception de leur développement dans la vallée de la Haine.

Epoque mérovingienne

L'histoire du peuplement de la Grand-Place débuta à l'époque mérovingienne. Le site fut initialement occupé par un petit cimetière à inhumation constitué d'une douzaine de sépultures orientées. Ce noyau funéraire de faible ampleur est positionné sur un versant de la plaine alluviale du Rieu du Cœur, affluent de la Haine toute proche. Son installation dut s'initier au milieu du VIIe siècle, avec l'inhumation d'une sépulture privilégiée féminine (déposition en cercueil assemblé). Cette tombe a livré un ensemble complet de parure et d'accessoires vestimentaires témoignant du statut privilégié de la défunte. L'occupation du cimetière se poursuivit durant le VIIIe siècle, avec des tombes orientées faisant usage de cercueils assemblés posés sur traverses et de dépositions en caveau maçonnés mais pour lesquelles la pratique du dépôt matériel fut abandonnée. La faible ampleur de ce groupe est probablement motivée par

un rassemblement de type familial autour d'une sépulture fondatrice, à moins qu'il ne s'agisse d'une inhumation rassemblant les membres d'un même manse en un même lieu. L'étroitesse de l'aire funéraire observée et l'occurrence des recoupements semblent indiquer un espace structuré, probablement limité spatialement. Ce sera chose faite au VIIIe ou début du IXe siècle, lorsque le traitement particulier de ce secteur sera souligné matériellement par l'élévation d'un premier édifice. Ces aménagements correspondent à un édifice en matériaux périssables observé sur trois flancs du groupe funéraire. Cet édifice, que nous pouvons sans aucun doute identifier comme *memoria* ou chapelle cimetériale, posera naturellement les jalons de la structuration des édifices postérieurs. Mais à ce stade, il semble bien qu'aucune fonction culturelle ne lui soit officiellement attribuée. À la fin de la période mérovingienne, les inhumations semblent cependant se poursuivre dans un secteur méridional de la Grand-Place. Un second groupe, composé de huit sépultures, présente des traits différents : inhumations d'individus adultes et juvéniles, emploi de cercueil sans présence de traverses, désorganisation dans l'orientation des tombes. Cet ensemble, exploré partiellement, correspond à des inhumations datables du VIIIe siècle, avec une probable survivance au début du IXe siècle.

Fig. 2 : Ensemble issu de la sépulture F250 (MR 1 ou 2, entre 600 et 670PCN).

Epoque carolingienne et postcarolingienne : établissement et premier oratoire

C'est probablement dès le IXe siècle que la configuration du site de Quaregnon, telle qu'on l'observe aujourd'hui, prend naissance. Cette phase est caractérisée non seulement par une occupation dense de l'espace, mais aussi par une diversité d'infrastructures illustrant les organes essentiels d'un établissement. Les vestiges observés, bien que liés à l'agglomération rurale, ne témoignent pas d'édifices habités au sens strict. En effet, les découvertes font état de nombreuses fosses, de silos enterrés, de celliers et de fonds de cabanes, structures traditionnellement liées aux activités périphériques de l'habitat, toujours placées en léger retrait des lieux de vie. Les rares poteaux mis au jour ne suffisent pas à restituer le plan d'édifices de surface. Il semblerait donc que les centres de vie de cet établissement soient disposés au-delà de l'aire explorée, probablement plus au nord et à l'ouest du site.

Les ensembles observés n'ont cependant pas manqué de livrer des typologies particulièrement intéressantes et des ensembles matériels éloquents. Le matériel, essentiellement céramique, est à rattacher au groupe dit « septentrional ». Ces récipients de forme globulaire, généralement dépourvus de décors, sont caractérisés par l'emploi systématique de dégraissant calcaire ou coquiller. Largement illustrée par les recherches réalisées dans le nord de la France et en Flandre, cette production céramique n'en est pas moins mal connue et difficilement datable.

Si la plupart des structures découvertes illustrent le panel traditionnel des équipements ruraux carolingiens, il est intéressant de noter la présence d'un fond de cabane aménagé d'une fosse interne de combustion. Ce dispositif pourrait illustrer un des rares exemples de structures de séchage du grain avant ensilage ou de maltage. Cette structure, datée du IXe ou Xe siècle, trouve

en effet de nombreuses comparaisons avec les « tranchées-foyers », « structures de grillage » ou encore « structures de torréfaction » issues de contextes proches contemporains de l'ouest et du centre de la France et de Grande-Bretagne. Les témoins d'activités agricoles sont en effet abondamment représentés sur le site, notamment par la présence de silos enterrés. Les résidus d'activité initiale, céréales et paille, étaient toujours perceptibles en fond de comblement de ceux-ci. Les traces de rubéfaction observables sur leurs parois témoignent soit d'un processus de préparation de la structure avant ensilage, soit du nettoyage du silo avant réemploi. Le faible volume de ces silos, toujours compris entre 1 et 2 m³, plaide en faveur de silos de nature privée plutôt que collective.

Une pratique particulière d'ensilage groupé toutefois a retenu notre attention : il s'agit de la présence de silos enterrés dans l'espace imparti à la chapelle funéraire. Ces silos sont apparus autour et dans la *memoria*. Cette pratique fait peu de cas des inhumations mérovingiennes en les traversant impunément. Cet usage pourrait être interprété comme une désertion temporaire de l'édifice et sa réaffectation en espace de stockage. Cependant, la présence de silos dans un édifice funéraire, voire cultuel n'est pas exclue et s'est occasionnellement illustrée sur d'autres sites (Belgique, France, Suisse). Cette présence fait peut être écho à une pratique de stockage de la dîme, réprimée par différents capitulaires épiscopaux au milieu du IXe siècle. Le cas de Quaregnon pourrait ainsi illustrer une pratique bien documentée par les textes, mais rarement conservée sur le terrain.

S'il semble bien que le premier édifice élevé sur le petit cimetière mérovingien n'est, à ses origines, qu'une *memoria*, on constate rapidement l'apparition de modifications de sa structure, témoignant sans aucun doute de modifications de la fonction même de l'édifice. L'aménagement du bâtiment initial s'opère en deux temps par l'adjonction d'extensions élevées sur solins établies à l'est et à l'ouest. Le bâtiment obtenu prend désormais la forme d'une nef de faible envergure, munie d'un chœur orienté. À ce stade, l'élévation de l'édifice semble avoir essentiellement été réalisée à l'aide de matériaux périssables. Son identification nous est donnée par une source hagiographique du Xe siècle. La *Seconde Vie de Saint Ghislain*, rédigée peu après 931, mentionne en effet la présence d'un oratoire dédié à Saint Quentin sur le territoire de la *Villa Quaternione*, en d'autres termes : Quaregnon. L'entité est ainsi dotée de son premier édifice de culte, placé sous la titulature de Saint Quentin. Les cartulaires du XIe siècle la présentent comme filiale de l'église-mère toute proche d'Hornu et placée sous la gouverne de l'abbaye de Saint-Ghislain.

Le modeste édifice de culte lié à une petite communauté villageoise fut le point focal du rassemblement villageois. La présence d'un petit cours d'eau en contrebas du site, la proximité de la Haine-voie navigable depuis l'Antiquité-, les marais et les plateaux fertiles avoisinant furent autant d'arguments complémentaires à l'implantation et la pérennité de l'établissement de Quaregnon. La présence de l'oratoire Saint-Quentin n'est sans doute pas l'unique moteur de son développement. Dès le IXe siècle, un double réseau fossoyé témoigne d'une structuration forte de l'espace bâti. S'il se confirmait dans ses prolongements, ce réseau pourrait correspondre à un ensemble plus vaste que le parcellaire actuel laisse encore deviner, essentiellement sur la moitié nord du centre ville. L'hypothèse d'un enclos, d'initiative seigneuriale, entretenu et remanié au cours du temps ne doit ainsi pas être écartée. Si l'existence d'un tel enclos pouvait être confirmée, la présence au nord du site des ruines du « Château du Diable », pourrait faire de celui-ci un pôle seigneurial relativement convainquant. L'hypothèse reste recevable lorsque l'on sait que le secteur où s'élève l'édifice est dénommé *Haute Cour* depuis le XIVe siècle au plus tard.

Une modeste église romane...

L'agglomération de Quaregnon se développe sans doute rapidement, et dès le XIe siècle, le modeste oratoire en matériaux périssables est commué en église romane. La reconstruction opéra pour une véritable pétrification de l'oratoire carolingien, respectant son implantation, mais augmentant ses volumes. Le nouvel édifice dispose d'une nef centrale élevée en moellons de grès et mortier de chaux tandis que les collatéraux, élevés sur solin, optent pour une architecture plus légère. Une entrée latérale en moellons de grès flanque le sud de l'église. L'adjonction de la tour de façade et la pétrification des collatéraux s'effectuera probablement dans un second temps de la construction. Les deux registres inférieurs témoignent encore à ce jour de son appartenance au XIIe voire au XIIIe siècle : appareil et mise en œuvre, contreforts d'angles (présents jusqu'au XVIIIe siècle), tourelle latérale d'accès.

L'oratoire Saint Quentin, mué en église paroissiale, compte à cette époque aussi bien des inhumations *in que ex capella*, illustrant un très large panel de typologies funéraires. On notera au passage quelques tombes implantées dans la nef principale, réservée aux dignitaires et membres du clergé. Ces espaces ont livré des sépultures faisant usage de vases thuriféraires (fin du XIIIe ou début du XIVe siècle) et la sépulture d'un membre du clergé inhumé avec un calice en verre, comparable aux productions des ateliers d'Herbeumont (fin XIVe-début XVe siècles). L'environnement immédiat de l'église est progressivement réservé à l'inhumation, faisant reculer les structures d'habitat en périphérie. La place communale s'ouvre peu à peu, la pétrification progressive de l'habitat à l'entour fixe les jalons parcellaires de l'agglomération.

...puis une église gothique...

Dès le XVe siècle, l'édifice de style roman nécessite de profonds remaniements. Les sources historiques mentionnent une construction ruinée nécessitant d'importantes modifications. Philippe le Bon, en sa qualité de duc de Hainaut, octroya une aumône en 1459, les travaux commencèrent dans la foulée. Les raisons de cette ruine ne sont pas explicitement nommées par les textes. Les suspicions d'incendie n'ont pu être confirmées par la fouille. La restauration de l'église passera inévitablement par l'adoption d'un plan plus élancé, de style gothique.

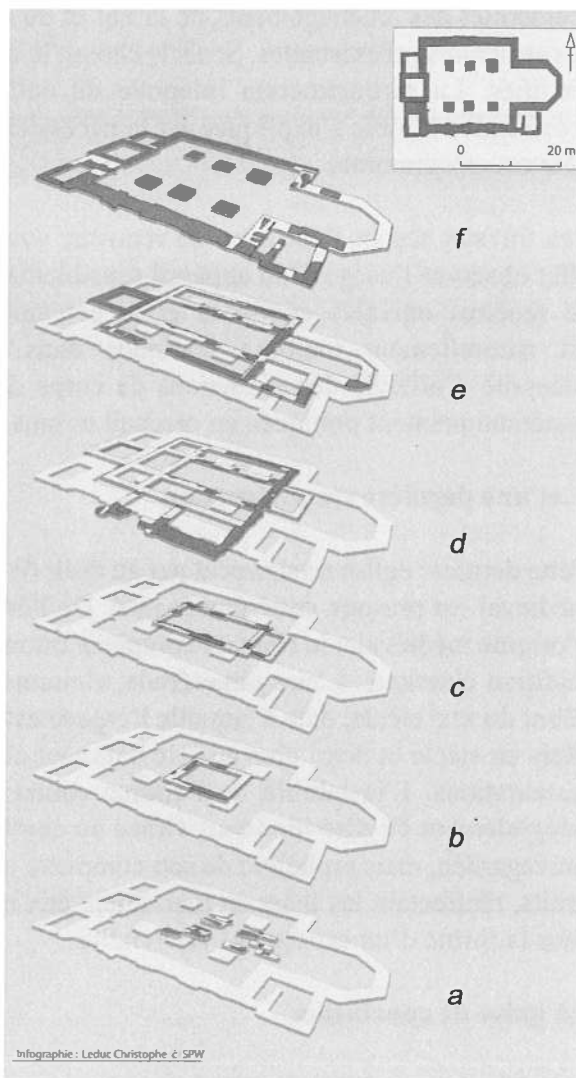

Fig. 3 : Evolution des structures en zone 02 : (a) cimetière mérovingien (m.viie-viiie), (b) memoria (viiie-ixe ?), (c) oratoire Saint Quentin (ixe ?-x^e ?), (d) église romane (xie ?-m.xve), (e) église gothique (m.xve-m.xviiie), (f) église classique (m.xviiie-d.xxe).

L'essentiel des aménagements de la nef et du collatéral nord s'effectuèrent en superposition des structures préexistantes. Seuls le chœur, le collatéral sud et la sacristie seront intégralement réédifiés. La reconstruction intégrale du collatéral sud, sans récupération des fondations précédentes semble s'expliquer par la nécessité de remplacer l'entrée romane qui disparaît du nouveau programme.

Ces travaux seront l'occasion de rénover, voire de surélever la tour de façade. On peut en effet observer l'usage d'un appareil sensiblement différent au dernier registre avec l'adoption de fenêtres ogivales géminées et le percement tardif d'une entrée axiale. L'inhumation est naturellement toujours pratiquée dans l'édifice. La multiplication des sépultures nécessite d'ailleurs des réductions de corps de plus en plus nombreuses. L'inhumation est systématiquement pratiquée en cercueil et sans dépôt matériel.

...et une dernière reconstruction

Cette dernière église ne survécut pas au désir de modernisation. En 1734, le complexe religieux médiéval est presque entièrement rasé. De l'édifice précédent, ne sera conservée que la tour d'origine médiévale; le reste du complexe est remplacé par une imposante église en briques de tradition classique. L'aire cimetériale, clairement délimitée par un muret sera désaffectée au début du XIXe siècle, date à laquelle l'espace est investi par la place communale.

Mais un siècle et demi plus tard, le bâtiment élevé sur la Grand-Place nécessite de profondes restaurations. L'instabilité de l'édifice contraint finalement les édiles communaux à raser intégralement l'église moderne. Grâce au combat de quelques érudits, la tour médiévale sera sauvegardée, mais orpheline de son complexe culturel. Depuis lors, l'espace public a repris ses droits, réaffectant les lieux en monument aux morts, parterres de fleurs, parking et désormais sous la forme d'un espace de convivialité.

En guise de conclusion

Les découvertes réalisées au cours de ces recherches archéologiques mettent à nouveau en exergue tout l'intérêt des fouilles préventives réalisées au cœur des entités urbaines contemporaines. Constituant un apport documentaire inédit pour le haut Moyen Âge de la région, le site de Quaregnon livre un lot d'informations précieuses pour la compréhension des mécanismes de fixation et de développement des agglomérations rurales de la vallée de la Haine. Il soulève par ailleurs de nombreuses questions relatives à l'implantation du christianisme ou à l'organisation des premières paroisses rurales. Les études céramologiques et archéologiques en cours permettront, à terme, d'affiner la chronologie de ces vestiges et de mieux en apprécier l'évolution structurelle.

Tournai (Ht) : vestiges de la porte sainte Catherine dans une cave de la rue Saint Piat

DERAMAIX ISABELLE

Les bâtisses 43 à 51 de la rue Saint Piat forment un ensemble construit en 1675 dont les façades arborent un style dit tournaisien. Tous ces immeubles ont été édifiés sous le règne de Louis XIV, et font suite à un remodelage sévère du quartier lié à l'implantation d'une nouvelle citadelle commanditée par le roi de France. Cette restructuration engendre la disparition de la

première enceinte communale (1188-1197) jusqu'alors en élévation, malgré son abandon au profit d'une seconde (1277-1302) située plus au sud. Au niveau des maisons précitées, la rue menait à une porte dite de sainte Catherine en référence à l'église toute proche et insérée entre les deux fortifications.

Personne ne soupçonnait l'existence de vestiges de ce rempart dans cette partie de la ville où les témoins de celui-ci sont très rares et le tracé approximatif. La découverte a donc été fortuite. Elle a été consécutive à un travail de déplafonnage d'une cave entamé par le propriétaire du n° 47. Intrigué par le profil du mur nord-est de cette pièce et la présence d'une belle maçonnerie en pierre, ce dernier a averti le Service de l'Archéologie du Service public de Wallonie. Ce ministère s'est alors rendu sur place en juillet 2009 pour pratiquer aux enregistrements nécessaires.

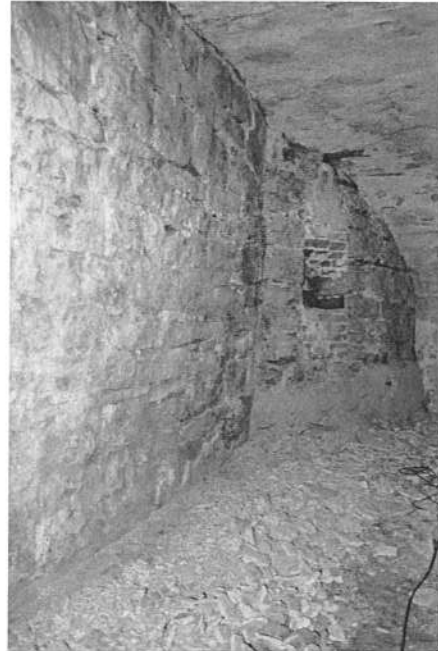

Fig. 1 : Vue générale des pans rectiligne et curviligne (© SPW – DGO4 Hainaut I).

Les maçonneries relevées dans la cave se composent d'une part, d'un pan de mur rectiligne pourvu d'un parement de moellons bruts et dégrossis formant un appareil irrégulier et d'autre part, d'un pan curviligne, accroché au sud-est du premier, et façonné de moellons équarris soigneusement assisés. Ces deux murs correspondent aux phases successives d'aménagement de cette enceinte et observées au nord et à l'ouest de la ville (Fort Rouge, tour du Cygne, tour Saint Georges, fouilles au réduit des dominicains et de la porte Ferrain). En effet, la fortification est dotée à l'origine de tours quadrangulaires qui ont été remplacées, selon les besoins, vers le milieu du XIIIe siècle, par des tours circulaires. Le premier pan témoigne de la tour primitive, le second de sa mutation. En outre ce dernier offrait encore la base d'une archère dite à rame, type de meurtrière qui caractérise les niveaux inférieurs des tours circulaires de cette première enceinte communale. Si une partie des tours a servi d'assise au mur de cave, la courtine qui aurait pu constituer le mur mitoyen vers le nord-ouest a été démontée. Son arrachement a été substitué par une harpe de gros blocs équarris agencés à l'extrémité occidentale du premier pan.

Cette petite découverte fortuite est d'un apport non négligeable pour nos connaissances des fortifications tournaisiennes. En effet, d'abord elle permet d'aborder la première enceinte communale dans cette partie méridionale de la ville où jusqu'à présent elle était quasi inconnue. Ensuite, elle aide à fixer avec précision le tracé de cette fortification sur le cadastre actuel. Par ailleurs, elle confirme les observations déjà réalisées concernant les phases majeures de réaménagement. Enfin, il s'agit d'un des rares témoins exhumés des portes de la cité.

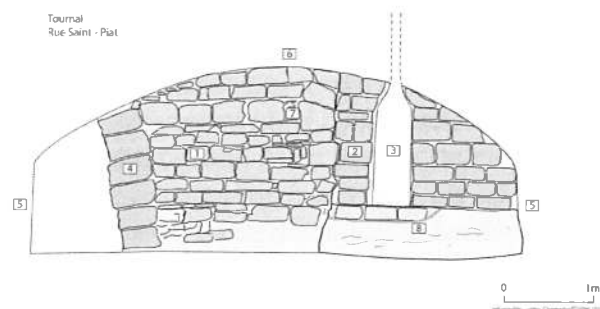

Fig. 2 : Relevé des murs : (1) tour primitive ; (2) tour circulaire ; (3) archère en rame ; (4) maçonnerie refaite à l'emplacement de la courtine ; (5) murs et la cave ; (6) voûte de la cave ; (7) trou de boulin ; (8) ressaut.

Project “10.000 Jaar Menen” (W.-Vl.)

DESPRIET PHILIPPE

Onder de redactie van ondergetekende verscheen een 344 bladzijden tellende studie over “10.000 Jaar Menen”. 40 Jaar opgravingen 1969-2009, Archeologische en Historische Monografieën van Zuid-West-Vlaanderen, deel 72, Kortrijk 2009.

Voor middeleeuws Menen (Provincie West-Vlaanderen, arr. Kortrijk) zijn enkele hoofdstukken van belang.

Twee feodale dorpskernen bezaten elk een herenresidentie, een kerk, schepenhuis, opperhof- en neerhofstructuur met alle bijhorende rechten, renten, inkomsten, privileges en statussymbolen. Het gaat om de heerlijkheid van Menen en om het domein (met burcht) van de Heren van Halewijn.

De heerlijkheid Menen is als studietheema van een bijzondere aard, omdat drie opeenvolgende fasen duidelijk kunnen onderscheiden worden.

Als heerlijkheid in handen van de graaf zal deze eigenaar zijn domein opwaarderen door het toekennen van “stadsrechten” in 1351. In een tweede fase werd een heerlijkheid nu open stad. Een derde fase gaat van start met de aanleg van een eerste gebastioneerde vesting in 1566-1574; deze zal tussen 1679 en 1689 plaats maken voor een modelvesting, ontworpen door Vauban als een scharnierstelling van de Franse grensverdediging “Pré Carré”. Op zijn beurt zal het complex tussen 1817 en 1830 een grensvesting worden, uitgebouwd door Nederland in het kader van een anti-Franse Wellingtonlinie.

Opmerkelijke bestudeerde thema's: het bouwhistorisch onderzoek van het stadhuis (eerste kwart 16e eeuw), landelijke bewoning tijdens de volle middeleeuwen (11 vindplaatsen van roodbeschilderd aardewerk; vier vindplaatsen van grijs, reducerend gebakken vaatwerk met radstempelversiering), een tussen 1792 en 1794 ingegraven muntschat, archeologisch onderzoek m.b.t. de Nieuwste Tijden (Rijselstraat 53)...enz.

Stadskernonderzoek in Kortrijk (W.-Vl.)

PHILIPPE DESPRIET

In samenwerking met stad en provincie werd in 2009 het stadsarcheologisch onderzoek en systematisch toezicht verder gezet door v.z.w. Archeologie Zuid-West-Vlaanderen.

We noteren het project rond de twee Broeltorens; door archiefstudie, iconografisch, bouwkundige en archeologische benadering is het mogelijk beide torens te dateren en hun bouwgeschiedenis op te maken. De originele bouwrekeningen werden in Kortrijk, Rijsel en Dijon teruggevonden; zo kennen we de twee architecten die de leiding hadden over de opbouw. Daar ze ook eigenaar waren van een steengroeve, zijn we goed ingelicht over de herkomst van de gebruikte natuurstenen bouwmaterialen.

In de Budastraat 23 werd n.a.v. de afwerking van “het Steegerken” loodgeglazuurd aardewerk aangetroffen; het gaat om fragmenten van een grape met geknikt oor, voorzien van een tot dusver onbekend radstempeltipe op de schouder. Vermoedelijke datering: ca. 1375-1450.

Aan de Brugsestraat nrs. 8 en 10 bestudeerden we de bakstenen resten van twee laat-16e-eeuwse woonhuizen.

In de Kortrijkse deelgemeente Marke werd aan de Torkonjestraat – voorafgaand aan de vestiging van een nijverheidszone – een preventieve veldverkenning uitgevoerd. Naast het laatmiddeleeuwse vondstenmateriaal valt vooral de aanwezigheid van tientallen boterkleurige vuurstenen en loden kogels op, gebruikt voor musketgeweren (na 1650).

L'étude des Terres Noires bruxelloises : l'exemple du site de l'hôtel d'Hoogstraeten (Région Br.)

DEVOS YANNICK¹, VRYDAGHS LUC² & MODRIE SYLVIANNE³

En collaboration avec COURT-PICON MONA, DELIGNE FANCHON & LAURENT CHRISTINE

Une partie importante du mobilier archéologique remontant aux xe-xiiie siècles AD, période de la naissance de la ville de Bruxelles, repérée en centre-ville a été retrouvée dans des unités énigmatiques, dénommées terres noires (DEGRAEVE, *et al.*, sous presse).

Par Terre Noire, nous entendons toute unité de couleur sombre, homogène en apparence, et donc stratigraphiquement indifférenciée, humifère, non-tourbeuse, vraisemblablement fortement bioturbée et souvent épaisse (DEVOS, *et al.*, 2009). L'interprétation de ces unités pose souvent problème, car l'approche archéologique classique, permettant d'identifier la plupart des couches formées par des activités humaines, paraît insuffisante pour comprendre les processus de formation de ces terres noires. Sans doute à cause de leur caractère homogène, ces terres noires étaient qualifiées le plus souvent de remblais ou couches d'abandon et faisaient par conséquent l'objet d'une évacuation rapide et massive (DAVID, *et al.*, 2000). En effet, leur étude est un développement récent, résultant d'un intérêt commun des archéologues, intrigués par ces couches homogènes et les géoarchéologues, essayant de caractériser ces 'anthrosols'.

Afin d'étudier les terres noires bruxelloises, et de pouvoir comprendre les processus de formation de ces unités, un protocole d'étude, associant à l'archéologie (fouilles, études stratigraphique et mobilière) des disciplines issues

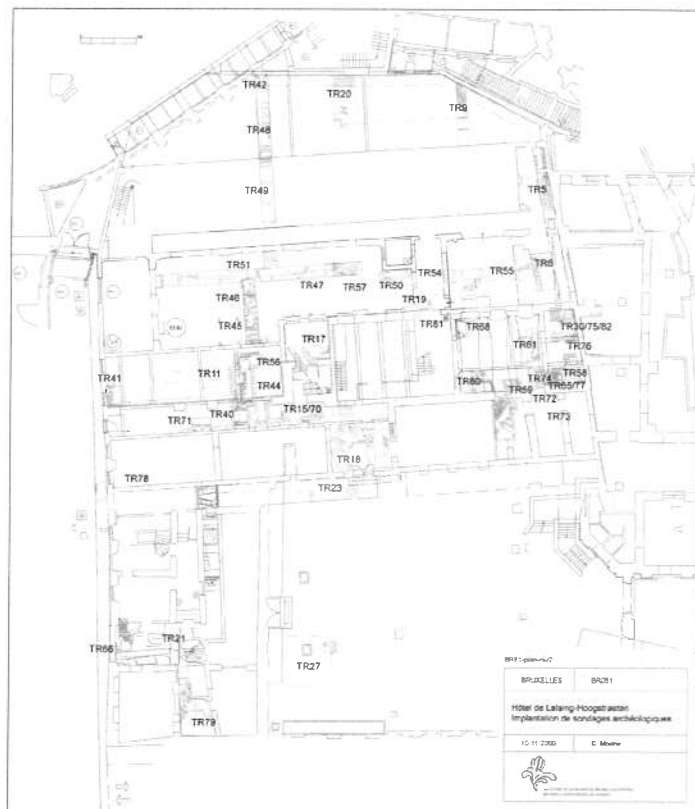

Fig. 1 : Plan de fouille. En rouge, les tranchées concernées.

¹ Centre de Recherches en Archéologie et Patrimoine, Université Libre de Bruxelles.

² Research Team in Archaeo- and Palaeosciences, roots.

³ Direction des Monuments et Sites de la Région de Bruxelles-Capitale

Fig. 2 : Localisation des tranchées TR 40, TR 44, TR 56 (© MRBC).

Fig. 3: La stratigraphie complexe atteste de plusieurs phases d'occupation du site. La partie supérieure témoigne des jardins datant du XVIe-XVIIe siècle. La partie inférieure présente les « Terres Noires » datant du XIe-XIIIe siècle (TR 44-TR 56 © MRBC, photo Y. Devos).

des sciences de la Terre et de la Vie, a été développé (DEVOS, 2004; DEVOS & VRYDAGHS, 2007; DEVOS, *et al.*, 2007; DEVOS, *et al.*, 2009).

Le site de l'hôtel d'Hoogstraeten se situe à proximité immédiate de l'ancien palais ducal installé au sommet du promontoire de Coudenberg. À partir de 1998, lors d'interventions archéologiques menées par les Musées royaux d'Art et d'Histoire et par la Région bruxelloise, plusieurs séquences de terres noires, parfois fort épaisses, ont été repérées.

À ce jour, seules les unités de terres noires des tranchées TR 40, TR 44, TR 56 et TR 71 ont fait l'objet d'une étude (fig. 1, 2 et 3). Les résultats intermédiaires de l'étude interdisciplinaire soulignent à nouveau l'interaction de phénomènes naturels et humains.

Les analyses conduites permettent d'avancer une première chronologie d'activités au départ d'une surface sous prairie, probablement utilisée comme aire de pâturage. Ensuite, cette surface a été mise en culture entre les Xe et XIIIe siècles AD. Ces activités agricoles impliquèrent l'enrichissement du sol par fumage et chaulage. Parmi les espèces cultivées, on retrouve le blé (*Triticum sp.*), l'avoine (*Avena sp.*) et l'orge (*Hordeum sp.*). Ces activités s'établissant sur un terrain auparavant sous prairie, suggèrent une mise en culture de nouveaux terrains. La faible proportion de matériel anthropique situerait ce champ à bonne distance des occupations de l'époque. Un sol piétiné marque la clôture de la phase agricole.

Un modèle provisoire synthétisant les processus de formation des Terres Noires sur le site de l'Hôtel d'Hoogstraeten est en

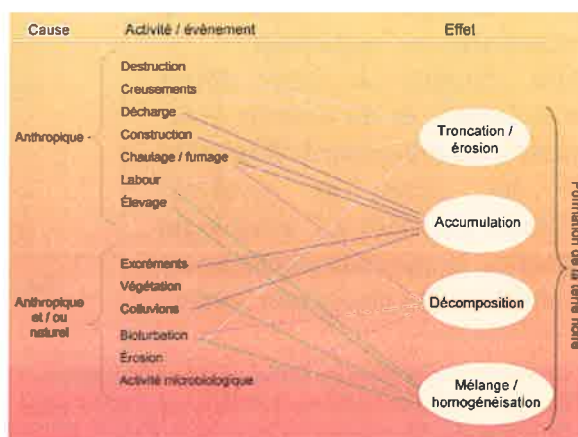

Fig. 4 : Diagramme présentant les processus de formation des Terres Noires observées jusqu'à présent sur le site de l'hôtel d'Hoogstraeten.

cours d'élaboration (fig. 4). Les premières esquisses de ce modèle démontrent clairement que la formation de ces unités de terres noires

- pourrait couvrir plusieurs siècles, *ad minima*, du xe au xiie siècle ;
- résulte d'un amalgame d'activités humaines (pâturage, agriculture), avec interférence de phénomènes naturels tels que le colluvionnement et la bioturbation.

C'est bien l'ensemble de ces phénomènes et activités qui créèrent ces couches, homogènes seulement en apparence. Leur étude dévoile bien des stratigraphies discrètes mais complexes pour des périodes méconnues faute d'autres témoignages. Ce modèle rappelle donc la complexité des processus à l'origine de la formation de terres noires. Leur étude doit se conduire au cas par cas : seule l'application systématique et sans *a priori* d'un protocole rigoureux autorise une première reconstitution des dynamiques paysagères et sociales respectueuses de la diversité des histoires tant humaines que naturelles.

Bibliographie

DAVID C., CAMMAS C., DUREY-BLARY V., FÉCHANT C., JESSET S., JOSSET D., NAIZET F., 2000 : Problématique archéologique. Méthodes et techniques appliquées à l'étude des terres noires : état de la recherche. *in: Terres Noires – 1*, Maison des Sciences de la ville, de l'Urbanisme et des Paysages, Tours, p. 15-38.

DEGRAEVE A., DEMETER S., DEVOS Y., MODRIE S. & VAN BELLINGEN S., 2010: Brussel vóór 1200: een archeologische bijdrage, *in: M. DEWILDE, A. ERVYNCK, S. BÉCUE, & H. VAN ROYEN (éds.): Cenulae recens factae. Een huldeboek voor Johnny De Meulemeester*, Academia Press, Gent (sous presse).

DEVOS Y., 2004 : *Une perspective diachronique de l'environnement à Bruxelles et les nouvelles méthodes pour valoriser le patrimoine archéologique. Rapport final*. Rapport GiEP-ULB (inédit).

DEVOS Y., VRYDAGHS L., 2007 : L'identification des couches noires à Bruxelles. Un état de la question, *Archaeologia Mediaevalis Chronique/Kroniek*, 30, p. 53-56.

DEVOS Y., VRYDAGHS L., LAURENT C., DEGRAEVE A., MODRIE S., 2007 : L'anthropisation du paysage bruxellois au 10e – 13e siècle. Résultats d'une approche interdisciplinaire, *in: On the road again. L'Europe en mouvement. Medieval Europe Paris 2007. 4e Congrès international d'Archéologie Médiévale et Moderne, Session 7, Archéologies environnementales. 3 – 8 septembre Institut National d'Histoire de l'Art, Paris, Paris (<http://medieval-europe-paris-2007.univ-paris1.fr/Y.Devos%20et%20al..pdf>).*

DEVOS Y., VRYDAGHS L., DEGRAEVE A., & FECHNER K., 2009: An archaeopedological and phytolitarian study of the "Dark Earth" on the site of Rue de Dinant (Brussels, Belgium), *Catena*, 78, p. 270-284 (<http://dx.doi.org/10.1016/j.catena.2009.02.013>).

Archeologisch onderzoek aan de zuidwestelijke hoek van de markt van Oudenburg (W-VL.). Vol- en laatmiddeleeuwse bewoningslagen en resten van de laat- en postmiddeleeuwse lakenhalle en herberg.

DHAEZE WOUTER, HANTSON WILLEM, DEWILDE MARC & VANHOUTTE SOFIE

De geplande bouw van een appartementencomplex aan de zuidwesthoek van de Markt van Oudenburg, meer bepaald op de hoek van de Hoogstraat met de Marktstraat, noopte tot een archeologisch onderzoek van augustus tot eind oktober 2009. Gezien de ligging van de site nabij het Romeinse *castellum* en in het hart van middeleeuws Oudenburg, was eerder op het jaar bij de bouwheer (GraVer Construct bvba) aangedrongen om een verkennend archeologisch onderzoek te laten plaatsvinden. In maart werden op het terrein vier proefsleuven getrokken

om te bepalen in welke mate de Romeinse en middeleeuwse niveaus bewaard waren gebleven (DHAENZE & VANHOUTTE 2009). Voornamelijk de aanwezigheid van de funderingen van een groot laatmiddeleeuws gebouw leidde ertoe om het zuidelijke deel van het terrein aan een volwaardige archeologische opgraving te onderwerpen. Zowel het vooronderzoek als de opgraving werden uitgevoerd door Stad Oudenburg en het VIOE. Beide projecten werden gefinancierd door de bouwheer.

In de noordwesthoek van het opgravingsterrein kon nog net de rand van de verdedigingsgracht van het laat-Romeinse *castellum* verwacht worden, die vermoedelijk een breedte van ruim 30 m had (VANHOUTTE 2007, 204). De proefsleuf die werd getrokken om dit te verifiëren, leverde echter enkel een brede laatmiddeleeuwse gracht op die mogelijk de Romeinse grachtrand heeft weggegraven.

In deze bijdrage worden de middeleeuwse en jongere structuren, lagen en bijhorende vondsten in chronologische volgorde toegelicht. Aangezien de uitwerking van de opgraving nog in een beginstadium staat, zijn dit slechts de voorlopige resultaten.

Volmiddeleeuwse ophogings- en bewoningslagen

Het pleistocene zand werd bereikt op een diepte van ca. 3,50 m onder het maaiveld. Het werd afgedekt door een compacte, humeuze, bruingrijze, vondstloze laag vermengd met lenzen pleistoceen zand. Wellicht betreft het een verspitte of bewerkte horizont. Of het hier nog om de Romeinse bodem *in situ* gaat, kon niet worden achterhaald.

Bovenop deze verspitte of bewerkte laag werd een reeks duidelijk van elkaar te onderscheiden zandige ophogingslagen (bleekgrijs zand, vermengd met wat humeuze vlekken en lensjes) vastgesteld. In dit ca. 40 cm dik pakket werd wat Romeins materiaal aangetroffen.

Deze ophogingslagen werden afgedekt door een ophogingslaag met een heel ander karakter: een sterk verspitte, grijze, zandige laag met witgrijze zandlenzen. De aangetroffen scherven plaatsen de laag in de 11e-12e eeuw. Vooral een groot percentage zgn. Pingsdorfaardewerk kenmerkt dit niveau. In deze laag werden geen sporen herkend. In het oostelijke deel van de opgravingsput werden dit pakket en de onderliggende lagen gesneden door een brede noordwest-zuidoost georiënteerde gracht.

Bovenop dit niveau lag een bijna 70 cm dik pakket bestaande uit een accumulatie van humeuze, grijze tot donkergrijze lagen kleiig zand. Deze ophogingslagen bevatten veel huishoudelijk afval bestaande uit scherven gewoon grijs aardewerk, metaalslakken, dierlijk bot (slachtafval) en brokken veldsteen. De diagnostische scherven en een munt dateren dit pakket in de 12e - begin 13e eeuw. Het in deze lagen aangetroffen aardewerkspectrum is hetzelfde als dat gevonden bij het uitgraven van het wegennet in de Marktstraat (Hillewaert & Hollevoet 1994). Opvallend is dat de onderste ophogingslaag zeer rijk was aan metaalslakken. Doordat dit pakket op talrijke plaatsen was verstoord door jongere structuren (zoals de funderingsmuren van een laatmiddeleeuws gebouw, een zeer brede middeleeuwse gracht, een grote cisterne en kelders van woningen gebouwd in de 19e of 20e eeuw), kon dit pakket slechts op een beperkt aantal plaatsen systematisch worden onderzocht. In dit pakket werden over het gehele terrein, op verschillende dieptes, zowel in grondplan als in profiel, bewoningssporen aangetroffen: voornamelijk afvalkuilen, paalkuilen, grote rechthoekige kuilen en standgreppels. De gedetailleerde uitwerking van de plannen zal moeten uitwijzen of

deze elementen kunnen worden samengebracht tot betekenisvolle structuren. Deze 12e -begin 13e-eeuwse ophogingslagen werden plaatselijk afgedekt door een brandlaag. Net onder deze brandlaag werd een haardplaats aangetroffen met in de omgeving een houtskoolrijke laag met smeltkroesfragmenten.

Bovenop dit pakket lag opnieuw een reeks ophogingslagen bestaande uit humeus, zwartgrijs tot bruingrijs, kleilig zand. Ook dit pakket had een gemiddelde dikte van 70 cm. De aanwezigheid van typisch 13e-eeuws hoogversierd aardewerk, plaatst deze accumulatie in de 13e eeuw. Dit pakket werd over het gehele opgravingsterrein afgedekt door een brandlaag die op 70 à 80 cm diepte onder het maaiveld zit.

Middeleeuwse gracht

In de zuidelijke helft van de werkput werd een brede en diepe middeleeuwse gracht aangesneden. Deze gracht is ZW-NO georiënteerd en verloopt parallel met de Hoogstraat. De bodem van de gracht werd bereikt op een diepte van ca. 3 m onder het laatmiddeleeuwse niveau. Van deze gracht kon enkel de noordzijde gedocumenteerd worden (over een breedte van ca. 5,70 m), de andere helft lag buiten de opgravingsput en onder het huidige wegtracé. De totale breedte van de gracht wordt geschat op ruim 10 m. In de huidige stand van het onderzoek is het nog onduidelijk wanneer deze gracht werd aangelegd. Deze gracht snijdt de onderste pakketten volmiddeleeuwse ophogingslagen en in de grachtvulling werd enkel 13e-eeuws materiaal aangetroffen. De noordelijke rand van deze gracht wordt doorsneden door de zuidelijke muur van het laatmiddeleeuwse gebouw in baksteen (*infra*). Gezien het monumentale karakter van deze gracht, is het niet uit te sluiten dat het de gracht betreft die omstreeks 1128 in opdracht van Willem Clito werd gegraven. Algemeen wordt de stelling van Gysseling aangenomen dat de in 1128 gegraven gracht te vereenzelvigen is met de ca. 90 m meer zuidwaarts gelegen Stedebeek (GYSELING 1950, 56), maar of dit echt klopt, is nu wel zeer de vraag.

Groot laatmiddeleeuws en postmiddeleeuws gebouw in baksteen

Na de 13e-eeuwse brand en het dempen van de volmiddeleeuwse gracht, werd een grote constructie in baksteen gebouwd (fig. 1). Het gebouw was ZO-NW georiënteerd en lag haaks op de markt. Het had een rechthoekig grondplan met een breedte van 8,75 m en een lengte van minimaal 21,50 m. De oostelijke, korte zijde lag buiten de opgravingsput, onder het voetpad van de Marktstraat. Uitgaand van de veronderstelling dat deze zijde tot aan de rooilijn van de bebouwing langs de Marktstraat kwam, was de totale lengte van het gebouw ongeveer 23,50 m. De voorzijde van het gebouw volgde niet de rooilijn van de huidige bebouwing langs de Hoogstraat, maar wel de oude rooilijn, een goede 5 m meer noordwaarts. In de Hoogstraat zijn er nu trouwens nog altijd een aantal huizen die de oude rooilijn volgen. Op twee plaatsen was de fundering onderbroken; de reden hiervan is niet duidelijk. Behalve restanten van de vier buitenmuren werden twee tussenmuren met een tussenafstand van 3,25 m opgegraven. Ertussen lag een kruipkelder die via een trap in de uitbouw aan de voorzijde van het gebouw kon worden bereikt (kelder 1). Van deze keldertrap was nog (de fundering van) een trede bewaard. De kelder was wellicht afgedekt door een tongewelf. Een compact laagje met brokjes kalkmortel is het enige wat nog van het vloerniveau van deze kelder rest. De maximale hoogte van de kelder bedroeg wellicht niet veel meer dan 120 cm. Een tweede kelder (kelder 2) bevond zich ingeklemd tussen de oostelijke tussenmuur en de zuidmuur. De kelder nam niet de volledige breedte van het gebouw in beslag, maar slechts ongeveer de helft. De binnenafmetingen bedroegen 3,75 m in de lengte en 3,50 m in de breedte. De binnenkant

van de kelder was uitgeplakt met een fijn laagje witte kalkmortel. In de hoek gevormd door de oostelijke tussenmuur en de noordelijke muur bevond zich een beerput (beerput 1). Het was een rechthoekige constructie met binnenwerkse zijdes van 1,35 op 1,80 m. De noordelijke wand werd gevormd door de noordelijke buitenmuur, de westelijke wand door de oostelijke tussenmuur; de andere wanden bestonden uit 0,25 à 0,30 m dikke, bakstenen muren. De beerput was uitgegraven tot het niveau van het pleistocene zand.

De muren van dit gebouw waren, behalve beerput 1, allemaal even diep gefundeerd. T.o.v. het laatmiddeleeuwse loopniveau was dit tot een diepte van 1,40 à 1,50 m (ca. 2,20 à 2,30 m onder het maaiveld). De fundering was onderaan 0,90 m breed, ter hoogte van de opstand was de muur zo'n 0,60 m breed. Voor de muren werden voornamelijk rode, hier en daar gele bakstenen gebruikt. De bakstenen waren gevoegd met grijsgroene klei. Vanaf de opstand gebruikte men kalkmortel voor het voegen. De onderste lagen van de fundering werden met meer zorg gelegd dan de lagen erboven. De onderste vijf lagen waren in staand verband gemetseld, de lagen erboven waren in wild verband. De fundering was opgebouwd uit hele, driekwart en halve bakstenen. Er werden verschillende formaten door elkaar gebruikt: 30x14x8 cm, 27/28x12,5x6,5 cm, 26x12x5,5 cm, 24/25x11,5x5,5 cm. Wat wel opvalt, is dat men voor de onderste rijen de voorkeur gaf aan grotere formaten dan in de rijen erboven.

Looppniveaus of vloeren uit die fase waren niet meer aanwezig. De enige structuur waaraan het loopniveau kan gekoppeld worden, is een hardplaat aangebouwd tegen de westzijde van de westelijke tussenmuur. Deze hardplaat bevond zich op een diepte van 1,11 m onder het maaiveld. Een latere doorgang, 0,65 m breed en gekapt in de zuidmuur, geeft ook een indicatie: deze doorgang bevond zich op zo'n 0,80 m onder het maaiveld.

Wanneer met de bouw gestart werd, kan niet precies worden achterhaald. Op stratigrafische gronden kan de start van de werken pas ten vroegste eind 13e eeuw worden geplaatst; op grond van het kleinste formaat bakstenen (24/25x11,5x5,5 cm) in de 14e eeuw. Deze datering is conform met de historische bronnen (*infra*).

In de aanvangfase was het gebouw rechthoekig, later volgde een uitbouw. Aan de buitenzijde van de noordelijke muur werd, halverwege het gebouw, een koud aangebouwde muur gemetseld. Tijdens de tweede helft van de 15e eeuw vonden er aanzienlijke werkzaamheden plaats. Het tongewelf en de trap van kelder 1 werden afgebroken, de toegang werd dichtgemetseld en de kelder opgevuld met dikke pakketten grijsgroene klei en afvallagen rijk aan houtskool, aardewerk en slachtafval. Een dubbele mijt van Karel de Stoute (1467-1477) die werd gevonden in de opvulling van het keldergat, levert een *terminus post quem* voor deze aanpassingswerken. Op hetzelfde moment werd ook beerput 1 in onbruik gesteld en opgevuld met huishoudelijk afval (aardewerk, ribbelbekers, dier- en visresten, schelpen). Onmiddellijk ten zuiden van deze beerput werd een afvalkuil aangetroffen met soortgelijk materiaal als in de beerput. Het is mogelijk dat een grote brand aan de oorzaak lag van deze aanpassingswerken. Vanaf het einde van de 16e eeuw tot het einde van de 17e eeuw werden grote delen van het voormalige laatmiddeleeuwse gebouw grondig gesloopt. De munten wijzen op diverse sloopmomenten. De oostelijke muur, de twee tussenmuren, delen van de noordelijke muur en de muren van kelder 2 werden tot op een aanzienlijke diepte ontmanteld en kelder 2 werd opgevuld. De fundering van de zuidelijke muur bleef behouden en zou tot in de jaren '50 van de vorige eeuw worden herbruikt. Restanten van de 16e- en 17e-eeuwse bebouwing zijn door de diverse oudere en recentere slopingswerken nauwelijks meer aanwezig. Enkele slordig opgebouwde muren in het noordoostelijke deel van de werkput en enkele negatiefsporen zijn mogelijk aan deze fase toe te schrijven. Tijdens de 16e eeuw werd ter hoogte van de noordwesthoek van het

Fig. 1 : Samengesteld plan van de halle en latere fasen.

voormalige laatmiddeleeuwse gebouw een vierkante beerput, met buitenwerkse zijdes van 2,50 op 2,25 m, aangelegd. De wanden van de beerput waren opgebouwd uit bakstenen met diverse formaten (22à28x10,5à14x5à7 cm). De west- en noordzijde van de beerput waren onderaan voorzien van een nis. In de westelijke nis was een gat aangebracht voor het draineren van het overtollige vocht. De bodem van de beerput bestond uit volledige en halve op hun platte zijde gelegde bakstenen die op hun beurt op een laag grijsblauwe klei rustten. Op het einde van de 16e eeuw raakte de beerput in onbruik. Een munt van Filips II uit 1580 uit de opvulling van de beerput plaatst de opgave na deze datum.

De diepe en dikke funderingsmuren wijzen erop dat dit een groot gebouw was dat uit meerdere bouwlagen bestond. Het is wellicht te vereenzelvigen met de lakenhalle. Oudenburg bezat reeds in 1170 een halle (GYSELING 1950, 136-137), maar of deze in hout of in steen was opgetrokken, is nog de vraag, en of deze zich bevond op deze plek, kan op grond van de archeologische gegevens niet worden bevestigd. Een bron uit 1364 situeert wel een 'wullehalle' aan de westzijde

van de markt en een bron uit 1334 spreekt eveneens van de 'wullinre halle'(GYSSELING 1950, 136-137). Verder weten we dat Lodewijk van Male deze halle aan de Stad verkocht op 13 mei van het jaar 1373 (FEYS & VAN DE CASTEELE 1873, 89). In deze halle werden verschillende producten verhandeld en er was zowel een slagerij ('vleeschuus'), lakenhal ('wullehuus'), lijnwaadhalle ('lynwaedhalle') als een halle voor schoenen ('scoehuus') ondergebracht (FEYS & VAN DE CASTEELE 1873, 66). Uit de oude rekeningen leren we ook dat het dak van de halle uit stro bestond en regelmatig diende hersteld te worden. Ook zijn er een aantal 15e-eeuwse rekeningen bewaard waarin er sprake is van, meestal kleinere, herstelwerken, zoals het plaatsen van een deur of het herstellen van een raam. In 1449 vonden er belangrijke werken plaats, zonder dat we precies weten wat er werd hersteld. Wel zeker is dat er bakstenen werden besteld en dat men ook hout, ijzer, muurankers en veel kalk nodig had (FEYS & VAN DE CASTEELE 1873, 559). In 1534 vonden er opnieuw zware restauraties plaats. Er werd ondermeer een trapgevel gebouwd en een grote schoorsteenmantel gezet. Vanaf dat moment was het gebouw ondermeer voorzien van een plaats waar men maaltijden klaarmaakte voor bruiloften en voor gildefeesten (FEYS & VAN DE CASTEELE 1873, 560). In 1562 besloot de stad het gebouw van de hand te doen omdat de kosten voor het onderhoud ervan te zwaar werden. De koper kreeg als voorwaarde opgelegd dat het gebouw werd gesloopt en vervangen door een geschikt huis bestaande uit twee verdiepingen (FEYS & VAN DE CASTEELE 1873, 288, 560, 566).

Op een gegeven ogenblik kreeg het gebouw, of toch minstens een deel ervan, een nieuwe functie. Een aantal bronnen vermelden een herberg met de naam 'De Sleutel'. De oudste vermelding dateert uit 1508 ('huus ... ende heet de slotele'). Volgens een bron uit 1555 blijkt dat deze herberg de opvolger van de halle was: 'de slotele ... ende was wylent de halle'. Tot in 1944 behield de herberg op die plek de naam 'De Sleutel' en werd pas later herdoopt tot 'duivenlokaal' (GYSSELING 1950, 137 en 209).

Alhoewel het bestaan van een halle op basis van historische bronnen met zekerheid kan vastgesteld worden, staat de halle op geen enkele kaart afgebeeld. De oudste iconografische bron, namelijk de kaart van Oudenburg van de hand van Jacob van Deventer (+/- 1570) laat immers de situatie zien na de verkoop van de halle door de stad (in 1562). Toen werd de halle met de grond gelijk gemaakt en vervangen door een of meer bescheiden woningen. Dezelfde situatie zien we op de kaart geschilderd door Pieter Claeissens de Jongere (uit 1597) naar een oudere kaart van Pieter Pourbus, op de kaart van Antonius Sanderus (1641), op de kaart van A. (de) Villegas (17e eeuw) en op de kaart van Ferraris (1777).

Recente periode

Tot de sporen uit de 19e en 20e eeuw hoort een grote cisterne die wellicht een pomp aan de voorgevel van één van de cafés langs de Marktstraat van water voorzag. Langs de oostelijke rand van de opgravingsput werden drie naast elkaar gelegen 19e- of 20e-eeuwse kelders aangesneden. Hierbij valt op dat men tijdens de bouw van deze kelders rekening heeft gehouden met de muren van het laatmiddeleeuwse gebouw. Zo heeft men de zuidelijke muur van de meest noordelijke kelder aangebouwd tegen de noordmuur van het laatmiddeleeuwse gebouw. Voor de zuidelijke kelder behield men de oostelijke tussenmuur van het laatmiddeleeuwse gebouw, maar werd de wand van deze muur wel uitgeplakt met een laag 1 cm dikke cementmortel. Ten slotte werden in het zuidelijke deel van de werkput, parallel met de Hoogstraat, de resten van een oud voetpad aangesneden, opgebouwd uit brokken rode baksteen en kinderkopjes.

Bibliografie

DHAEZE W. & VANHOUTTE S. 2009: *Waarderend Archeologisch Onderzoek te Oudenburg, hoek Hoogstraat - Markstraat (12, 13, 16 t.e.m. 19, 23 en 24 maart 2009)* (= Archeologisch Rapport Oudenburg 3), Oudenburg.

FEYS E. & VAN DE CASTEELE D. 1873: *Histoire d'Oudenbourg, accompagnée de pièces justificatives*, Bruges.

GYSSSELING M. 1950: *Toponymie van Oudenburg* (= Nomina Geographica Flandrica IV), Brussel.

HILLEWAERT B. & HOLLEVOET Y. 1994: Huisvuil onder het wegdek. Een vroeg-13de-eeuws aardewerkcomplex uit de Marktstraat te Oudenburg (prov. West-Vlaanderen), *Archeologie in Vlaanderen IV*, p. 279-289.

VANHOUTTE S. 2007: Het Romeinse castellum van Oudenburg (prov. West-Vlaanderen) herontdekt: de archeologische campagne van augustus 2001 tot april 2005 ter hoogte van de zuidwesthoek. Interim-rapport, *Relicta 3*, p. 199-236.

Bewoningssporen uit de volle en late middeleeuwen en de Nieuwe Tijd op de site Oudenburg-Riethove (W-Vl.) - onderzoek 2009.

DHAEZE WOUTER & VANHOUTTE SOFIE

Van zomer 2007 tot zomer 2009 vond in de tuin van het Oudenburgse OCMW-rusthuis Riethove, gelegen langs de Ettelgemsestraat, en op aanpalende terreinen archeologisch onderzoek plaats. Aanleiding hiervoor was de uitbreiding van het complex en de bouw van serviceflats. Het onderzoek werd uitgevoerd door de stad Oudenburg en het VIOE en bekostigd door het OCMW, De Mandel en de Vlaamse Overheid. Het was een bijzonder vruchtbare opgraving: niet enkel kon een groot deel van de Romeinse *vicus* worden onderzocht, ook een aantal 12e-eeuwse erven met talrijke bewoningssporen en een aantal huizen in baksteen daterend uit de late middeleeuwen en de Nieuwe Tijd werden aangetroffen. In deze bijdrage komt het onderzoek in 2009 aan bod.

Er werd vooreerst verder gewerkt in **werkput V**. Het eerste niveau, gelegen op een diepte van ca. 60 cm onder het maaiveld, was reeds in 2008 onderzocht en leverde muurtjes, haardplaten en plaatselijk vloerfragmenten van meerdere huizen in baksteen op (DHAEZE & VANHOUTTE 2009). Deze waren gelegen langs de Ettelgemsestraat. In de nivelleringslagen aangebracht ter voorbereiding van de bouw van deze huizen werden drie 13e-eeuwse munten gevonden: twee deniers Tournois van Lodewijk VIII (1223-1226) of Lodewijk IX (1226-1270) en een dubbele Tournois van Filips IV *de Schone* (1285-1314) (determinatie: Frans de Buysere, VIOE). Laatstgenoemde munt plaatst de constructie van de huizen minstens rond 1300. Drie munten van Lodewijk van Male (1346-1384) wijzen op enige activiteit in de periode net voor de Bourgondische tijd. Afgaande op de andere muntvondsten, voornamelijk buiten context gevonden, kan de bewoning in hoofdzaak tijdens de Bourgondische periode (1384-1482) worden geplaatst. De muntenreeks toont een zeer duidelijke piek in die periode en na Filips de Schone (1482-1506) is er in de muntenreeks een duidelijke breuk te zien. De grote hoeveelheid en de vaak hoge kwaliteit van de metalen objecten verzameld tijdens de opgravingen, verraadt dat er in deze huizen welgestelde Oudenburgenaren woonden.

Na het afwerken van het eerste opgravingsvlak werd verdiept naar een tweede niveau, waarop zich Romeinse en volmiddeleeuwse sporen duidelijk in het zand aftekenden. Het hoogteverschil tussen beide niveaus, ca. 40 cm, komt overeen met het pakket grond dat in de loop van de 13e-eeuw werd aangebracht om het terrein op te hogen. Naast talrijke Romeinse

sporen die kunnen worden toegeschreven aan de *vicus*, werden op dit niveau voornamelijk bewoningssporen uit de 12e en 13e eeuw aangetroffen, naast de restanten van 14e-eeuwse sporen die doorheen het ophogingspakket waren gegraven.

De 12e-eeuwse sporen sluiten aan bij de sporen die in werkput IV zijn aangetroffen (DHAEZE & VANHOUTTE 2009): een quasi volledig volmiddeleeuws, door afwateringsgrachten omzoomd, erf met sporen van een woonstalhuis, bijgebouwtjes, spickers en greppels, afvalkuilen en een waterput/drinkpoel. In werkput V tekenden zich drie duidelijke concentraties van paalkuilen af. Deze maakten wellicht deel uit van drie hoofdgebouwen. Ze konden maar ten dele worden onderzocht aangezien het grootste deel van de plattegronden onder de Ettelgemsestraat ligt. Niet ver van de meest oostelijke paalkuilenconcentratie kwam een waterput aan het licht met een vierkante, houten bekisting waarvan de planken door middel van 'keep en tand'-verbinding aan elkaar waren bevestigd. Daarnaast werden ook paalkuilen van meerdere vierpostenspiekers en de restanten van afvalkuilen aangesneden. Alle sporen schreven zich in binnen twee haaks op elkaar gelegen afwateringsgrachten, waarvan één grachtrand reeds in werkput IV was aangesneden.

In een latere fase, vermoedelijk in de 13e eeuw, werd het terrein door middel van vier NNW-ZZO georiënteerde, parallelle houten afrasteringen ingedeeld. De oriëntatie wijkt een weinig af van de oriëntatie van de 12e-eeuwse sporen. Op het terrein werden ze herkend als standgreppels waarin zich diepe paalgaten aftekenden. Opvallend is de vaste maatindeling die werd toegepast. De afstand tussen de eerste drie afrasteringen is telkens ca. 9 m. De afstand tussen de derde en vierde afrastering bedroeg exact het dubbele, ca. 18 m.

Daarnaast zijn op dit niveau nog een 14e-eeuwse vlechtwerkwaterput en een 15e-eeuwse tonwaterput opgegraven. Deze twee structuren behoren toe aan de eerder genoemde bakstenen huizen. In de zuidelijke helft van werkput V ten slotte werd nog een aantal afvalkuilen uit de 15e en 16e eeuw aangetroffen.

In de laatste werkput (**werkput VI**), gesitueerd ten zuiden van werkput V, zijn nauwelijks middeleeuwse sporen aangetroffen. In het noordelijke deel van de werkput werd wel een grote drinkpoel voor vee vrijgelegd, die wellicht tijdens de 12e eeuw (en later) in gebruik was.

Metaaldetectie leverde twee metalen voorwerpen buiten context op die zich in de religieuze sfeer bevinden. Het gaat vooreerst om een bulla of pauselijke zegel van paus Urbanus IV (1261-1264). De tweede vondst is een puntgave, konische zegelstempel. Volgens H. Hendrikse (SCEZ, Middelburg, Ndl.) gaat het om een 14e-eeuwse kloosterstempel. Op het stempelvlak is een klein vrouwenhoofd met kap in een klaverbladvormig veld afgebeeld. Hoewel de tekst, die rondom het stempelvlak loopt, leesbaar is, is de lezing ervan nog niet opgehelderd. Volgens J. Van Acker (Veurne) betreft het een mogelijke verwijzing naar de heilige Johannes. Met enig voorbehoud verwijzen deze vondsten mogelijk naar het voormalige Sint-Jansgasthuis dat zich eertijds onder het rusthuis en de aanpalende gebouwen bevond.

Bibliografie

DHAEZE W. & VANHOUTTE S., 2009: Bewoningssporen uit de volle en de post-Middeleeuwen op de site Oudenburg-Riethove (W.-VI.) - voorlopige resultaten 2008, *Archaeologia Mediaevalis* 32, p. 126-127.

Charleroi (Ht.): mise au jour des vestiges de la fortification d'époque hollandaise lors de travaux au quai de Brabant

DOSOGNE MICHÈLE

Le 17 novembre 2009, les autorités de la Ville de Charleroi, précédemment interpellées par Monsieur et Madame Lierneux, ardents défenseurs du patrimoine carolorégien, avertissaient le Service de l'Archéologie de la mise au jour de vestiges appartenant selon toute vraisemblance aux fortifications de la cité lors des travaux menés quai de Brabant, en bordure de la Sambre. Le Service de l'Archéologie a dépêché dans l'urgence une équipe sur place.

Les terrassements en cours, destinés à la création d'une trémie, s'étendaient sur 11 m de long et 4 m de large. Ils atteignaient une profondeur de près de 7 m. À l'est, une rampe permettait d'accéder aux parties les plus basses, déjà recouvertes d'une couche de béton. Au sud, les travaux avaient largement entamé une maçonnerie ancienne en brique intégrée aux quais de la Sambre.

Le mur en question, orienté est-ouest, a été observé sur près de 30 m de long et sur une hauteur de près de 7 m. Il a été repéré sur 1,75 m de large mais sa largeur originelle ne peut être définie précisément, les maçonneries étant englobées dans les aménagements en béton des quais. Au niveau de la rampe d'accès, les restes d'un contrefort quadrangulaire de 2 m de côté ont été dégagés. Le représentant de l'entreprise sur place nous a confirmé que des contreforts identiques distants de 3 m environ avaient été repérés le long de toute la portion du mur.

La maçonnerie se compose de briques (27x11x6 cm) bien cuites de teinte hétérogène rouge orange vif à rose grenat. Côté intérieur, elles apparaissent toutes en boutisse mais il ne s'agit pas à proprement parler d'un parement. La présence d'une couche de mortier entre la maçonnerie et le remblai encaissant semble indiquer que l'ouvrage a été maçonné directement dans la tranchée. L'usage de deux mortiers différents a été constaté. Ces deux types de liant ne semblent pas correspondre à des massifs de maçonnerie cohérents mais plutôt à des préparations successives au départ de matériaux différents. À la base du mur, la maçonnerie cède la place à un blocage de fragments de briques agglomérés dans du mortier, observé sur 1,15 m de hauteur.

Aucune stratigraphie n'a pu être clairement établie. Aux abords du contrefort, il a été observé que les maçonneries ont été implantées dans un remblai de limon beige clair à jaune homogène contenant des fragments de briques.

Malgré les légers décalages entre les documents cadastraux actuels et les plans anciens, on peut établir que les vestiges mis au jour appartiennent aux fortifications de la Ville-Basse à l'époque hollandaise (ARNOULD, 1983, p. 110). Il s'agit du mur sud du bastion n° 21 ou Bastion d'Amsterdam, tel qu'illustré sur le plan directeur de la forteresse hollandaise conservé aux Archives générales du Royaume, (*Fonds cartes et plans*, Cartes militaires, n° 333-334 ; VERSCHUREN, 2008, vol. I, p. 93 ; vol II, fig. 16). Les expropriations et travaux destinés aux aménagements de la nouvelle fortification, entamés en 1816 s'étendent vraisemblablement jusqu'en

Fig. 1 : Charleroi, les maçonneries du Bastion d'Amsterdam (1816-1870) mises au jour sur 7 m de hauteur en bord de Sambre.

1819. Ce bastion a pour fonction première la défense du côté sud-est de la Ville-Basse mais sous le régime belge, il a servi à la protection de l'écluse érigée sur le nouveau cours de la Sambre et dont le souvenir s'est perpétué au travers de la rue du même nom. Le Bastion 21 est arasé en 1870 suite à la décision de désaffectation de la place forte de Charleroi (VERSCHUREN, 2008, p. 6, 40, 43 et 93).

Les travaux entamés en 2009 doivent se poursuivre en 2010 rue de l'Ecluse et face au pont de la Résistance. D'autres vestiges des fortifications devraient être dégagés à cette occasion et le Service de l'Archéologie sera cette fois associé à l'opération.

Bibliographie

ARNOULD M.-A., 1983 : Charleroi, in : *Les Enceintes urbaines en Hainaut*, Bruxelles, Crédit Communal de Belgique, p. 101-120.

VERSCHUREN L., 2008 : *Les fortifications de Charleroi au XIXe siècle. Leur insertion dans la tradition des fortifications des Temps Modernes et la gestion de leurs vestiges*. UCL, mémoire inédit.

Intervention archéologique préventive rue Montgomery à Enghien (Ht.)

DOSOGNE MICHÈLE & CHANTINNE FRÉDÉRIC

Le service de l'Archéologie (Direction du Hainaut I, Service public de Wallonie – SPW en collaboration avec la Direction de l'Archéologie) a mené une intervention préventive de la mi-août à début novembre 2009 au cœur du noyau médiéval de la ville d'Enghien. Cette campagne de fouille intervenait en amont d'un vaste projet immobilier. Les parcelles concernées, couvrant une superficie d'un peu plus de 600 m², sont situées à moins d'une centaine de mètres au sud-est de l'église Saint-Nicolas, dans la rue Montgomery, qui constituait l'un des axes anciens principaux de la ville menant d'Ath à Bruxelles. L'organisation en parcelles de part et d'autre de cette voirie est clairement visible sur la représentation qu'en fit Jacques de Deventer au milieu du XVIe siècle, illustrant par ailleurs combien Enghien était alors déjà densément peuplée à l'abri de ses remparts. Ces parcelles furent occupées, jusqu'en mai 2009, par des demeures remontant encore partiellement au XVIIe siècle. Celles-ci ne firent malheureusement l'objet d'aucun examen préalable à leur destruction. À l'abandon depuis de nombreuses années, ces maisons ont été démolies pour faire place à des surfaces commerciales, des appartements et un parking en sous-sol. Le potentiel archéologique de ce terrain était d'autant plus important qu'il est voisin de la fameuse maison Jonathas.

Cette opération fut donc l'occasion d'en savoir d'une part davantage sur l'origine de la parcellisation dans le noyau dur de la ville, d'autre part aussi et surtout de tirer au clair le contexte d'implantation de ce prétendu « donjon ». Bien que présentant un aspect daté du XVIe siècle, le noyau en pierre de cette imposante bâtisse avait en effet été interprété – sur base d'une analyse exclusivement architecturale – comme la première tour résidentielle des seigneurs d'Enghien édifiée au XIIe siècle (BERCKMANS, 1982). Cette opération a permis de mettre en exergue l'inexistence d'un quelconque aménagement castral autour de cette imposante maison qui, bien que tardo- ou post-médiévale, s'intègre simplement dans le parcellaire urbain environnant.

Bibliographie

BERCKMANS O., GHISLAIN J.-C., UBREGTS W., 1982 : Le donjon roman d'Enghien, *Château-Gaillard*, IX-X, Basel 1978 – Durham 1980, Caen, p. 329-346.

Mons /Hyon (Ht.) : interventions archéologiques dans le cadre du projet urbanistique « L'Île aux Oiseaux »

DOSOGNE MICHÈLE, INGELS DOLORES, LEDUC CHRISTOPHE & SARTIEAUX PIERRE

Introduction

Fruit d'un partenariat public et privé, le projet « L'Île aux Oiseaux » prévoit la construction de près de cent nouveaux bâtiments principalement destinés au logement, au nord de l'agglomération de Hyon, dans la banlieue montoise. Les terrains, couvrant 4,5 ha, étaient autrefois bordés à l'est par la Trouille, cours d'eau canalisé dans la seconde moitié du XIXe siècle et dont un vaste étang témoigne encore.

La présence de sites conduit le Service de l'Archéologie (SPW, DGO4, Direction du Hainaut I) à mener une opération de fouilles préventives en collaboration avec l'asbl Recherches et Prospections archéologiques en Wallonie (RPAW). En effet, la chapelle Saint-Pierre-des-Prés, mentionnée dès le dernier quart du XIIe siècle et dont le chœur avait déjà fait l'objet d'une étude en 1997, est localisée au centre du futur lotissement. Au sud, le fort Saint-Pierre, ouvrage détaché, édifié sur le cours de la Trouille, participait au programme de fortification de Mons à la période hollandaise. Enfin, il faut mentionner un moulin, illustré sur la carte de Ferraris (1770-1778) en amont de la chapelle Saint-Pierre, sur la rive gauche de la rivière.

La chapelle St-Pierre

Si la première mention de la chapelle Saint-Pierre-des-Prés remonte à 1185, les archives signalent aussi sa reconstruction en 1484 et sa destruction pendant le siège de 1572. Le site et les environs sont utilisés comme cimetière pour les victimes de la peste de 1615-1616. Un oratoire est construit en 1731 et démolit vers 1795.

Les recherches menées en septembre et octobre 2009 permettent de relever le plan d'une chapelle rectangulaire, à chevet plat. Construite en blocs de silex, elle mesure 8,20 m sur 7,60 m. Le bâtiment est ensuite remanié et agrandi à la fin du XVe siècle (fig. 1). Si le chœur reste tel quel, du moins en fondation, la nef est prolongée vers l'avant. Les niveaux de sol, en briques et non plus en cailloux, sont rehaussés. Des éléments décoratifs font leur apparition, comme en témoignent les bases de colonnes accolées contre le mur du chœur côté intérieur. Deux pièces, séparées par un couloir donnant sur une entrée et communiquant avec la chapelle, sont ajoutées sur le flanc droit du bâtiment. Pour la période de la peste, quelques sépultures se trouvant sur l'arasement des murs de la chapelle détruite en 1572 sont prélevées lors des fouilles. Des niveaux de sol en relation avec l'oratoire du XVIIIe siècle ont également été dégagés mais sur des surfaces restreintes, la zone étant fortement perturbée sur environ 1,5 m de profondeur par la pose de nombreux impétrants.

Fig. 1 : La chapelle Saint-Pierre-des-Prés, en cours de dégagement.

Le fortin Saint-Pierre

La campagne d'investigations dans la zone du fortin s'est déroulée en mai 2009. Les premières tranchées d'évaluation ne livrent que des couches de remblais contemporains mais les sondages le long de l'avenue Gouverneur Cornez, en bordure orientale de l'emprise des travaux, révèlent les vestiges de l'ouvrage militaire. Devant l'ampleur des maçonneries découvertes, les aménageurs prennent la décision de démolir intégralement le bâti encore existant. L'entreprise prend l'initiative de dégager elle-même les remblais comblant la Trouille canalisée, mettant au jour une grande partie des aménagements hollandais. Une seule journée nous a été accordée pour en réaliser les enregistrements complets.

Au terme du Congrès de Vienne en 1815, le futur territoire belge est officiellement rattaché au Royaume des Pays-Bas. Les Anglais souhaitent voir reconstituer la Barrière des Pays-Bas et Mons doit en faire partie (WILLEMS, 1949, p. 25-34). C'est dans ce contexte que le fort d'Hyon est érigé par les Hollandais en 1824. L'ouvrage se compose principalement d'un fort érigé sur la rive droite et entouré de fossés. L'édifice est surmonté d'une levée de terre surplombant le cours d'eau voûté à cet effet et recouvrant également un passage voûté sur la rive gauche, face au fortin. Il est voué à la protection d'une écluse destinée à contrôler un système permettant d'inonder le nord-est de la ville de Mons en cas d'attaque. Les stratèges hollandais n'innovent pas mais reprennent un dispositif défensif mis en place par l'ingénieur militaire français Vauban (1678-1703). Le fort est connu au travers de différents documents d'archives parmi lesquels un relevé dressé peu avant sa démolition en 1864, après le vote de la loi relative au démantèlement des fortifications de Mons (PIERARD *et al.*, 1983, p. 38 ; Document du Musée Royal de l'Armée, Cartothèque, Mons, plan B 142, aimablement communiqué par Monsieur B. Van Mol).

Le fortin en lui-même n'a été que très partiellement appréhendé lors de l'intervention archéologique. Localisé sur la rive droite du cours d'eau, il s'élevait à l'emplacement de l'actuelle rue Cornez. Il présentait un plan en queue d'hirondelle. Il était entouré de fossés à sec auxquels succédaient une braie non revêtue et un fossé marécageux. On y accédait par deux portes pourvues de pont-levis. Ce sont principalement les vestiges de la Trouille canalisée, du système d'écluse et des aménagements défensifs de la rive gauche qui ont été mis en évidence. La création de l'écluse et du fortin a nécessité la canalisation de la rivière et le rehaussement des berges. Les eaux sont enserrées entre deux murs de brique au parement de pierre distants de 6 m, préservés sur 1,80 m de hauteur et dégagés sur 40 m de longueur (fig. 2). Au sud-ouest, les deux murs s'écartent pour mieux recueillir les eaux en amont de l'écluse. Un sondage a montré que la maçonnerie prend assise sur une structure en pieux de bois, mode de construction

caractéristique des milieux humides.

Le radier du cours d'eau est spécifiquement aménagé. En amont de l'écluse, il s'agit d'une cuvette de brique de profil concave, enserrée entre deux rangs de madriers de bois. À hauteur de l'écluse et en aval, le radier est constitué d'un revêtement plane de grandes dalles de pierre de taille. Le

Fig. 2 : Vue générale des vestiges de la Trouille canalisée.

système d'écluse se matérialise par deux entailles dans les parements de pierre, des coulisses, dans lesquelles glissaient les vantaux retenant ou libérant les eaux selon les nécessités. Ces vantaux étaient au nombre de trois séparés par des piles également destinées à soutenir un pont mobile, l'un des accès au fortin. À proximité, deux petits conduits ont été identifiés comme les évacuations des latrines du fortin. En amont de l'écluse, un système de vanne secondaire permettait d'alimenter en eau les fossés de la rive gauche.

Le moulin Saint-Pierre

Les vestiges d'un bâtiment antérieur au fortin ont également été mis au jour sur la rive gauche de la Trouille. Un mur et un niveau de sol pavé (fig. 3), très partiellement dégagés, appartiennent selon toute vraisemblance au moulin Saint-Pierre dont les premières mentions remonteraient au XIIe siècle et qui connut une histoire mouvementée jusqu'à sa destruction en 1824, lors de la construction de l'ouvrage militaire (GOSSERIES, 1968, p. 31-35 ; PIERARD *et al.*, 1983, p. 37).

Fig. 3 : Vue des vestiges du moulin Saint-Pierre.

Bibliographie

GOSSERIES A., 1968 : *Histoire du village d'Hyon*. Fiefs et Seigneuries de l'Ancien Régime, Bruxelles, Crédit communal – Pro Civitate, (Collection Histoire, série in-8°, 16).

PIERRARD C., VAN MOL B., 1983: Mons, une enceinte en mutation constante, in : *Les enceintes urbaines en Hainaut*, Bruxelles, Crédit Communal, p. 15-50.

WILLEMS B.E.M., 1949 : *La barrière des Pays-Bas (1715, 1815). De Marlborough à Wellington*, Bruxelles, (Collection d'histoire militaire belge).

Une remise de chasse moderne à Roissy-en-France (Val-d'Oise, France).

DUFOUR JEAN-YVES (Inrap, UMR 7041, équipe environnementale)

À l'ouest du village de Roissy-en-France, la fouille du site antique de La Vignolle a mis au jour une curieuse concentration de faits archéologiques datés de l'époque moderne. 46 fossés entrecroisés et environ 150 petits creusements sont concentrés sur une surface rectangulaire d'un arpent.

La datation et l'interprétation de ces vestiges, leur rapprochement d'un bosquet figuré sur les plans anciens du terroir permet d'interpréter cet ensemble comme les traces au sol laissées par une petite réserve cynégétique de l'époque moderne. C'est la première fois en France, que des observations archéologiques sont faites sur ce type de vestiges paysager.

Une bonne lecture des formes de plantation dans les manuels d'agriculture anciens permet d'expliquer plus finement les vestiges. Une première série de 16 fossés parallèles et faiblement espacés sont les vestiges d'une ancienne plantation de vigne. Attenante à cette plantation, s'étend une zone riche en terriers, mais exempte de vestiges structurés.

Au sud-ouest de la vigne, dans une partie de la zone riche en terriers, neuf sillons parallèles traduisent la plantation d'espèces végétales à la racine profonde, vivaces, destinées à enrichir la biomasse végétale disponible au sein de La Vignolle. La partie ouest de l'ensemble étudié est marquée par un ensemble de 14 fossés entrecroisés, résultant de la plantation d'un taillis. En contrebas du taillis, une fosse antique d'extraction de carrière est recreusée pour servir de point d'eau. Cette association d'une vigne, d'un taillis, d'une prairie et d'un point d'eau participent à une petite remise de chasse de l'époque moderne (xvi – xviiie s.). Les fouilles réalisées sur la demeure paysanne la plus proche de la remise et sur le château seigneurial de Roissy livrent quelques indices sur les espèces chassées.

Les vives tensions qui pèsent sur la chasse à l'époque moderne dans les capitaineries franciliennes, trouvent un point de focalisation sur ces remises seigneuriales considérées comme nuisances par les agriculteurs.

Mons (Ht) : surveillance archéologique dans le chœur de la collégiale Sainte-Waudru

DUMONT GAËLLE (ULB, CReA – SPW Hainaut).

Introduction

L'installation du chauffage par le sol dans le chœur de la collégiale Sainte-Waudru a fait l'objet d'un suivi archéologique, mené du 27 janvier au 10 février 2009 par le Centre de Recherches archéologiques de l'Université libre de Bruxelles (CReA) et le Service de l'Archéologie du Service public de Wallonie en province de Hainaut.

La collégiale telle qu'on la connaît actuellement a été construite entre 1450 et 1691. Les édifices antérieurs sont inconnus, tout au plus sait-on que des reconstructions et des restaurations ont eu lieu en 1108, 1112 et 1169¹. Les documents d'archives spécifiques à l'aménagement du chœur – hors élévations et verrières – sont relativement rares : un plan dressé en 1765 dans le but d'établir l'inventaire de son mobilier constitue un témoignage particulièrement précieux². Quelques textes mentionnent la clôture du chœur, composée de balustres en marbre³. Par contre, une abondante littérature a été consacrée au jubé conçu par Jacques du Broeucq, édifié entre 1534 et 1549⁴. Plusieurs documents permettent de se faire une idée assez précise de son aspect : un dessin préparatoire daté de 1535⁵, le contrat conclu en septembre 1535 entre le chapitre de Sainte-Waudru et le tailleur de pierres dinantais Hubert Nonon, chargé de l'exécution des

¹ BRIGODE, 1949, p. 319 ; DEVILLERS, 1857, p. 6.

² LACROIX & MATHIEU, 1843, p. 53 ; LACROIX, 1855, p. 21.

³ Lavis et sépia sur parchemin, 70x100 cm. Archives de l'État à Mons. Cartes et plans, n° 412. DIDIER, 1985, p. 41-43.

⁴ DIDIER, 2005, p. 129 ; DIDIER, 1985, p. 45-46 ; LACROIX & MATHIEU, 1843, p. 357-362.

⁵ DIDIER, 2005, p. 133-134 ; DIDIER, 1985, p. 46-47 ; LACROIX & MATHIEU, 1843, p. 56-59.

pièces en marbre noir⁶, et les descriptions de contemporains⁷. Les reliefs et statues du jubé sont dispersés en 1797⁸ (ils réintégreront la collégiale en 1803) et sa structure est démolie en 1809⁹.

Les vestiges découverts en 2009

Deux niveaux de sols carrelés ont été mis au jour dans la moitié ouest du chœur. Reposant sur un radier de pierres de petit calibre, le niveau inférieur est composé de carreaux de terre cuite rouge ou noire alternés, formant des motifs géométriques. Il est surmonté d'un second niveau conservé très localement, composé de carreaux de terre cuite rouge.

Ni les couches de préparation, ni les couches intermédiaires n'ont livré de matériel ; dans l'état actuel de nos connaissances, il est donc impossible de dater ces sols et de déterminer s'ils appartiennent au chœur primitif ou à un bâtiment antérieur. Il faut noter que la pierre tombale installée au centre du chœur est purement décorative, puisqu'elle repose sur le sol inférieur. Le chœur est fermé à l'ouest par un mur orienté nord-sud ; il présente un parement soigné en grès blanc et au moins deux ressauts de fondation. Il s'agit selon toute vraisemblance de la fondation de la face arrière du jubé, seul vestige conservé *in situ* de l'œuvre de Jacques du Broeucq.

Au début du XIXe s.¹⁰, plusieurs grandes fosses percent les niveaux antérieurs : l'une d'elles, à l'entrée du chœur, accueille deux socles massifs destinés à soutenir une grille ; une autre reçoit un nouveau lutrin dont seul le socle est encore en place¹¹.

Ayant fait l'objet de travaux récents, la moitié est du chœur est nettement moins riche en vestiges : signalons seulement un massif de briques de fonction et de datation inconnues entre deux piliers au sud, et quelques lambeaux de sol. Les fondations des piliers ont également été mises au jour.

Un muret en briques orienté nord-sud, muni à chaque extrémité de deux retours vers l'ouest, a été dégagée au pied du podium de l'autel actuel. Le plan du chœur de 1765 permet de l'interpréter comme un vestige du socle du maître-autel.

Les terrassements effectués autour du podium de l'autel ont révélé que l'escalier à l'est du chœur, daté du début du XIXe s., s'appuyait sur un remblai composé de morceaux de marbre provenant de la destruction du jubé et de la clôture du chœur, ainsi que de divers débris (statues polychromes, pierres tombales, reliefs).

Fig. 1 : Vue d'ensemble des travaux depuis l'entrée du chœur (cliché G. D.).

⁶ PIÉRARD & LECOCQ, 2004, p. 181.

⁷ La collégiale a été désacralisée à la Révolution française, et rendue au culte en 1803, ce qui a donné lieu à de nouveaux aménagements.

⁸ Le pied a été réutilisé dans les fonts baptismaux actuels.

⁹ Communication orale de Krista De Jonge (KUL), 18 février 2009.

¹⁰ Copiée de *Recueil d'épithaphes fait par J.-B. Leclercqz, en 1787*, manuscrit, bibliothèque publique de Mons, n° 2579 : DEVILLERS, 1857, p. 46.

¹¹ VAN CAENEGEM, 2009.

Fig. 2 : Statue polychrome (chanoinesse ?) en pierre d'Avesnes (cliché Gr. Hardy, SPW).

Le matériel

La plus grande partie du matériel provient du remblai soutenant l'escalier : il s'agit de fragments de statues polychromes, de reliefs, de pierres tombales et de pièces architecturales.

Les statues polychromes, au nombre de onze, sont sculptées dans une pierre d'Avesnes de très bonne qualité. Provenant peut-être d'un autel à plusieurs étages, il semblerait qu'elles datent du xve s.¹², mais une restauration et une étude complète restent à faire. Il faut ajouter à cet ensemble une inscription funéraire dédiée au chevalier Jacques de [...] et à son épouse Catherine de [...]ng.

Les reliefs en marbre blanc, de petite taille, sont peu nombreux : on reconnaît parmi eux un ange musicien, une aile, une draperie et un décor végétal. Quatre fragments de colonnettes en marbre noir ornées de reliefs ont également été exhumés. La plus richement décorée montre un médaillon (couronne de laurier) soutenu par deux *putti*, dans lequel s'inscrit un profil barbu. En dessous, un cartouche contient une date ou une inscription de quatre lettres. Un abondant décor végétal se déroule

symétriquement de part et d'autre de la scène.

Neuf fragments de pierres tombales ou d'épithaphes se trouvaient dans le même remblai. Deux d'entre elles ont été publiées par L. Devillers, bien qu'elles fussent déjà perdues à son époque : il les a en effet recopiées d'un manuscrit de 1787¹³. Datée de la première moitié du xviiie s., l'une est dédiée aux chanoinesses Marie Françoise de Noyelle et Suzanne de Lannoy¹⁴ ; l'autre commémore le souvenir de Jacques de Pamèle, évêque de Saint-Omer, décédé et inhumé à Mons¹⁵. Les autres épithaphes sont très fragmentaires et ne peuvent être identifiées.

Enfin, une importante quantité de pièces architecturales en marbre noir, blanc ou rouge a été récoltée dans ce remblai. Il s'agit essentiellement de moulures et de balustres provenant de la structure du jubé et de la clôture du chœur.

Conclusion

Malgré la faible profondeur des terrassements (30-40 cm), le suivi archéologique des travaux d'installation de chauffage dans le chœur s'est révélé fructueux. En effet, il a permis de dégager non seulement le mur de fondation du jubé de Jacques du Broeucq, mais également des fragments de la structure démontée en 1809, dans un remblai soutenant l'escalier à l'est du chœur. Le podium du maître-autel et l'emplacement du lutrin, connus par un plan de 1765, ont également été retrouvés.

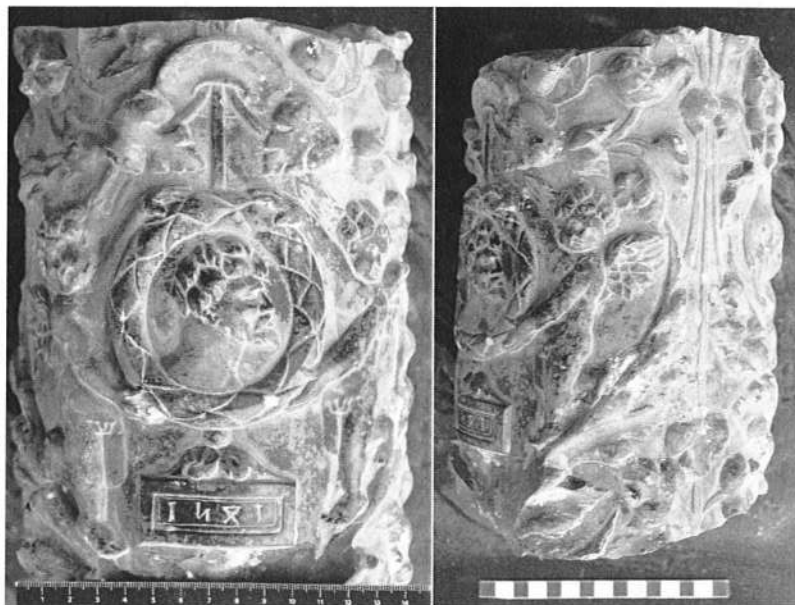
¹² HOVERLANT, 1810, supplément, p. 165-175.

¹³ Copiée de *Recueil d'épithaphes fait par J.-B. Leclercqz, en 1787*, manuscrit, bibliothèque publique de Mons, n° 2579 : DEVILLERS, 1857, p. 46.

¹⁴ VAN CAENEGEM, 2009.

¹⁵ HOVERLANT, 1810, supplément, p. 165-175.

Fig. 3 : Colonnette sculptée en marbre noir (cliché Gr. Hardy, SPW).

Deux niveaux de sols carrelés ont été mis au jour, mais en l'absence de matériel il est impossible

d'avancer une datation. Seule la recherche de comparaisons pourra nous fournir quelques indications.

Enfin, l'étude stylistique et comparative des statues polychromes et des fragments du jubé nous fournira de précieuses indications quant à la décoration de la collégiale avant sa désacralisation en 1789.

Bibliographie

BRIGODE S., 1949 : L'architecture religieuse dans le sud-ouest de la Belgique. Mons - collégiale Sainte-Waudru, *Bulletin de la Commission royale des Monuments et des Sites*, I, p. 319-333.

DEVILLERS L., 1857 : *Mémoire historique et descriptif sur l'église de Sainte-Waudru à Mons*, Mons.

DIDIER R., 1985 : Les œuvres du sculpteur Jacques Du Broeucq, in : *Jacques du Broeucq, sculpteur et architecte de la Renaissance*. Catalogue d'exposition, 1er octobre-24 novembre 1985, Mons, Collégiale Sainte-Waudru, Bruxelles, p. 31-85.

DIDIER R., 2005 : Les œuvres du sculpteur Jacques Du Broeucq à Sainte-Waudru de Mons, in : *Jacques du Broeucq de Mons (1505-1584). Maître artiste de l'empereur Charles Quint*, Catalogue d'exposition, 24 juin-2 octobre 2005, Mons, Salle Saint-Georges et Collégiale Sainte-Waudru - Boussu, Chapelle funéraire des Seigneurs de Boussu, Mons, p. 113-149.

HEDICKE R., 1904 : *Jacques Dubroeucq von Mons, ein Niederlaendischer Meister aus der Fruehzeit des Italianischen Einflusses*, Strasbourg (= *Jacques du Broeucq de Mons*, traduit par E. Dony, Bruxelles, 1911).

HOVERLANT M., 1810 : *Essai chronologique pour servir à l'histoire de Tournay. Supplément. Tome XLVI*, Courtrai – Tournai.

LACROIX A., 1855 : *Recherches sur Jacques Du Broeucq, statuaire et architecte montois au XVIe siècle*, Mons (Variétés historiques inédites, 10).

LACROIX A. & MATHIEU A.D., 1843 : *Documents officiels inédits, publiés d'après les originaux des Archives publiques, sur l'histoire monumentale et administrative des églises de Sainte-Waudru et de Saint-Germain à Mons*, Mons (Société des Bibliophiles belges, séant à Mons, Publications, 13).

PIÉRARD Chr. & LECOCQ I., 2004 : Mons. La collégiale Sainte-Waudru, in : DEVESELEER J. (coord.), *Le patrimoine exceptionnel de Wallonie*, Namur, p. 178-182.

VAN CAENEGEM B., 2009 : Chanoinesses de Sainte-Waudru Affaires de familles ?, *Le Pays de Mons. Tourisme Info*, 4, p. 17-18.

Golf “Hof ter Hille” te Oostduinkerke-Wulpen: voorlopige resultaten van de archeologische opgravingen (Koksijde, W-VI.)

EGGERMONT NELE, BRADT TOMAS, WYNS GWENDY, LEHOUCQ ALEXANDER & ACKE BERT

Inleiding

De gemeente Koksijde nam in 2000 het initiatief om op het grondgebied van deelgemeenten Oostduinkerke en Wulpen een golfterrein aan te leggen dat kadert binnen het Golfmemorandum van de Vlaamse overheid (fig. 1). Dit initiatief, dat overigens volledig in eigen beheer van de gemeente zal vallen, sloot aan op een behoeftestudie die aantoonde dat in de Westhoek plaats is voor een volwaardige golf. Het grootschalige project, dat een oppervlakte van 84,5 ha beslaat, heeft een belangrijke impact op het (cultuur)landschap en vormt daarom ook een directe bedreiging voor het archeologische en landschapshistorische erfgoed.

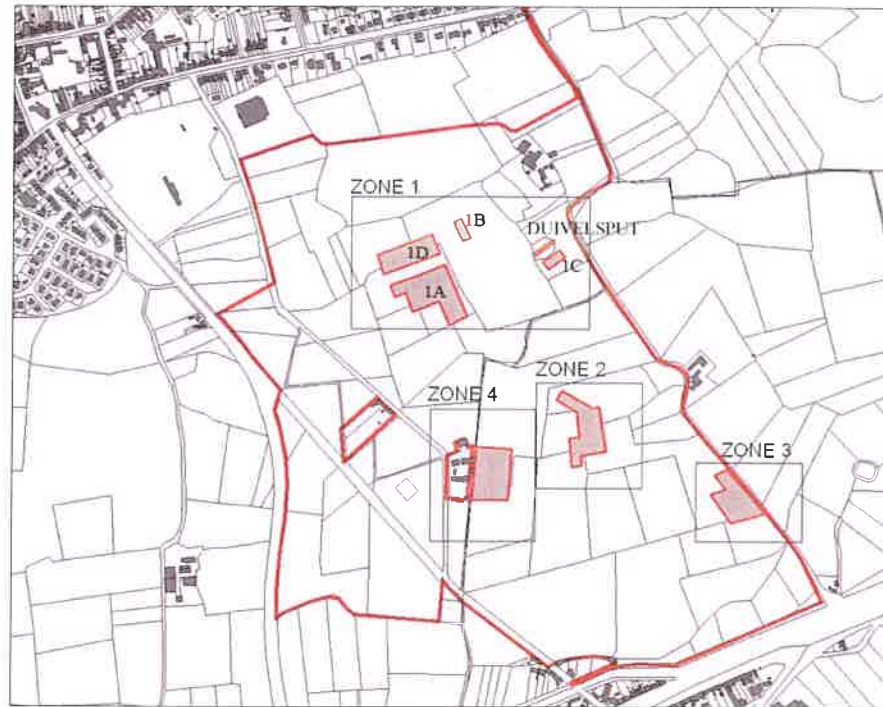
Fig. 1: Situering van het onderzoek

Vooronderzoek: prospectie, analyse, waardering en selectie

Naar aanleiding van het ontwerp werd in de loop van 2008 en het voorjaar van 2009 een uitgebreid vooronderzoek aangevat teneinde de potentiële archeologische zones in kaart te brengen.¹ Voor het eerst in Vlaanderen werd binnen een dergelijk project uitgebreid vooronderzoek gepleegd op basis van de nieuwste technieken met beperkte ingreep in de

¹ Zie hiervoor het verslag in *Archaeologia Mediaevalis* 32, p. 50-52.

Fig. 2 : Ligging van de opgravingzones

bodem: relictkaartering in associatie met historisch landschapsonderzoek gaf nieuwe en belangrijke inzichten in de vorming van het cultuurlandschap, de nederzettingen konden voornamelijk worden opgespoord met behulp van vlakdekkende oppervlaktekarteringen en geoarcheologisch onderzoek. De gevolgde methode is het resultaat van jarenlang onderzoek in het kustgebied, dat voornamelijk plaatsgreep in het westelijk deel van Zeeuws-Vlaanderen vanuit een samenwerkingsverband tussen de Universiteiten Gent en Wageningen.² Door associatie en interactie van alle gegevens is het mogelijk om bepaalde patronen van elkaar te onderscheiden en de betekenis ervan te achterhalen. Een dergelijk interdisciplinair landschapsonderzoek is arbeidsintensief, maar vormt een belangrijke oriëntatie voor de archeologische opgravingen: het nauwgezette vooronderzoek heeft de doelstelling om het opgravingswerk zorgvuldiger en meer gericht te kunnen uitvoeren.

Uit het vooronderzoek werden vier hectaren geselecteerd voor archeologische opgraving met als doelstelling de nederzettingen te kunnen documenteren in hun landschappelijke context. Het gaat om drie nederzettingen uit de volle en late middeleeuwen en een greep uit het WO-I erfgoed. De overige terreinen dienen tijdens de aanleg van de golf archeologisch begeleid worden. De nieuwe methode kan op die manier getoetst worden en nader geëvalueerd worden.

Op 1 oktober 2009 gingen de archeologische opgravingen van start. De werken worden uitgevoerd door Monument Vandekerckhove nv in nauwe samenwerking met en onder supervisie van de gemeentearcheoloog van Koksijde. De op te graven oppervlakte werd opgedeeld in vier zones, waarvan één zone nog verder in vier uiteen liggende werkputten werd opgesplitst (fig. 2). Daar de opgravingen nog lopende zijn, wordt in dit artikel een beknopt overzicht gegeven van de eerste resultaten.

² Zie de verslagen in *Archaeologia Mediaevalis* 28, p. 156-157; 29, p. 159-165; 30, p. 200-204.

WO-I erfgoed en explosieve oorlogstuigen

Het projectgebied herbergt heel wat WO-erfgoed dat bij een archeologische opgraving een geheel andere aanpak vergt dan het opgraven van middeleeuws erfgoed. Het opgraven tussen onontplofte explosieven vraagt een aanpassing en vereist voorzichtigheid. Er mag verondersteld worden dat ongeveer 10 % van de afgeschoten projectielen niet ontploften en als blindgangers de bodem binnendrongen.

Sinds 2002 is de Wereldoorlogarcheologie er met rasse schreden op vooruitgegaan in Vlaanderen. Niettemin werden bij gebrek aan een aangepaste wetgeving aangaande het archeologisch onderzoek van dergelijk erfgoed en bij gebrek aan kwaliteits- en veiligheidsnormen, de archeologische zones eerst ontijdend met het oog op de veiligheid van de archeologen. Het ontijdingsproces was vrij destructief en in sommige gevallen zeer nefast voor het verdere archeologisch onderzoek. Het is de eerste keer in Vlaanderen dat dit het documenteren van dergelijk erfgoed problemen stelt. Dit zal dan ook een aspect zijn waar beheersinstanties aan zullen moeten werken om dit in de toekomst te voorkomen. Het is een probleem dat zich niet alleen in Vlaanderen voordoet, maar ook in de omliggende landen (Nederland en Duitsland).

Voorlopige resultaten

Momenteel zijn in zone 1 de werkputten 1B en de zgn. Duivelsput afgerond (fig. 2). Werkput 1A en zones 2 en 4 worden op dit moment verder onderzocht.

Duivelsput

Deze put, gelegen iets ten zuiden van het middeleeuwse Hof ter Hille, werd omstreeks de 17e eeuw omschreven als *het pit stick* en vervolgens in de 19e eeuw verbonden met de sage van de grondeloze put (later ook de Duivelsput genaamd). Bij de aanvang van de archeologische werkzaamheden was de structuur enkel waar te nemen als een lichte depressie in het landschap met hier en daar opduikingen van afvalmateriaal waarmee de put in de loop van de 20e eeuw werd opgevuld. Boringen tijdens het vooronderzoek leverden onvoldoende inzicht in de stratigrafie of de functie van de put, dus werd besloten om de structuur gedeeltelijk op te graven. Over de hele lengte (ca. 45 m) werd machinaal een getrappt profiel aangelegd tot 3 m onder het maaiveld met centraal een beperkte, lokale verdieping tot 5 m. De onstabiele profielen en de aanwezigheid van kwelwater lieten niet toe te graven tot op de bodem van de put. Onder de stortlaag onderscheidde zich meerdere veensequenties bovenop meerdere gyttja-afzettingen. Deze bevindingen verklaren het ontstaan van de sage van de Grondeloze put, dat in de hele regio Veurne bekend was: elk object dat in de put terecht kwam zakte weg onder eigen gewicht en druk van bovenuit veroorzaakte ontwatering dat inklinking teweeg bracht. “De honger van de grondeloze put” werd vermoedelijk omstreeks de jaren 1950-1960 gestild met opgevoerde grond en stort.

Om de structuur volledig te kunnen documenteren en wetenschappelijk te analyseren werd een mechanische boring gezet tot 10 m onder het maaiveld. Het boorstaal zal in het labo verder worden onderzocht: in eerste instantie door pedologisch onderzoek, diatomeeën- en palynologisch onderzoek. De veronderstelde laatmiddeleeuwse datering zal worden getoetst met ^{14}C .

Het ontstaan en de functie van de Duivelsput blijft voorlopig een mysterie. Dat er een natuurlijk proces aan de basis ligt is waarschijnlijk. Een werkhypothese is dat het om een dijkbreuk gaat, waarna een wiel werd nagelaten. De put ligt overigens langs het tracé van de zgn. Oude Zeedijk. De ontstane depressie bleef openliggen, waardoor dankzij kwelwater veengroei mogelijk was.

Mogelijk werd de depressie naderhand voor verschillende doeleinden gebruikt. Een optie is bijvoorbeeld als visbassin. Wetenschappelijke analyse moet evenwel meer duidelijkheid brengen over de functie(s) en het ontstaan van de Duivelsput.

Zone 1A

Zone 1A werd integraal vlakdekkend opengelegd en in het vlak geregistreerd. De belangrijkste coupes konden nog niet gezet worden wegens de hoge grondwaterstand na overvloedige neerslag vanaf eind november. De omstandigheden maken verdere werkzaamheden op het terrein onmogelijk.

De opvallendste structuur in zone 1A beslaat een boerenerf uit de 10e-13e eeuw. De omwallinggracht rondom het opperhof heeft een breedte van ca. 15 m en omsluit een areaal van ruwweg ca. 600 m². Op dit areaal zijn de sporen schaars: langsheen elke binnenzijde van de gracht bevindt zich een grote rechthoekige structuur, die soms moeilijk van de gracht zelf te onderscheiden is en waarvan de functie voorlopig nog onbekend is. Verder zijn er nog een tweetal paalsporen, die voorlopig niet aan een gebouwstructuur kunnen worden verbonden. Ten noorden van het opperhof is de aanzet van een gracht waargenomen ter afsluiting van het vermoedelijke neerhof. De interne opbouw en de omtrek van dit spoor zal pas duidelijk worden wanneer zone 1D wordt afgegraven. Wellicht gaat het om een vroege *moated site* of *einzelhöfe*. Buiten de grachtomwalling tekenen zich drie cirkelvormige kuilen met een gelijkaardige diameter van ca. 3 m af. Door middel van boringen werd de diepte gepeild en bleek dat de sporen vrij ondiep zijn, wat een interpretatie als waterput onzeker maakt. Coupes zullen meer duidelijkheid brengen over de functie en datering van deze sporen. Qua vorm en grootte verschillen ze in ieder geval van de veelvuldig aangetroffen bomkraters. Deze bomkraters zijn relictten uit WO I. Ook een rechthoekige structuur met vrij veel metaal kan aan de hand van militaire luchtfoto's geïdentificeerd worden als een schutterspost uit WO I.

Zone 1A wordt verder nog doorsneden door een duidelijke perceelsgracht met twee zijtakken. De perceelsgracht is vrij lang in gebruik gebleven zoals ook blijkt uit militaire luchtfoto's, maar het aanwezige vondstmateriaal lijkt er eveneens op te wijzen dat de structuur al zeker tot de middeleeuwen teruggaat. Deze gracht doorsnijdt echter wel de zuidelijke afbakening van het boerenerf.

Belangrijk zijn ook de grillige structuren van restgeulen en prielen. Deze natuurlijke sporen zullen eveneens gecoupeerd en bemonsterd worden met het oog op dateringgegevens en ecologische indicatoren voor de reconstructie van de landschapsevolutie. Vooral associatie met de perceelsgrachten als cultuurlandschappelijke vormindeling moet tot interessante bevindingen kunnen leiden.

Zone 1B

In werkput 1B werden drie grachten in NO-ZW richting onderzocht. De sporen waren door het vooronderzoek nauwkeurig gelokaliseerd en de vlakdekkende opgraving van zone 1B bevestigde dit. De coupes op de grachten leverden weinig materiaal, waardoor er geen zekerheid is over een datering. S1 en S2 leken zich op een gegeven moment samen te voegen tot één gracht. S3 liep parallel met eerstgenoemde grachten. Er wordt verondersteld dat de beide grachtstructuren mogelijks de afwateringsgrachten van een middeleeuwse weg vormen, waarvan de hoger gelegen wegkoffer verdween in de bouwlaag. Opvallend zijn de overstromings sedimenten in de grachten, vermoedelijk ten gevolge van een zgn. stormvloed. Deze sporen worden nogmaals aangesneden in zone 1D en worden daar verder onderzocht en bemonsterd in relatie met de nederzetting.

Fig. 3 : Zicht op het opperhofareaal in zone 2

Zone 2

Zone 2 is iets hoger gelegen en vertoont een opmerkelijke rijkdom aan sporen en structuren. Ook hier werd een boerenerf uit de 10e-13e eeuw aangetroffen, maar met een iets andere vorm dan het boerenerf op zone 1A. De gracht omheen het opperhof bakent een min of meer vierkant areaal af (fig. 3), waarvan de aanleg gedeeltelijk door het verbinden van oude restgeulen is geconcipieerd. Over het opperhof loopt een tweede gracht, waardoor de grote structuur in twee delen wordt verdeeld.

Binnen het neerhofareaal zit een groot aantal uiteenlopende sporen waaronder een gebouwplattegrond, twee parallelle langwerpige structuren, een aantal paalsporen waarvan enkele een rij vormen, greppels, een mogelijke ondiepe waterkuil en andere kuilen. Al deze sporen tekenen zich zeer duidelijk af en bevatten een grote hoeveelheid vondstmateriaal. Bovendien is een duidelijke stratigrafie waar te nemen: de gracht rondom het opperhof oversnijdt immers één van de langwerpige structuren en de gebouwplattegrond. Ook de grachten vertonen een gelaagdheid die meerdere uitgravingen doet vermoeden. Een nauwkeurige studie van de sporen en vondsten zal meer duidelijkheid moeten brengen over de chronologie. Het aangetroffen aardewerk tot nu toe bestaat grotendeels uit reducerend gebakken aardewerk (kogelpotten), reducerend gebakken aardewerk met een donkere kern, aardewerk met schelpengruisverschraling en roodbeschilderd aardewerk. In een grote ondiepe kuil met een tot nu toe onbekende functie werd nagenoeg een volledig recipiënt met schelpengruisverschraling aangetroffen. Witbakkend Maaslands aardewerk is in een zeer kleine hoeveelheid aanwezig.

Aan de noordzijde van het boerenerf treffen we twee parallelle grachten aan. Vermoed wordt dat het ook hier om afwateringsgrachten van een wegtracé gaat. Er is echter nog geen duidelijkheid over een eventueel verband en/of gelijktijdigheid met het boerenerf. Het gedeelte van het vlak waarin zich dit spoor bevindt moet nog verder worden onderzocht.

Zone 4

De ontminningswerken in zone 4 waren vrij omvangrijk en bijgevolg zeer destructief voor het archeologisch onderzoek. De aanzienlijke dichtheid van de targets (mogelijke bomlocaties), gaf noodzaak aan een vlakafgraving. Er werden enkele (middeleeuwse) grachten waargenomen, alsook enkele schietposten en een tijdelijke spoorweg uit WO-I. Daar er door de ontminners vrij diep diende gegraven te worden, kon het merendeel van de WO-I-structuren niet *in situ* worden opgetekend. De middeleeuwse sporendichtheid is er laag. Voorlopig zijn de archeologische werkzaamheden daar gestaakt omdat prioriteit gegeven wordt aan de andere zones.

Besluit en verder onderzoek

Het archeologisch onderzoek op Golf "Hof ter Hille" is binnen de Vlaamse archeologie van betekenis op twee niveaus:

- Op methodologisch vlak: de resultaten uit het vooronderzoek kunnen grotendeels worden bevestigd, maar dienen hier en daar te worden bijgestuurd. Dit betekent dat de opgravingen een belangrijke bijdrage zullen leveren op vlak van methodologie in het archeologische prospectieonderzoek. De diverse resultaten uit het vooronderzoek dienen bij afloop vergeleken te worden met de opgravingresultaten. Tijdens de opgravingen wordt in dit licht ook bemonsterd voor verdere analyse.
- Met betrekking tot de kennis over de historische samenleving: in de huidige stand van zaken zijn de aangetroffen structuren, sporen en vondsten veelbelovend voor nieuwe inzichten in de middeleeuwse kustbewoning van de 10e tot de 13e eeuw. Vooral de sporen in zone 2 zijn zeer duidelijk en rijk aan materiaal in vergelijking met gelijktijdige sites. Voor het eerst worden dergelijke nederzettingen in het kustgebied integraal onderzocht. Hierdoor komt onder meer de problematiek van de vroegste landbouwexploitatie aan bod, de sociaal-economische betekenis van de leefgroepen en de omgang van de mens met overstromingsgevaar binnen het kader van de landschapsdynamiek. Er wordt in dit licht ook veel aandacht besteed aan chronologie om het ontstaan en het verdwijnen van de nederzettingen beter te plaatsen. Zijn de nederzettingen van de kaart geveegd door sociaal-economische drijfveren of door toedoen van de natuur?

De boerenerven worden in de loop van het voorjaar nog verder gedocumenteerd. Het winterweer liet verder terreinwerk niet meer toe, waardoor de werkzaamheden tijdelijk werden gestaakt. Er dienen ook nog twee grote zones (zone 1D en zone 3) en één kleinere areaal (zone 1C) in vlak opgegraven en onderzocht te worden.

Zone 1D moet inzicht brengen in de structuur en omvang van het neerhof van een boerenerv. Wellicht kunnen we de nederzettingstructuur hier koppelen aan het vermoedelijke wegtracé dat in zone 1B werd aangesneden.

In zone 3 wordt op basis van het vooronderzoek een nederzetting verwacht uit de late middeleeuwen.

In zone 1C moet een weg- of dijktracé, mogelijk een ouder tracé van de zgn. Oude Zeedijk, worden vrijgelegd. Dit tracé doorsnijdt de zgn. Duivelsput, wat een werkhypothese als dijkdoorbraak kracht bijzet. De Duivelsput en de relatie met de zgn. Oude Zeedijk bevat potentieel om de dynamiek in het landschap tot diep in de middeleeuwen te reconstrueren en dient in de toekomst onderwerp te zijn van een uitgebreide wetenschappelijke analyse naar de ecologische omstandigheden.

Het terreinwerk zal nog een tweetal maanden in beslag nemen. Nadien volgt een periode van verwerking en de opmaak van een basisrapport. In een volgende editie van *Archaeologia Mediaevalis* zal een uitgebreid en volledig overzicht van de resultaten gepresenteerd worden.

Autour de la place de la Vieille-Halle-aux-Blés. L'ancien relais postal « La Couronne d'Espagne » à Bruxelles. Étude d'archéologie du bâtiment (Région Br.).

GAUTIER PATRICE et SOSNOWSKA PHILIPPE

Durant les mois novembre et décembre 2010, les Musées royaux d'Art et d'Histoire ont finalisé, à la demande de la Direction des Monuments et des Sites de la Région de Bruxelles-Capitale, l'étude de terrain des vestiges encore préservés en élévation de l'ancien relais de poste « La Couronne d'Espagne » sis en intérieur d'îlot entre la rue du Chêne, la rue du Lombard et la place

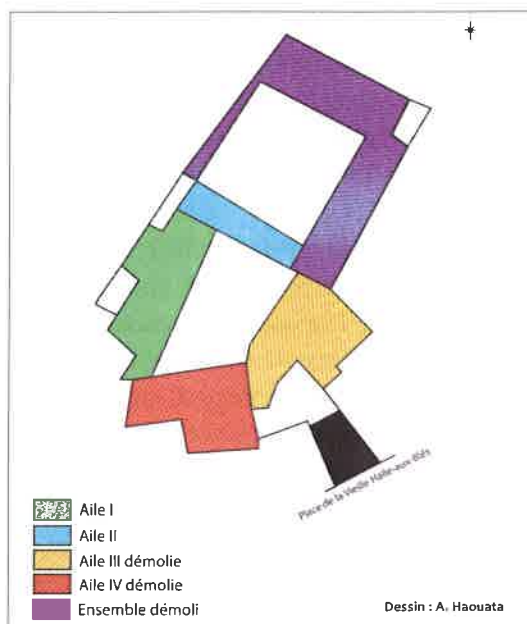

Fig. 1 : Plan d'ensemble du relais postal vers 1820.

Fig. 2 : Plan de Bruxelles par Martin de Tailly, 1640. Détail.

de la Vieille-Halle-aux-Blés. Cette étude vient compléter une première étude d'archéologie du bâtiment menée par les MRAH, au rez-de-chaussée de l'immeuble, durant les premiers mois de l'année 2009¹.

Depuis le Moyen Âge, la place de la Vieille-Halle-aux-Blés, située à l'intérieur des remparts de la première enceinte, au Nord de la Steenpoort, constitue un important nœud de communication pour Bruxelles et cela jusqu'au XIXe s. Les auberges qui y étaient implantées étaient le plus souvent des établissements polyvalents assurant tant l'accueil des voyageurs que les messageries, les postes et parfois la carrosserie.

Une campagne de fouilles menée, en intérieur d'îlot, en 1994 et 1996² et revue en 2008³ avait permis de mettre en évidence une occupation antérieure aux bâtiments actuels. Celle-ci est caractérisée par une couche de « terre noire » contenant de la céramique datée du Xe au XIVe siècle recouvrant une petite carrière de grès, ainsi que l'implantation d'un bâtiment des XIVe-XVIIe s.

Sur les plans de Bruxelles antérieurs au bombardement de la ville de 1695, comme le plan gravé de Martin de Tailly de 1640, apparaissent à l'endroit approximatif du relais de poste, de petits bâtiments sous bâtière. Cet intérieur d'îlot ne paraît, à cette époque, que faiblement urbanisé, faisant la part belle aux jardins.

Les premiers vestiges clairement identifiés en élévation pourraient remonter au XVIIe siècle, notamment un mur pignon à épis en brique au sud-ouest, mitoyen de la parcelle cadastrale n° 1426 (rue du Chêne n° 18).

Deux autres bâtiments, implantés en fond de parcelle, sont construits parallèlement à la courbe formée par place de la Vieille-Halle-Aux-Blés et à la rue du Chêne. De ces deux bâtiments en

¹ SOSNOWSKA Ph., *L'ancien relais postal. Place de la Vieille-Halle-aux-Blés. Etude archéologique du bâti : Premières conclusions*, Rapport inédit MRAH, 2009, 25 p.

² DIEKMANN A., 1997 : Recherche archéologique sur le site de la Place de la Vieille-Halle-aux-Blés, in : *Artisanat médiéval et habitat urbain. Archéologie à Bruxelles 3*, Bruxelles, p. 109-130.

³ Ann Degraeve, Cellule archéologique/ Direction des Monuments et des sites de la Région de Bruxelles-Capitale.

brique sur un soubassement de pierre blanche ne subsistent que quelques vestiges en élévation ; des pans de murs avec une fenêtre à traverse et des piédroits de baies. Lors des fouilles de 1994, une partie des fondations de ces bâtiments, détruits dans les années 1960, a été mise au jour. La relation chronologique avec le pignon à épis n'est pas encore établie.

À partir de ces premiers bâtiments, le complexe va se développer en direction de l'impasse du (des) Veau(x), – impasse qui relie la place Saint-Jean au jardin de l'hôtel de Limminghe avant le percement, en 1908, de la rue du Lombard – et du jardin de cet hôtel particulier. Les bâtiments vont s'agencer progressivement de manière à former deux cours quadrangulaires en intérieur d'îlot (B et C, plan 1821).

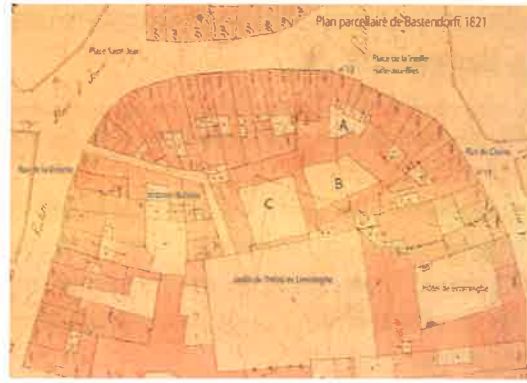

Fig. 3 : AVB, plan parcellaire de Bruxelles, section 8, feuille 4, 1821. Détail.

Cependant, une importante campagne de transformation, datée entre le troisième quart du XVIIe et le premier tiers du XVIIIe s. (après le bombardement de 1695 ?), voit plusieurs ailes être agrandies et refermer ainsi le complexe autour d'une des cours intérieures (B, plan 1821). De cette période date la série de cinq arcades en petit granit de la carrosserie du relais de poste, dont la taille d'après les marques lapidaires relevées est attribuée à Philippe Derideau (1655 et 1729) et une travée complète de son élévation ancienne. Le bâtiment est construit en brique avec des éléments de pierre blanche tels que les encadrements de baies. Une porte avec baie d'imposte à meneau est surmontée d'un grand oculus, aujourd'hui obturé. Le sommet de l'élévation est souligné d'un bandeau en pierre bleue.

Le plan levé par Lefèvre d'Archambault entre 1769 et 1774 et le cadastre de 1821 permettent de se figurer l'ampleur de ce relais postal.

L'accès à ce relais postal se faisait par un porche d'entrée aménagé au n° 12 de la place de la Vieille-Halle-aux-Blés. Il fallait traverser un premier espace à ciel ouvert (A, plan 1821) au fond duquel s'ouvrait un second porche débouchant face à la carrosserie du complexe.

Les XIXe et XXe s. virent une modification profonde du site, d'une part, par la reconstruction presque totale des façades des deux ailes conservées durant la seconde moitié du XIXe siècle, d'autre part par la destruction totale des autres ailes et de l'environnement immédiat du relais durant la seconde moitié du XXe siècle.

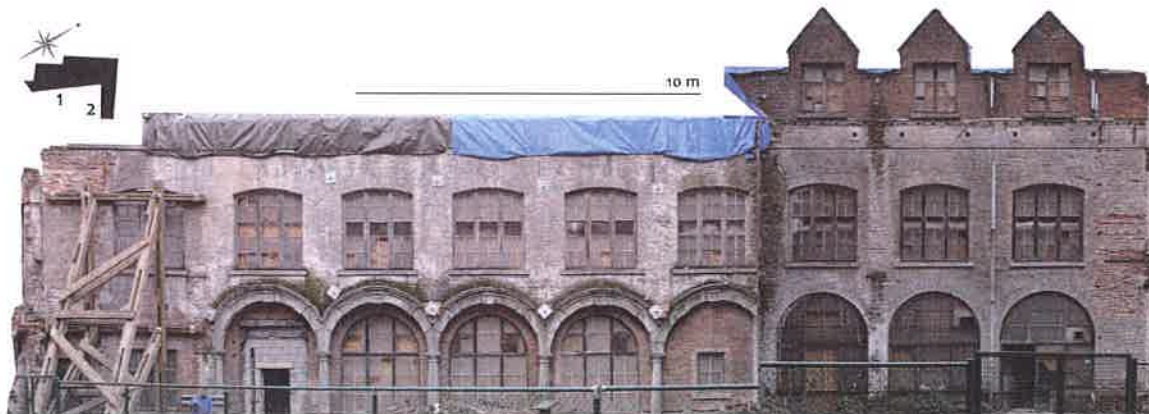

Fig. 4 : Photographies rectifiées des façades (ailes I et II) de l'ancien relais postal « La couronne d'Espagne ».

Middeleeuwse onderzoekresultaten uit kleinschalig onderzoek in Brugge (W.-VI.)

HILLEWAERT BIEKE, HUYGHE JAN, VAN BESSEN ELISABETH, DECRAEMER STEFAN

In de loop van 2009 voerde Raakvlak op verschillende plaatsen op het grondgebied van Brugge kleine ingrepen uit. Soms ging het om proefonderzoek, voorafgaand aan een meer uitgebreid onderzoek, in de meeste gevallen betreft het evenwel onderzoek naar aanleiding van werfbegeleidingen of toevalsvondsten. Daarnaast werd ook een systematische opgraving opgestart.

Wegens de geplande bouw van appartementen met ondergrondse parkeergarage werd besloten tot het uitvoeren van een verkennend archeologisch onderzoek in het pand Langerei 7. Dit pand huisvest momenteel nog de provinciale zetel van het Kadaster en omvat een aanzienlijk complex van binnengronden die zich van oost tot west uitstrekken van de Langerei tot aan de Sint-Gilliskerkstraat. Het pand is toegankelijk via een poort aan de Langerei en een toegang in de Lange Raamstraat. De proefsleuven werden beperkt tot de toegankelijke tuinzone; er werden, dwars op de richting van de Langerei, twee proefsleuven getrokken.

Het pand Langerei 7 was het huis “De Grote Caorsijnen”. Het kent vanaf de 13e eeuw een lange geschiedenis van pandlening. Aanvankelijk waren er Italiaanse geldhandelaars uit Lombardije, nl. de Cahorsijnen gehuisvest. Zij hadden binnen hun rechtsgebied (het Wic) het monopolierecht op de kredietverlening. Ten laatste in 1533 werd er in dit huis nog een leenbank (lommerd) gehouden.

Later werd er in het pand een Berg van Barmhartigheid opgericht. Tot aan zijn opheffing in 1795 bleef de Berg in deze gebouwen gevestigd. In 1876 verhuisde de Berg van Charitate opnieuw naar de gebouwen aan de Langerei. Met het sluiten van deze instelling in 1920 werd een definitief einde gesteld aan de ruim zes eeuwen oude binding tussen dit pand en het beleningswezen te Brugge.

In het oostelijk gedeelte van de eerste sleuf werden onder een opgehoogde laag tuinaarde en een puinpakket op ca. 1 m onder het maaiveld baksteenresten aangetroffen. Het ging om verscheidene muren met baksteenformaat van 20x8,5/9x? cm en een vloer, opgetrokken in bakstenen van 20x8,5x? cm. De stenen waren gemetst met een kalkrijke mortel. Wellicht ging het om de resten van een gebouw uit de 16e of 17e eeuw. Het gebouw strekte zich tot een twintigtal meter achter de achtergevel van de panden Langerei 9, 10 en 11 uit.

Meer oostelijk in de eerste sleuf, werden ook sporen van muurwerk in een groter baksteenformaat aangetroffen. Het ging om bakstenen van 31x15x7 cm, bakstenen met een breedte van 15 cm (wellicht recuperatie) en bakstenen van 28,5x14x7 cm, waarbij de grootste formaten wellicht te dateren zijn in de 13e eeuw.

De tweede sleuf bevatte aanzienlijk minder sporen dan de eerste sleuf. In het oostelijk gedeelte werd een muur aangetroffen met baksteenformaat ?x10x6 cm. Daarnaast kwamen in deze sleuf ook twee wellicht bij elkaar horende funderingselementen voor, gebouwd uit baksteen van 27x13x6 cm.

In het uiterste westelijk deel van de sleuf werd vanaf 2 m onder maaiveld verder met de guts geboord. Van 2 m tot 2,70 m onder maaiveld kwam puin met kalkmortel voor. Daaronder bevond zich een vrij homogeen pakket klei, dat op 3,50 m onder maaiveld werd onderbroken door een zandig bandje. Wellicht werden hier de aanwijzingen voor de opslibbing van een geul aangetroffen.

Gezien de documentaire gegevens en de resultaten van het proefonderzoek kan besloten

worden dat op de binnengronden van het pand Langerei 7 nog vrij veel sporen aanwezig zijn van de verschillende pandhuizen die er zich doorheen de geschiedenis bevonden hebben. Voorafgaand aan de bouw van een ondergrondse parkeergarage is het noodzakelijk om de aanwezige archeologische resten door middel van een opgraving te documenteren.

Naar aanleiding van de bouw van een appartementsgebouw met ondergrondse parkeergarage in de Niklaas Desparsstraat 10 te Brugge, voerde Raakvlak een archeologische werfbegeleiding uit. Het bouwterrein bevindt zich tussen de Niklaas Desparsstraat – voor de 19e eeuw het “Pluymstraetken” of het “Bezemstraetken” – en de Rozemarijnstraat. De plek is ook wel gekend als de vroegere Cinema Forum.

Uit een eerste historisch onderzoek blijkt dat in de 16e eeuw de eigenaars aan de Rozemarijnstraat eenvoudige lokale ambachtslieden waren, terwijl die aan de Niklaas Desparsstraat zich in iets betere middens situeerden.

In de eerste plaats kon heel wat informatie ingezameld worden over de opbouw van het terrein. Bij de rioleringswerken op de Markt, enkele jaren geleden, was reeds de aanwezigheid vastgesteld van een opgevulde depressie die zich aan de noordzijde van het marktplein uitstrekte. Bij het onderzoek aan de Niklaas Desparsstraat kon het verdere verloop van deze laaggelegen zone waargenomen worden

De restanten van deze depressie zijn ook nog te zien op het 16e-eeuwse schilderij “De zeven wonderen van Brugge” door P. Claeissens dat zich in het Begijnhof bevindt.

De opvulling is vooral te situeren in de 12e -13e eeuw en bevat heel wat consumptieresten. Naast aardewerkfragmenten van o.a. Brugse hoogversierde waar en heel wat dierlijk botafval waaronder een bijna volledig skelet van een paard, werd er ook een pakket met opeengepakte visgraten aangetroffen. Vermeldenswaard is het voorkomen van allerlei kleinoden in metaal. Deze groep omvat fragmenten van pelgrimsinsignes, speelgoed, gespen, ringen en dergelijke.

Tenslotte werden er ook heel wat constructieresten aangetroffen. Het gaat om verschillende rechthoekige beerputten, opgetrokken in baksteen. Vermoedelijk bevonden deze putten zich op het erf of de binnenkoer van huizen uit de Vlamingstraat, de Rozemarijnstraat en/of de Niklaas Desparsstraat. Een tweetal putten kan in de 14e-15e eeuw gedateerd worden, terwijl een derde put eerder in de 15e-16e eeuw thuishoort. Ook in deze put kwamen er naast gebruiksaardewerk

Fig. 1: Speelgoed in een lood-tinlegering, aangetroffen op de site Niklaas Desparsstraat.

heel wat visgraten aan het licht. In een latere fase werd deze put in tweeën verdeeld. In het noordelijke gedeelte van de put werd er een ronde bakstenen constructie gebouwd.

De vraag kan gesteld worden of er op dit terrein ook oudere bewoning was. De geschreven bronnen lijken te suggereren dat er voorafgaand aan de straatbebouwing, met de bijhorende beerputten die hierboven reeds vermeld werden, een centrale bebouwing zou kunnen geweest zijn. Aanwijzingen voor constructieresten in veldsteen, die op een bouwphase rond 1200 zouden kunnen wijzen, werden niet aangetroffen. Dit sluit aan bij de datering van de opgevlude depressie, die laat uitschijnen dat er ten vroegste vanaf ca. 1250 bebouwing mogelijk was.

Mogelijk zijn de vele ingeheide houten palen die op het terrein voorkomen, te interpreteren als resten van een centrale bebouwing. Dendrochronologische datering van deze houtresten kan hier wellicht uitsluitsel geven.

De wege- en rioleringswerken rond de Brugse Onze-Lieve-Vrouwekerk werden door Raakvlak sinds de start van nabij gevolgd, in de eerste plaats omdat deze werken een ideale gelegenheid vormen om een zicht te krijgen op de natuurlijke opbouw van de bodem rond de kerk. In het kader van de vraagstelling rond het ontstaan van Brugge werden de graafwerken benut om een groot aantal boringen uit te voeren.

Ter hoogte van de Gruuthusestraat liepen de rioleringswerken dwars door het oude kerkhof van de Onze-Lieve-Vrouwekerk. Dit kerkhof was in gebruik van de 9e tot wellicht de 17e eeuw. Het is dan ook niet verwonderlijk dat tijdens de werken veel skeletmateriaal wordt aangetroffen. Door de jaren heen zijn er op een beperkte ruimte continu nieuwe lichamen begraven. De site vormt een kluwen van menselijke beenderen, die slechts uitzonderlijk als een volledig skelet kunnen herkend worden.

Bij de aanleg van de nieuwe rioleringen werden, naast heel wat beendermateriaal, ook enkele grafkelders uit baksteen aangesneden waarvan een aantal met wandbeschildering. Met de mogelijke aanwezigheid van dergelijke grafkelders was rekening gehouden. Bij de aanleg van riolen in 1978 waren er immers reeds een aantal blootgelegd. De juiste ligging van de

grafkelders is echter niet te voorspellen.

Eén graf lag net in het midden van de sleuf. Het hoofdeinde was reeds vroeger vernield en slechts enkele van de dekstenen bevonden zich nog op hun originele plaats. Het graf zelf was opgevuld met aarde en verplaatste skeletfragmenten. De decoraties op de wanden waren spectaculair. Met een fijne lijntekening, plaatselijk opgevuld met oker en rood, waren een aantal figuren afgebeeld. Op het voeteinde stond een mooie *sedes sapientiae*, een gekroonde madonna gezeten op een bank tussen twee kandelaars met brandende kaarsen met het kindje Jezus op de ene arm en een bos bloemen in de andere hand.

Fig. 2: De gekroonde madonna met kind aan het voeteinde van een graf in de Gruuthusestraat.

Vooraan in de bank waren nissen afgebeeld; de trede en de bovenzijde van de zitbank waren met een ruitpatroon versierd. De beide lange zijden van het graf waren voorzien van een met een wierookvat zwaaiende engel, beiden gekeerd naar de Madonna op het voeteinde. Aan weerszijde van de engel bevonden zich twee grote leliëkruisen. Tussen de verschillende figuren waren ter opvulling rode bloemetjes aangebracht.

Een ander graf was in slechtere staat. Beide wanden waren naar elkaar toe gedruwd tot er nog slechts een smalle sleuf overbleef. Toch kon op beide lange zijden nog een engel met wierookvat waargenomen worden, opnieuw uitgevoerd in een zwarte lijntekening opgevuld met oker en rood. De stijl van de tekeningen was wel van iets mindere kwaliteit.

De aangetroffen grafkelders dateren uit de 14e eeuw en zijn vermoedelijk aangelegd voor eerder hooggeplaatste personen. Wie die personen waren, valt helaas niet meer uit te maken. Gezien het - door latere verstoringen - zo goed als ontbreken van menselijk beendermateriaal, ontbreekt bovendien alle fysisch-antropologische informatie.

Omdat de kwaliteit van de beschildering van de eerste grafkelder zo goed was, werd beslist om met de medewerking van de aannemer een deel van de zijwand met engel en het voeteinde van de grafkelder uit te zagen om ze dan uit het graf te lichten. De stukken werden achteraf gestabiliseerd en gerestaureerd.

Naar aanleiding van de inplanting van een nieuw wooncomplex op de site van de vroegere brouwerij 'De Gouden Boom', gelegen tussen de Langestraat en het Verbrand Nieuwland in de Brugse binnenstad, startte Raakvlak eind 2009 een opgravingscampagne. Het onderzoek gebeurt met financiële medewerking van de projectontwikkelaar en van de provincie West-Vlaanderen.

Tot de eerste resultaten behoren enkele kelders, beerputten, resten van vloertjes en muren, te dateren in de periode 16e-18e eeuw. De muren zijn opgebouwd uit hergebruikte bakstenen en baksteenfragmenten. Tegen één van deze muren werden twee haarden aangebouwd. In één van de haarden was de brandvulling nog aanwezig en hierin werden enkele aardewerken knikkers en een metalen riemgespje teruggevonden.

Centraal door het opgravingsgebied liep de poortdoorgang van 't Wit Kruisken, die toegang gaf tot de achterzijde van de onderzochte woning. Onder de huidige vloer van deze doorgang werden twee verschillende vloerniveaus aangetroffen, waarvan één in visgraatmotief. In 2010 zal het onderzoek op de site "De Gouden Boom" verder gezet worden.

In het kader van de restauratie en herbestemming van de hoeve Hangheryn, Gemenewideweg Zuid 113 in de Brugse deelgemeente Assebroek, werd door Raakvlak, in samenwerking met de stad Brugge, ten slotte een klein archeologisch proefonderzoek verricht.

De hoeve wordt voor het eerst vermeld in 1514, als leengoed en eigendom van het Jacobinessenklooster te Bouchoute. Op de kaart van Pourbus (1561-1571) zijn er twee gebouwen zichtbaar, omringd door een min of meer vierkante walgracht. De toegang is onduidelijk maar bevindt zich vermoedelijk in het noordoosten.

Er werd één proefsleuf getrokken, dwars over het gehele terrein. Aan de noordoostzijde werd de gracht deels aangesneden. In de gracht werden enkele scherven rood aardewerk aangetroffen, te dateren in de 16e en de 17e eeuw. Behalve deze gracht werden in de proefsleuf geen relevante archeologische sporen aangetroffen. Het pleistocene zand bevond zich op gemiddeld 70 cm diepte.

Tijdens het proefonderzoek werd slechts aan één zijde een gracht aangesneden. Om de mogelijke vierkante walgracht te onderzoeken werd besloten aanvullend enkele boringen uit te voeren op het westelijke aanpalende terrein. De vermoedelijke gracht werd evenwel nergens teruggevonden. Vermoedelijk was de site slechts gedeeltelijk omwijd.

Gezien de opgevolde gracht de beste locatie bleek te zijn voor de geplande nieuwbouw, werd door Raakvlak geadviseerd om de oriëntatie van de gracht dan ook door te trekken in het te bouwen volume, om op deze manier de aanwezigheid van de walgracht te suggereren in het nieuwe project. Verder archeologisch onderzoek was niet nodig.

De kerk van het verdwenen Koudekerke in Heist (Knokke-Heist, W.-VI.)

HILLEWAERT BIEKE & HUYGHE JAN

Op vraag van het AGSO Knokke-Heist (Autonoom Gemeentebedrijf StadsOntwikkeling) werd archeologisch proefonderzoek uitgevoerd op de terreinen omgeven door de Koudekerkelaan, Heistlaan, Scheurleg en Noordhinder, in het kader van de voorbereiding van een nieuwbouwproject. Het zwaartepunt van het onderzoek gebeurde op het terrein “de Krinkelweide” aan de Heistlaan in Heist. Dit is de locatie waar zich ooit het tiendenhof, de kerk en het kerkhof bevonden van het verdwenen dorp Koudekerke. Er werden in totaal veertien proefsleuven getrokken verspreid over drie terreinen.

De kadasterkaart van Popp toont aan de noordzijde van het kerkhof een perceel van ca. 40 m bij ca. 60 m. Dit perceel was ooit eigendom van de St.-Bertijnsabdij, de monniken bouwden er een schuur waar de opbrengsten van de tiendenbelasting werden opgeborgen. Rond 1525 was de tiendenschuur reeds verdwenen.

Ten zuiden van de tiendenschuur was het dorp Koudekerke gelegen. Over de vroegste geschiedenis van deze verdwenen vissersnederzetting is weinig bekend. Na de aanleg van een nieuwe zeedijk rond ca. 1170 waren de vissers uit Koudekerke verplicht een nieuwe woonplaats te kiezen, dicht bij de zee gelegen. Zo ontstond de oude kern van Heist. De bevolking van dit noordelijke vissersdorp groeide steeds maar aan, terwijl Koudekerke geleidelijk aan tot een onbelangrijk dorp verviel. Rond 1525 was Koudekerke geslonken tot een gehucht bestaande uit een zestal hoeven en woningen rond de St. Antoniuskerk. Het nabije Heist bleef in de loop der tijd sterk groeien en overvleugelde uiteindelijk Koudekerke.

De kapel van het dorp Koudekerke wordt in 1188 voor het eerst vermeld. Ze werd opgericht door de abdij van St.-Bertijns uit St.-Omer. Rond ca. 1200 groeide deze kapel uit tot parochiekerk. Omstreeks 1500 is er de vermelding dat de torenspits van de kerk vervallen is. Deze diende reeds jaren als baken voor de schippers die de ingang van het Zwin zochten. Aangezien Brugge er belang bij had dat de kerktoren overeind bleef staan, schonk het stadsbestuur een som geld ter hulp bij de restauratie van “één van de beste landtekenen die de schippers herkenden”.

In de periode ca. 1575-1580 zijn er meldingen dat door de verwoestingen van de “Watergeuzen”, het kerkdorp, de pastorie en de kapelanie waren afgebrand. In 1582-1583 werden reparatiewerken aan de kerk uitgevoerd. Het feit dat er zich in de toren dan nog een uurwerk en een klok bevonden en dat het kerkschip nog behoorlijke vensters bezat, doet vermoeden dat het hele gebouw deze troebelen nog behoorlijk heeft doorstaan.

Na de invallen van de Spanjaarden, belandden de troepen van Maurits van Nassau in 1587 in de regio Heist. Een verslag van een schepen van het Vrije uit 1594 vermeldt een eskadron ruiters met hun paarden die in de kerk van Koudekerke onderdak gevonden hadden. Hierbij hoort een gedetailleerde plattegrond van de kerk, waaruit kan worden afgeleid dat de kerk uit drie beuken bestond. De toren bevond zich in het verlengde van de middelste beuk aan de westzijde.

In de zomer van 1600 is de kerk van Koudekerke uitgebrand. In 1630 werden de toren, de middenbeuk en het koor heropgebouwd. De twee zijbeuken bleven achterwege. De werken

en herstellingen konden het verval evenwel niet tegenhouden. In 1701 was men verplicht de torenspits te verlagen. Tijdens de 18e en de 19e eeuw trachtte het kerkbestuur de kerk in stand te houden.

Rond 1860 werd het idee aan de bisschop geopperd dat Heist absoluut een nieuwe, grotere kerk moest hebben. In de tekst is sprake dat 900 mensen de mis bezoeken en dat twee missen op zondag niet volstaan om het groot aantal kerkbezoekers op te vangen. In 1863 werd uiteindelijk besloten een nieuwe kerk te bouwen. Toch duurde de zoektocht naar een nieuw terrein nog een tijdje. In 1871 werd de bouw van een nieuwe kerk definitief beslist.

In een eerste fase werden proefsleuven getrokken tussen de oude pastorie en het Boerenhof. Verspreid over het terrein werden vier discontinue sleuven gegraven. In alle sleuven kon worden vastgesteld dat het bovenste pakket bijzonder veel puin bevatte. Op een diepte van gemiddeld 1,5 m werd de ongestoorde bodem aangetroffen. Bewoningssporen werden niet waargenomen.

Op het zuidelijke gedeelte van het terrein kon de aanwezigheid van het verdwenen Beynestraatje worden vastgesteld. Dit straatje liep in 1849 langs de zuidzijde van de pastorie en het Boerenhof en was genoemd naar Casimir Beyne, de toenmalige uitbater van het Boerenhof. De bovenste vullingslagen bevatten vooral groot puin, waaronder betonfragmenten. De oudste opvulling van de straat dateert vermoedelijk uit de 16e eeuw. Plaatselijk waren de karenwielens dieper in de bodem weggezakt en hadden ze hun sporen achtergelaten.

De tweede fase van het onderzoek vond plaats op het terrein "de Krinkelweide" aan de Heistlaan in Heist. Op dit terrein stond de kerk met daarrond het kerkhof van Koudekerke. Na de afbraak van de kerk, op het einde van de 19e eeuw, werd het volledige terrein, ook de plaats waar de kerk had gestaan, door begravingen ingenomen.

De ondergrond bleek zwaar verstoord te zijn door de aanleg van talrijke grafkelders, maar vooral door de ontruiming van het kerkhof. Uit het archeologisch onderzoek bleek dat de ontruimingswerken op het einde van de jaren '70 van vorige eeuw vrij grondig gebeurden. Tot ongeveer anderhalve meter en plaatselijk tot bijna twee meter diepte werden alle menselijke resten en grafkelders verwijderd.

Slechts aan de zijkant van het terrein werden enkele volledige begravingen aangetroffen. Plaatselijk bleven alleen nog de onderste platen van de grafkelders over. Heel wat puin bestaande uit de restanten van grafkelders zoals muren, zerken en kruisen werden bij het onderzoek vrijgelegd.

In twee verschillende sleuven kon een baksteenconstructie met zekerheid aan de kerk toegeschreven worden. In sleuf IX werd op een diepte van ca 1,70 m een muur (fundering) van de kerk aangesneden. De muur werd gemetst in staand verband. Het baksteenformaat 20x9,5x4,5 cm en de redelijk zachte kalkmortel laten toe een datering in de 15e-16e eeuw voorop te

Fig. 1: Resten van een constructie in bakstenen van groot formaat, vermoedelijk van de kerk van Koudekerke.

stellen. De muur was ca. 1 m dik en vrij goed in de diepte bewaard, 45 cm lager werd de fundering trapsgewijs breder.

In sleuf XII werd op ca 1,70 m diepte een bakstenen constructie in bakstenen van groot formaat 30x14x7 cm vrijgelegd. Het betreft een vierkante fundering van een sokkel of zuil, die naar beneden toe in trappen breder en beter bewaard gebleven is. Deze constructie is te dateren in de 13e-begin 14e eeuw.

Op twee andere plaatsen werden eveneens baksteenconstructies aangetroffen, waarvan we vermoeden dat ze ook deel uitmaakten van de kerk.

In sleuf VI werd een kleine restant van een constructie in bakstenen van groot formaat (30x14x7 cm) aangesneden. De bakstenen waren met zachte kalkmortel gemetst. Deze sporen zijn vermoedelijk te dateren in de 13e-14e eeuw.

Aan de noordzijde van sleuf VIII werd een kleine zone met uitbraakpuin en zachte mortel aangetroffen, mogelijk kunnen dit eveneens restanten van de kerk zijn.

De derde fase van het onderzoek concentreerde zich op het terrein ten noorden van het kerkhof, waar het tiendenhof zou gesitueerd zijn. De lokalisatie van de sleuven was er afhankelijk van de aanwezige gebouwen.

Aan de westzijde werd een muur met harde kalkmortel en baksteenformaat: 22x10,5x6 cm aangetroffen. Aan deze zijde van de proefsleuf bevond de ongestoorde bodem zich op ca. 1,30 m diepte, verderop in de sleuf op 1,70 m. De bodem was verstoord en bevatte heel wat baksteenpuin. Er werden geen relevante archeologische sporen aangesneden.

Op basis van de resultaten van het onderzoek op de gronden van het verdwenen Koudekerke kan worden besloten dat er nog heel wat sporen van de kerk bewaard zijn. Verschillende bouwfases van de kerk, waarvan de vroegste wellicht uit de 13e eeuw, zijn nog aanwezig. Door middel van een opgraving kan de middeleeuwse kerk van Koudekerke optimaal gedocumenteerd worden, ook wat de periode betreft die uit de geschreven bronnen (vanaf de 16e eeuw) niet aan bod komt. Indien nieuwbouw wordt gepland op de zone waar zich de kerk bevindt, zal een opgraving noodzakelijk zijn.

Middeleeuwse sporen in het centrum van Torhout (W.-VI.)

HILLEWAERT BIEKE & HUYGHE JAN

In de loop van 2009 voerde Raakvlak op twee plaatsen op het grondgebied van Brugge proefonderzoek uit, in één geval voorafgaand aan een meer uitgebreid onderzoek.

Op de terreinen op de hoek van de Beerstraat en de Breidelstraat ondernam Raakvlak, na de afbraak van de panden, een beperkt proefonderzoek. Het was de bedoeling om op voorhand zicht te krijgen op de eventuele aanwezigheid van vroege sporen en op de graad van verstoring. Bij het vooronderzoek werd vastgesteld dat het terrein plaatselijk tot 2 m diep verstoord was. Aan de kant van de kerk kwam in een laag een scherf uit de Romeinse tijd of de vroege middeleeuwen aan het licht. In hetzelfde proefputje werd een bakstenen beerput met vulling uit de periode tweede helft 19e-begin 20e eeuw aangetroffen. De beerput bevatte heel wat consumptieresten, waaronder aardewerk van het atelier van Petrus Regout uit Maastricht. In de loop van 2010 zal het archeologisch onderzoek meegenomen worden in de verdere nieuwbouwwerken, met steun van de bouwheer en de provincie West-Vlaanderen.

Naar aanleiding van nieuwbouwwerken op de hoek van de Zwaanstraat en de Putstraat in Torhout, voerde Raakvlak proefonderzoek uit. Loodrecht op de Zwaanstraat werd een proefsleuf uitgegraven over nagenoeg de volledige lengte van het terrein.

Op een vijftal meter van de Zwaanstraat kon worden vastgesteld dat op amper 50 cm onder straatniveau de middeleeuwse lagen nog bewaard waren. Het gaat om een opeenvolging van ophogingslagen en loopniveaus, wellicht te dateren tussen de 13e en de 14e /15e eeuw. De ongestoorde bodem bevond zich op ongeveer 3 m onder straatniveau. De lagen bevatten sporadisch scherven- en/of dierlijk botmateriaal.

Niettegenstaande de nabijheid van de Torhoutse Sint-Pietersbandenkerk, waar in het verleden Romeinse vondsten werden gedaan, werden bij het onderzoek geen sporen aangetroffen die ouder zijn dan de middeleeuwen.

Op ongeveer 1 m onder straatniveau kwamen de resten van een vermoedelijk ronde haard aan het licht. Het gaat om een uit dakpannen opgebouwde haard die mogelijk in het midden van een gebouw gelegen was. De structuur dateert vermoedelijk uit de 13e /14e eeuw en is in verband te brengen met enkele horizontale lagen, die mogelijk als oude loopniveaus te interpreteren zijn.

Op 6 m afstand van de rooilijn werden sporen van een bakstenen muur aangetroffen. Vermoedelijk gaat het om de restanten van de achtergevel van het huis dat hier in de 17e -18e eeuw stond. Archiefbronnen vermelden in 1702 een woonhuis op de hoek van de Zwaanstraat en de Putstraat. In 1788 woonde in dit huis notaris Leo Debusschere (info. Hendrik Vandeginste). De resultaten van het proefonderzoek zijn interessant omdat ze informatie verschaffen over de middeleeuwse topografie van de stadskern van Torhout. De zone met sporen bevond zich in de eerste meters van het terrein aan de straatkant. De rest van het terrein was sterk verstoord en bevatte geen archeologische sporen, waardoor verder onderzoek niet nodig was.

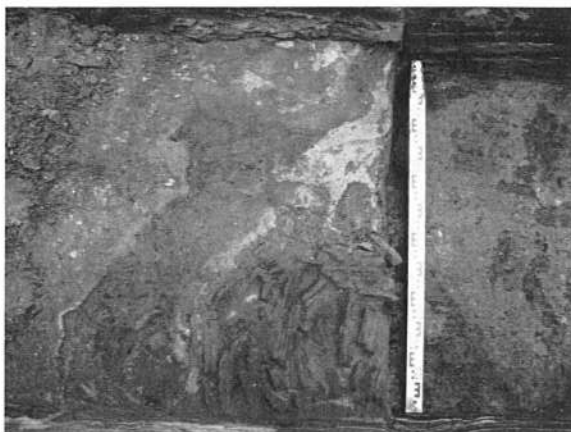

Fig. 1: Haard, opgebouwd uit tegels, aangetroffen bij het proefonderzoek op de hoek van de Zwaanstraat en de Putstraat in Torhout.

Archeologisch onderzoek op de Graanmarkt te Ninove (O.-VI.)

KLINKENBORG SIGRID, DE MAEYER WOUTER, CLEMENT CATELINE & CHERRETTÉ BART (SOLVA)

Inleiding

In 2009 startten grootschalige infrastructuurwerken op de Graanmarkt en in de aanpalende straten. Het plaatsen van nieuwe rioleringen ging gepaard met de heraanleg van allerlei nutsleidingen en vormde voor de stad Ninove meteen ook de gelegenheid om over te gaan tot een globale herinrichting en opwaardering van de Graanmarkt. Voorafgaand aan de werken werd daarom de westelijke helft van de Graanmarkt geëvalueerd met proefsleuven. De oostelijke helft van de Graanmarkt (de voormalige Varkensmarkt) werd niet aan een archeologisch vooronderzoek onderworpen aangezien eerdere infrastructuurwerken (collector

Aquafin en Belgacomkamer) deze plaats reeds in zekere mate verstoord zouden hebben. Uit de resultaten van dit vooronderzoek bleek dat de werken op het eigenlijke marktplein wel degelijk een bedreiging vormden voor het aanwezige archeologische patrimonium waardoor een archeologisch onderzoek werd opgelegd als voorwaarde bij de bouwvergunning.

Het archeologisch onderzoek startte op 9 maart 2009, gelijktijdig met de andere werken op het plein. Op deze manier wilde het stadsbestuur de overlast voor de omwonenden beperken. Dankzij de drie maanden durende opgraving is nu een beter inzicht verkregen in het ontstaan van de markt en de graanhal. Bovendien zijn er zelfs sporen van menselijke aanwezigheid uit het vroeg-mesolithicum (9500-7700 BC) aan het licht gekomen.

Historische en geografische situering van de Graanmarkt

De topografie van Ninove, gelegen aan de Dender, wordt sterk bepaald door (heden grotendeels overwelfde) waterlopen. De Graanmarkt zelf wordt omsloten door een historische Denderarm in het zuiden en een bijriviertje van de Dender, de overwelfde Beverbeek, in het noorden en oosten. De ondergrond op de Graanmarkt is aan de zuidelijke zijde opgebouwd uit gelaagd licht lemig zand afgewisseld met meer leemachtig laagjes, waarschijnlijk van alluviale oorsprong. Aan de noordzijde bestaat de ondergrond uit zeer licht homogeen leemachtig zand.

De huidige Graanmarkt is geen weerspiegeling van de middeleeuwse situatie. Enkel de westelijke helft, tot aan het Despauteerstraatje, beslaat de historische Graanmarkt. Het oostelijke deel van de markt vormde vroeger de Varkensmarkt.

Over het ontstaan van de Graanmarkt zijn geen historische bronnen voorhanden. Historici vermoeden dat er te Ninove reeds markten bestaan in de 12e eeuw. Het is echter niet duidelijk waar deze markten dan dienen gesitueerd te worden, noch of ze overeenkomen met de later gekende marktplaatsen. Alleszins, volgens de lokale historici ligt deze plaats al vanaf de 10e-11e eeuw binnen een halvekringversterking.

Het belangrijkste element op de Graanmarkt vormt de graanhal. Wanneer deze precies is opgericht, is niet geweten, maar de oudste vermelding ervan dateert uit 1334. De oorspronkelijke eigenaars van de hal waren de Heren van Ninove. Hoewel in de graanhal graan werd gestockeerd en laken verhandeld, was dit niet de enige functie die haar werd toegekend. Vanaf 1367 werd er recht gesproken en in de 18e en 19e eeuw degradeerde ze tot verblijfplaats voor soldaten of een opslagplaats voor hooi en stro. Tegen het midden van de 19e eeuw is de hal volledig uit het straatbeeld verdwenen.

Archeologisch onderzoek van de Graanmarkt en graanhal

De enige sporen ouder dan 1300, aangetroffen op de Graanmarkt, zijn enkele paalgaten en eventueel een greppeltje daterend uit de late 12e-13e eeuw. Deze werden allen afgedekt door een vrij homogeen grijs pakket uit het eerste kwart van de 14e eeuw, dat met zekerheid in verband te brengen is met de oudste pleinbedekking. Deze pleinbedekking bevatte een plaveisel, bestaande uit willekeurig gedeponeerde natuurstenen. Nog steeds in het eerste kwart van de 14e eeuw werd dit terrein opgehoogd met een pakket van 30 tot 50 cm dik.

In dezelfde periode moet men begonnen zijn met de bouw van de eerste graanhal. Het archeologisch onderzoek liet slechts gedeeltelijk toe deze eerste fase te reconstrueren. Het betreft wellicht een houten constructie opgetrokken op poeren in Zandbergse steen en met twee vleugels waarbinnen een gekasseide weg lag, eveneens in Zandbergse steen. De verbrande

lemen vloeren en de puinlagen met verbrande daktegels binnen de vleugels tonen duidelijk aan dat het gebouw verschillende malen moet afgebrand zijn. Niet alle brandsporen kunnen hier evenwel aan toegeschreven worden. Opmerkelijk is de aanwezigheid van *in situ*-verbrande en houtskoolrijke langwerpige “kuilen” of greppels. Mogelijk zijn deze in verband te brengen met het stoken van hout om het opgeslagen graan te drogen of droog te houden. Hoe lang deze houten versie van de graanhal bestaan heeft, kon op basis van het onderzoek niet precies bepaald worden, al is dit zeker tot na 1420.

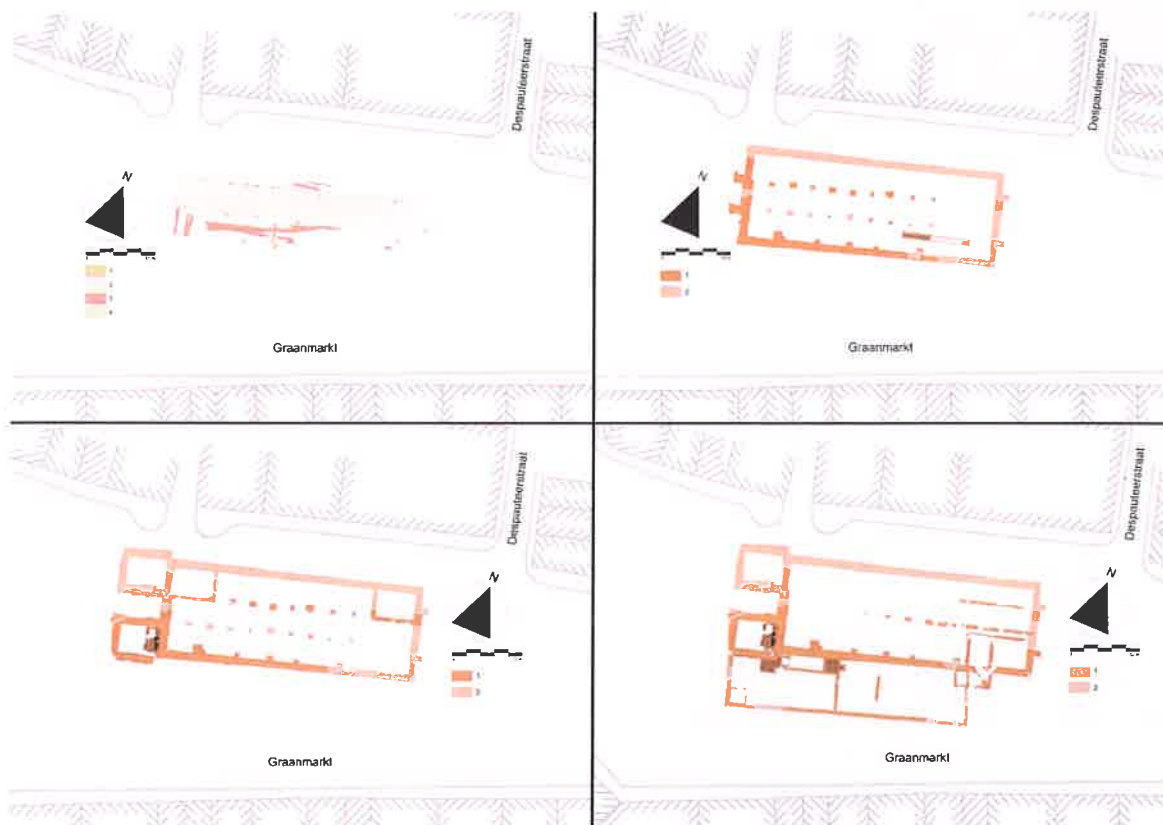

Fig. 1: Fasering van de graanhal: Fase 1: (1) poeren, (2) zandige vulling van de weg, (3) verbrande langwerpige kuilen, (4) restanten van bestrating; Fase 2: (1) constructieresten, (2) reconstructie; Fase 3: (1) constructieresten, (2) reconstructie; Fase 4: (1) constructieresten, (2) reconstructie.

In een tweede fase wordt de graanhal opgebouwd uit een combinatie van waarschijnlijk baksteen- en houtbouw, wellicht een gevolg van het meermaals afbranden van de houten versie. De oorspronkelijke inrichting blijft behouden en de buitenmuren worden opgetrokken in baksteen. Een opvallende vaststelling hierbij was een bakstenen geultje of bakje met uitgesproken sporen van verbranding, dat mogelijk als “de versteende” versie van de *in situ*-verbrande langwerpige kuilen uit de vorige fase kan geïnterpreteerd worden. De datering van deze versie van de graanhal is problematisch. Slechts de vulling van de bakstenen bak zou een datering van deze stenen graanhal ten laatste in de 15e eeuw kunnen ondersteunen.

In een derde bouwfase blijft de structuur van de graanhal behouden. Wel wordt er aan de westzijde aan weerszijden van de weg een ‘toren’ gebouwd, waarbinnen in de oostelijke muur een boogvormige geplaveide haard werd uitgekapt. Deze fase kan nauwkeurig gedateerd worden, onder meer dankzij de voorhanden zijnde iconografische bronnen en de vondst van

Fig. 2: In situ-verbrande en houtskoolrijke langwerpige "kuilen" of greppels.

grote hoeveelheden pispotten in één beerput laat dan weer vermoeden dat het hier niet gaat om een doorsnee gezin en kan samen met de vondst van 107 loden kogels in een andere beerput mogelijk toegeschreven worden aan het gebruik van het gebouw als legerplaats voor soldaten. Deze bouwfase kan vrij nauwkeurig gedateerd worden tussen 1710 en 1750.

De Varkensmarkt

Hoewel van de oorspronkelijke Varkensmarkt slechts een kleine oppervlakte onderzocht kon worden, werden niettemin opvallende resultaten geboekt. Voor de oudste fase kon dezelfde stratigrafie vastgesteld worden als op de Graanmarkt. In de loop van de 14e en 15e eeuw werden er verschillende kuilen, waarin afval van een schoenlapper werd aangetroffen, aangelegd. Een andere bijzondere vondst, afkomstig uit dezelfde periode, betrof het graf van een varken met op het voorhoofd een metalen kruisje. Hebben we hier te maken met een dier dat door ziekte overleden was en waarbij het onheil diende geweerd te worden? Tussen 1557 en 1600 werd de markt geplaveid met natuurstenen.

Fig. 3: Begraving van een varken met op het voorhoofd een metalen kruisje.

van Ninove, dan kunnen enkele belangrijke vaststellingen gedaan worden. In de eerste plaats werden er geen noemenswaardige sporen ouder dan 1300 aangetroffen. Bovendien leverde geen enkele context verspit ouder aardewerk op. Dergelijke vermenging zouden we op basis van vergelijking met onderzoek in andere stedelijke contexten toch mogen verwachten. Bijgevolg kan op geen enkele manier aangetoond worden dat er menselijke aanwezigheid of activiteit in de volle middeleeuwen was op deze plek. De resultaten wijzen eerder op een groot stadsontwikkelingsproject in het eerste kwart van de 14e eeuw waarbij deze zone binnen de zich uitbreidende stad wordt opgenomen, of minstens een meer permanente functie krijgt. De aanleg van een marktplein, een vrij snelle ophoging en de bouw van een graanhof kort nadien kunnen in dit kader gezien worden. Dit alles gebeurde waarschijnlijk op initiatief van de heer van Ninove en had mogelijk als doel om zijn controle over de stad en handel te vergroten.

Men kan zich dus de vraag stellen of dit stadsdeel effectief tot de oudste kern met halvekringversterking kan behoord hebben, dan wel of dit niet pas in gebruik genomen is op het ogenblik of kort voordat de laatste stadsomwalling werd aangelegd. Deze vraag zal pas kunnen beantwoord worden als er verder onderzoek wordt uitgevoerd in de binnenstad van Ninove.

De Cisterciënzerabdij ten Duinen te Koksijde vóór de baksteenbouw (1107-1214). Belangrijke nieuwe bevindingen omtrent de vroegste fases (W.-VI.).

LEHOUCK ALEXANDER

De abdij ten Duinen te Koksijde is ontwikkeld vanuit een kleine congregatie van monniken met andere spirituele sympathieën dan diegene die zij tijdens hun leerperiode hadden meegekregen. Met steun van de graven van Vlaanderen stichtten zij in 1128 een abdij midden in de duinen. Precies tien jaar later, in 1138, sluiten de gecongregeerde Benedictijnermonniken zich tenslotte aan bij de Orde van Cîteaux als filiatie van de abdij van Clairvaux. Het eerste abbatiaat van de nieuwe Cisterciënzerabdij wordt toegewezen aan de Vlaamse monnik Robert van Brugge, die goed bevriend was met Bernardus van Clairvaux. De abdij kan gezien worden als één van de oudste ordestichtingen in de Lage Landen, al kennen we slechts bouwresten vanaf de 13e eeuw. De abdij werd in die periode namelijk herbouwd in een majestueuze vroeggotische baksteenarchitectuur, waarvan de bouwresten nu nog te bewonderen zijn. Baksteen als bouw materiaal was in die periode vrij nieuw en werd voor het eerst omstreeks 1200 in de Lage Landen aangewend. Onderzoekers hebben zich sinds de jaren 1920 gebogen over de queeste naar resten van de 12e-eeuwse abdijgebouwen, maar hebben die nooit gevonden. Theorieën hebben zich gevormd op grond van historische deductie, maar konden materieel nooit worden bevestigd. De studie van Hugo Thoen en Ludo Milis kon lang tot één van belangrijkste worden gerekend met betrekking tot de problematiek.

Waar kunnen de oudste bouwfasen van de abdij zich bevinden en hoe kunnen we ons die voorstellen? Na een kritisch onderzoek van de bestaande gegevens kan ongetwijfeld het monnikengrafveld als de enige materiële leidraad gelden. Midden jaren 1980 was het grafveld het centrale onderwerp van archeologisch onderzoek onder leiding van wijlen John De Meulemeester, die toen verbonden was aan de Nationale Dienst voor Opgravingen (NDO). Eén van de belangrijkste conclusies uit dit onderzoek was het nieuwe gegeven dat het

monnikengrafveld reeds werd aangelegd in de 12e eeuw. In de hoop hierop aansluitend de bouwresten van de oude abdij aan te treffen, werden vervolgens de grenzen van dit grafveld afgetast en werden enkele proefputten gegraven. Het mysterie rond de ligging van de oudste abdijgebouwen bleef echter onopgelost.

De sleutel tot de oplossing werd ons recent in handen gegeven. In het kader van de aanleg van een ecogolf in de gemeente Koksijde¹ werd een uitgebreid landschapsarcheologisch onderzoek verricht. Dit onderzoek bracht ook belangrijke nieuwe gegevens aan het licht omtrent de historische geografie en de landschapsontwikkeling van de duinen, waardoor bestaande visies aangaande landschapsvorming in grote mate vervallen. Van belang voor de lokalisatie van de gebouwen uit de 12e-eeuwse abdijsfasen is de ontdekking van de loop van een oude getijdengeul, die de huidige monding van de IJzer ter hoogte van Nieuwpoort verbond met de voormalige vissersdorpen Oostduinkerke en Koksijde. In de abdijskronieken is overigens ook sprake van “het oostelijke strand”, gelegen dicht bij de abdij. Gezien het Noordzeestrand noordelijk gelegen is/was, wordt in de teksten zonder twijfel gerefereerd naar de oevers van de hier hoger genoemde getijdengeul. In de loop van de late middeleeuwen verzandde deze getijdenrivier als gevolg van duinverstuiving tijdens vorming van paraboolduinen, die overigens in de 16e-17e eeuw een hoogtepunt kenden en deels hebben bijgedragen aan de ondergang van de abdij ten Duinen in de periode 1578/ 1627.

Gezien de ligging van het abdijsgrafveld gekend is, kan het niet moeilijk meer zijn om de plaats aan te wijzen waar ooit de oude 12e-eeuwse abdijgebouwen hebben gestaan: het abdijsplan van een Cisterciënzerabdij is bijzonder stereotiep en het verloop van de getijdenrivier kan gezien worden als één van de belangrijkste landschapselementen die de keuze van inplanting hebben bepaald. Hierdoor is geen andere optie mogelijk dan de oudere fasen van de abdij onder de bestaande abdijsruïnes te moeten zoeken, ten zuiden van het monnikengrafveld. Deze vaststelling staat evenwel volkomen haaks op de gangbare visie, die de plaats ten noorden van het abdijsgrafveld situeert.

Een vernieuwd maar selectief onderzoek in het opgravingarchief, de museumcollectie en op de abdijsite moest leiden tot een ontknoping. Vooraleer omstreeks 1200 baksteen als bouw materiaal werd geïntroduceerd, werd in de regio Veurne gebouwd in hout of natuursteen. De natuursteensoorten blijven tot het einde van de 12e eeuw beperkt tot steensoorten die op de lokale of regionale markt verkrijgbaar zijn: ijzerzandsteen uit de Vlaamse getuigenheuvels ten zuiden van Ieper, veldsteen uit de tertiaire banken in de streek van Brugge en ten slotte het Noordfranse krijtsteen. Eerstgenoemde komen overigens niet meer voor in het 13e-eeuwse bouwbedrijf. Het onderwerp omtrent het regionaal natuursteengebruik en de economische, technologische en culturele factoren die ermee verbonden zijn, werd uitvoerig onderzocht en gepresenteerd op het internationaal congres “Architecturale natuursteenfragmenten”.² Onder de bakstenen abdijsruïnes werden inderdaad muurresten gevonden in dergelijke natuursteensoorten.

¹ Zie verslag *Archaeologia Mediaevalis* 32, p. 50-52; zie ook het verslag hieromtrent elders in deze kroniek.

² Koksijde, 23-24 oktober 2009; de congresbundel zal dit jaar verschijnen.

Hoewel precieze datering van deze bouwstructuren onmogelijk is omwille van het ontbreken van goede bouwhistorische analyses en archeologische contexten, zijn er toch degelijk enkele structuren die de aanwezigheid van oudere abdijfundamenten aantonen. De natuurstenen fundamenten van het kloosterpand en de diepere wanden van de waterput geven zonder twijfel een relatieve datering aan. Onder de baksteenmuren van de belangrijkste gebouwen (abdijkerk, pand, lekenbroeders- en monnikenvleugel) treffen we telkens natuurstenen fundamenten aan, wat erop zou kunnen wijzen dat het 13e-eeuwse abdijplan reeds vroeger zou zijn aangelegd. Ten slotte is het opvallend dat een natuurstenen muur van het gastenverblijf dezelfde afwijkende oriëntatie vertoont als een krijtstenen muur ter hoogte van de 14e-eeuwse narthex, wat er mogelijk op wijst dat de abdij meerdere 12e-eeuwse fasen heeft gekend.

Op grond van diverse redenen menen we de gevonden bouwresten, die het latere abdijplan vormen, in het midden of het derde kwart van de 12e eeuw te kunnen dateren. Dit is onder het abbatiaat van de eerste drie duinenabten, die de belangrijkste verwezenlijkingen gedurende het 12e-eeuwse abdijbestaan hebben gerealiseerd. De rol van abt Robert van Brugge als discipel van Bernardus van Clairvaux kan zelfs worden vergeleken met de rol die Henry Murdac vervulde voor het bouwconcept in de abdijen van Vauclair en Fountains.

Enkele teruggevonden kapitelen, vermoedelijk afkomstig van de kloostergalerij, kunnen deze datering vanuit stilistisch oogpunt ondersteunen. Eén van de zaken waarop we tevens terugvallen is de abdijkerk van Clairvaux III (de moederabdij van ten Duinen), die recent omstreeks 1148-1154 wordt gedateerd en opvallend identiek is aan dat van ten Duinen. Deze datering kan men beschouwen als een *terminus post quem* voor het kerkplan van de abdij ten Duinen. Er zijn overigens ook duidelijke parallellen met goed bestudeerde Engelse Cisterciënzerabdijen (Melrose, Rievaulx), waar de trend – die zich in Clairvaux voordoet – vrij snel wordt opgevolgd.

Het vermoeden van een oudere datering van het abdijplan van ten Duinen geeft ook aan dat de abdij van bij het begin een zeer groot *monasterium* moet zijn geweest, ongetwijfeld bedoeld om het grote aantal conversen – dat men in het goed bevolkte Vlaanderen kon rekruteren – te kunnen onderbrengen. Dit maakt van de abdij ten Duinen dan ook één van de grootste cisterciënzerabdijen van zijn tijd in NW-Europa!

De volledige redenering omtrent de materiële resten uit de oudste periode en de vroege Cisterciënzerperiode van de abdij ten Duinen kan men binnenkort uitgebreid nalezen in het internationale tijdschrift *Cîteaux*.³ Een verkorte versie in het Nederlands verschijnt in het huldeboek aan wijlen J. De Meulemeester in de reeks *Novi Monasterii* (Jaarboek Abdijmuseum ten Duinen 1138). We hopen deze nieuwe bevindingen bij toekomstig onderzoek verder uit te werken en te bevestigen of te nuanceren op basis van nieuwe archeologische opgravingen.

³ Te verschijnen in 2010.

Atlas du sous-sol archéologique de la Région de Bruxelles : le Quartier Louise et Ganshoren (Région Br.)

MEGANCK MARC

En 2009, deux volumes de l'*Atlas du sous-sol archéologique de la Région de Bruxelles* ont été publiés par la Direction des Monuments et des Sites de la Région de Bruxelles-Capitale et les Musées royaux d'Art et d'Histoire : le Quartier Louise à Bruxelles (n° 19) et Ganshoren (n° 20).

Le Quartier Louise

Ce quartier est un territoire de la Ville de Bruxelles, composé de l'avenue Louise et de ses abords immédiats, du bois de *La Cambre*, de l'avenue F. Roosevelt et d'une partie du *Solbosch*. La carte archéologique y recense 14 sites.

Si la plus ancienne découverte recensée est celle d'une pièce de monnaie de l'époque romaine (IIIe s.) trouvée sur l'île Robinson (bois de *La Cambre*), la majeure partie des sites répertoriés dans l'Atlas se rattache au Moyen Âge et aux Temps Modernes.

Le site le plus remarquable est sans conteste celui de l'ancienne abbaye cistercienne de *La Cambre*, l'ensemble monastique le mieux conservé en Région de Bruxelles-Capitale. Fondée au début du XIIIe s., l'abbaye fut reconstruite à plusieurs reprises, notamment après les Guerres de Religion de la fin du XVIe s. et dans le courant du XVIIIe s., avant d'être supprimée en 1796. Outre l'histoire et la localisation des différents bâtiments, l'Atlas met l'accent sur

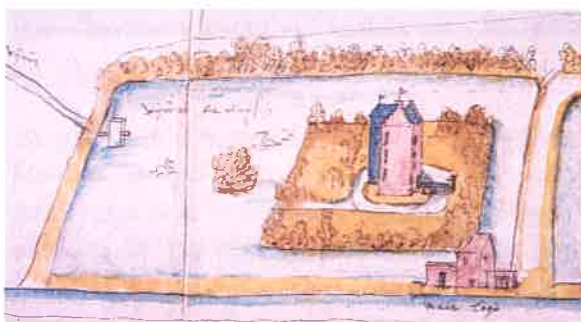

Fig. 1 : Le bien dit *L'Ermitage*, XVIIe s. (© AGR, *Cartes et plans manuscrits*, n° 840).

une campagne de fouilles archéologiques préventives, réalisée au niveau de l'ancien réfectoire des moniales en 2001, ainsi que sur un sondage opéré à l'angle dudit réfectoire et de la salle capitulaire (2007). Un lot de matériel archéologique (XVIIIe-XIXe s.), découvert à proximité de l'ancien four à pain en 1984, a également été étudié. La carte archéologique du Quartier Louise signale encore d'autres sites : le hameau dit *Den Verkeerden Haan* (XVIIe-XIXe s.), au croisement de la chaussée de Vleurgat et de l'avenue Louise, qui comptait plusieurs

fermes et une petite chapelle ; le bien dit *L'Ermitage* (fig. 1), entre l'avenue Louise, les rues Dautzenberg et Gachard, qui, comme son nom l'indique, fut probablement d'abord un ermitage avant d'être transformé en propriété de plaisance (XIIIe-XIXe s.) ; une partie des ouvrages de fortification (au *goulet* Louise) qui protégeaient la seconde enceinte urbaine de Bruxelles (XVIe-XVIIIe s.).

Ganshoren

Les 14 sites archéologiques recensés sur le territoire de Ganshoren sont majoritairement datés des époques médiévale et postmédiévale. Le village est mentionné dans les sources d'archives dès 1112. Au centre se trouvait une chapelle dédiée à Saint-Martin (xiie-xxe s.), le cimetière paroissial, une ferme appelée *Vlierhof*, qui servira ensuite de presbytère (xvie-xxe s.) ou encore une grange où était stocké le produit de la dîme (?-xvie-xixe s.). Une série d'exploitations agricoles était située autour du centre villageois : la ferme de *Pampoel*, dont le corps de logis a été conservé et remonté sur la place de Grand-Bigard (xviie-xxe s.), plusieurs petites fermes autour de la rue M. Demesmaeker ou encore le *Heideken*, ferme-auberge localisable à hauteur du square du Centenaire (xvie-xxe s.).

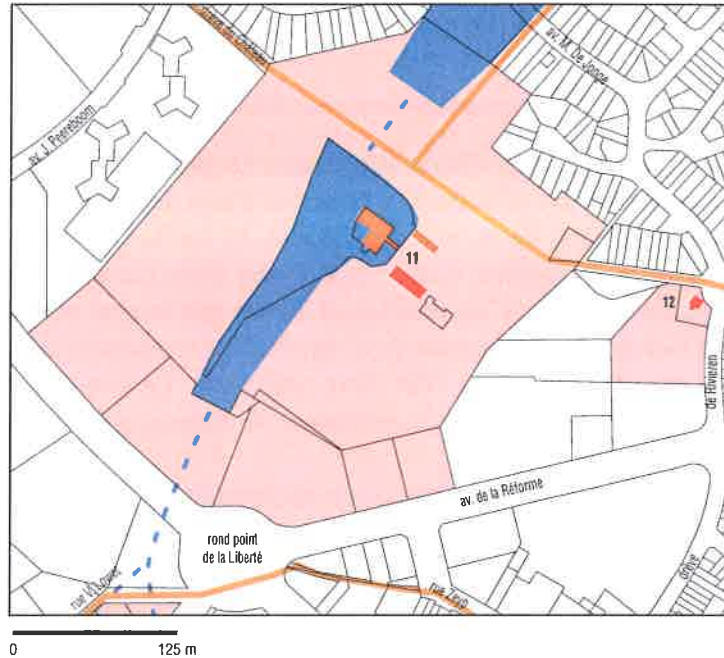

Fig. 2 : Extrait de la carte des sites et découvertes archéologiques : n° 11 : Château de Rivieren ; n° 12 : Ferme, drève du Château 71 (fond de plan Brussels Urbis ®©, dessin C. Ortigosa).

Établi entre le village et la vallée du Molenbeek, le château de *Rivieren*, est l'un des sites les plus remarquables. L'ensemble, attesté dès le xiie s., se développa autour d'un donjon du xiiie s. auquel ont été accolées plusieurs ailes (xve-xixe s.). Le château et son parc sont classés depuis 1983 comme monument et site.

Les principales découvertes archéologiques réalisées à ce jour sont liées aux fouilles de la chapelle Saint-Martin en 1990. Les fondations du sanctuaire primitif (fin xie-xiie s.) ont été mises au jour, de même que des tombes du xive s. dans lesquelles ont été trouvées des monnaies et des pièces de fermoirs de livres métalliques.

Poursuite de l'Atlas archéologique

L'année 2009 a également été consacrée à l'achèvement de l'étude de la commune d'Auderghem. Les trois derniers Atlas seront consacrés à Haren, Neder-Over-Heembeek et Laeken. L'équipe a aussi travaillé à la mise à jour des cartes des six premiers Atlas parus entre 1992 et 1994 et au lancement d'un projet d'Atlas du centre-ville (*Pentagone*).

Le cimetière de l'ancienne église de Froidlieu (Wellin, Lx.)

MIGNOT PHILIPPE

La campagne de fouille de cette année fut assez limitée. Les surfaces ouvertes avaient pour but de contrôler des « raccords » entre les zones déjà explorées.

Au nord-ouest de la tour de l'église, la surface fut décapée jusqu'au rocher et a confirmé l'absence de tombes. Cette constatation vient corroborer le fait déjà pressenti que le chemin d'accès à l'église s'est positionné durant une longue période de ce côté.

Au sud-ouest, il s'agissait de compléter les surfaces fouillées en 2007 et 2008. Deux sondages ont été effectués à cet effet dans cette zone. Le contrôle de la fouille s'est révélé difficile en cet endroit en raison de la présence de racines qui ont fortement bouleversé les connexions anatomiques.

Les fosses retrouvées cette année confirment les observations antérieures faites dans cette zone sud-ouest. Elles sont pour la plupart très faiblement creusées dans la roche, fragmentaires, de forme rectangulaires avec coins arrondis, voire ovoïdes et plus rarement anthropomorphes, et laissent entrevoir un fond de fosse aplani. Certaines fosses présentent exceptionnellement un aménagement fragmentaire de pierres. Le faible nombre de superpositions de sépultures et la rareté des ossements surnuméraires définissent principalement des types de sépultures primaires. Il est à constater de surcroît une absence complète de matériel. Il faut encore souligner l'absence de tombe en caisson dans cette zone. Ça et là quelques pierres de calage à la tête ou aux pieds viennent agrémenter certaines fosses.

On observe surtout des orientations divergentes, même si toutes ces sépultures sont positionnées dans un axe habituel ouest-est (tête à l'ouest, pieds à l'est). Il y a des fosses décalées vers le nord aux pieds. Ces tombes se rattachent à celles qui se développent en éventail autour de la tour. Une autre série de tombes, très certainement postérieures, se distinguent par leur orientation, aux pieds, vers le sud. Ces sépultures appartiennent au groupe de tombes méridionales creusées dans la pente, et qui dessinent en plan une bande lenticulaire qui rejoint le chœur de l'église.

Avec cette campagne, nous avons décidé de mettre fin à la fouille du site. Il s'avère que la fouille totale du cimetière ne peut être réalisée. En effet, la bande au sud de l'église se retrouve dans un terrain voisin auquel nous n'avons pas accès. Cependant grâce aux prospections géophysiques effectuées le 25/09/2003 par Robert Fesler de l'asbl ARGEPHY sur deux surfaces, l'une de 15x30 m et une autre contiguë mais plus petite de 5x9 m, explorées par la méthode de résistivité apparente pôle-pôle avec un maillage de 100 cm, il est apparu clairement que la partie manquante du cimetière était de faible étendue. De toute manière, la fouille ne pourrait pas atteindre le nombre absolu de sépultures. En effet, le nombre de tombes disparues par les inhumations successives est à prendre en compte. La quantité de tombes fouillées dans tous les secteurs du cimetière est suffisamment représentative pour se passer de la bande méridionale. L'exploration atteinte avec plus de 1050 tombes permet d'extrapoler la densité de tombes dans ce secteur. Une projection est plausible.

Les limites du cimetière, époque par époque, se dessinent. Il est temps maintenant d'analyser en profondeur les données. L'opération sur le terrain a été longue mais tributaire des moyens octroyés et des objectifs visés. La sériation des tombes est bien avancée mais doit être désormais clôturée afin d'aller plus loin dans les approches anthropologiques de la population par phase chronologique.

Évocation de l'église du prieuré de Rouge-Cloître à Auderghem (Région Br.)

MODRIE SYLVIANNE

Dans le cadre des travaux d'aménagement des jardins du prieuré de Rouge-Cloître par Bruxelles-Environnement / IBGE, une équipe archéologique de la région bruxelloise a dégagé une partie des vestiges de l'église disparue au XIXe siècle. Celle-ci devait être évoquée par un marquage au sol selon le plan du géomètre Culp de la fin du XVIIIe siècle, réajusté par les résultats de la fouille. Celles-ci, débutées à la mi-novembre 2008 se sont déroulées jusqu'en avril 2009, avec une trêve de deux mois.

Les sources historiques nous indiquent la consécration, en 1384, d'un premier édifice en pierre qui avait succédé à la chapelle en bois des origines du prieuré. Toujours d'après les textes, le terrain marécageux imposa des fondations en arcades reposant sur un système de pieux et de sablières en bois. Après la période de troubles de la fin du XVe siècle, le chœur est agrandi vers l'est entre 1512 et 1520, doublant la superficie de l'église pour atteindre 60 m sur 11 m. Cette église mono-nef de type « salle », érigée en style gothique, a bénéficié de nombreuses contributions sous Charles Quint qui orna le chœur de vitraux. L'église fut fortement touchée pendant les Guerres de Religion. Après la fermeture définitive du prieuré en 1796, l'église subit d'importants dégâts au moment de l'installation d'une filature en 1804. L'édifice n'est plus présent sur le cadastre du canton d'Uccle, dressé en 1809.

On a pu attribuer les murs formant le porche de l'église aux premières phases de construction du site et particulièrement à la première église consacrée en 1384 (en orange sur le plan) : le pilastre protégeant l'angle de la façade porte en effet les traces de taille appartenant à la phase 1 de la chronologie de la taille des pierres de Frans Doperé (avant 1420). Cette première église construite en pierre grès calcaire local et en brique possédait un chœur à chevet à 3 pans. Les fondations partiellement atteintes semblent corroborer les données historiques.

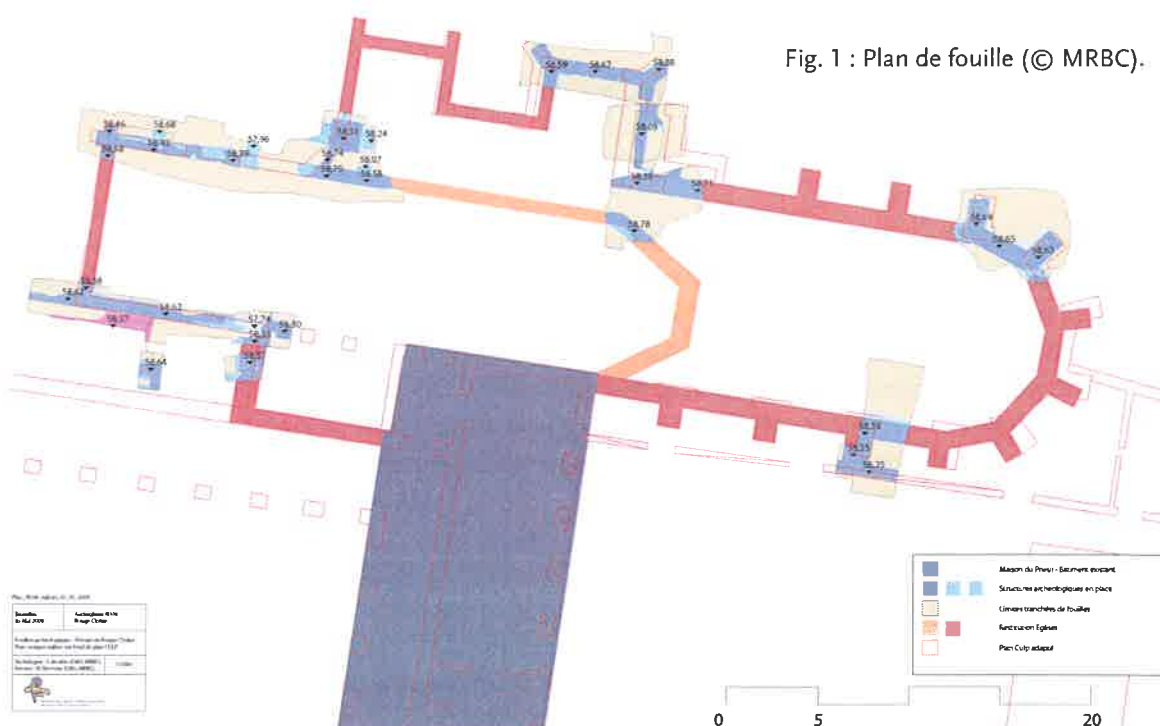

Fig. 3 : Façade septentrionale (© MRBC).

Fig. 4 : Fondations sur arcs de la façade méridionale (© MRBC).

mortier. Si les niveaux de circulation des deux phases ont pu être déterminés à l'extérieur de l'édifice, l'intérieur de celui-ci n'a pas livré de traces des revêtements de sol.

L'agrandissement de l'église au XVIe siècle (en rouge sur le plan) s'effectue principalement à l'est avec l'érection d'un nouveau chœur qui sera connecté à l'ancien porche via deux chapelles. Le parement extérieur très soigné, toujours construit en pierre locale, protège le cœur de la maçonnerie en pierre noyé dans le

Le pont-levis de la porte de Hal à Bruxelles (Région Br.)

MODRIE SYLVIANNE

La Porte de Hal, seul vestige de la seconde enceinte urbaine de Bruxelles (XIVe siècle) a connu sa dernière phase de restauration et abrite depuis juin 2008 un centre d'interprétation des enceintes urbaines bruxelloises grâce à au fond européen Interreg IIIB - Septentrion.

Programmés en 2007, les travaux concernèrent le ravalement de la façade, le renouvellement des sols et du circuit électrique (architecte Marco Bollen). Une attention particulière fut portée sur l'aménagement de l'entrée côté Saint-Gilles qui désormais permet le cheminement à travers la porte pour les piétons venant de Saint-Gilles voulant se rendre en ville tout en évoquant clairement le passage primitif.

Les recherches archéologiques de 1991 (ULB-Michel de Waha et MRAH-Alexandra De Poorter) et de 1997 (DMS-MRAH, Sylvianne Modrie) ont livré les principaux éléments du passage, les meurtrières, la rainure de la herse et les dimensions exactes de la fosse externe. Quelques éléments tenus nous autorisaient à penser qu'une autre fosse, interne cette fois, était présente sous le passage.

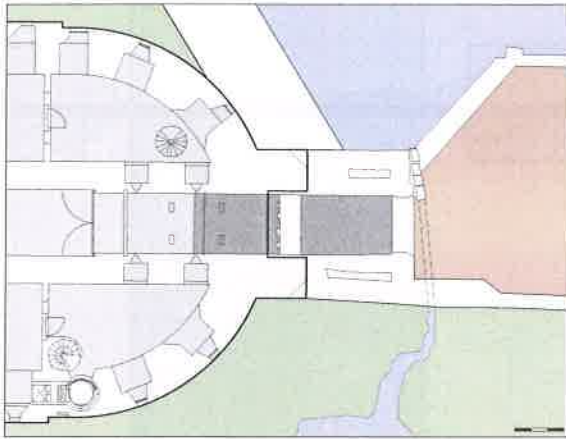

Fig. 1 : Plan du passage de la porte (© MRBC).

Fig. 2-3 : Les orifices étaient probablement reliés par une barre en fer (© MRBC).

L'existence ou l'absence de cette fosse allait une fois pour toute définir le mode de fonctionnement du pont-levis. Outre le relevé pierre à pierre du passage, l'investigation de la fosse intérieure fut donc programmée durant les travaux.

Cette fouille, limitée par la présence de l'eau à 2,60 m sous le niveau de circulation actuel, a néanmoins livré suffisamment d'éléments d'architecture pour nous permettre de proposer un système de fonctionnement du pont-levis.

Dans la partie nord de la fosse, dans les parois latérales, sont apparus deux trous parfaitement alignés en vis-à-vis. Sous ces trous peu profonds, se présentent des traces d'usures concentriques. Des traces de rouille dans le fond des trous nous autorisent à penser qu'une barre métallique reliait ces orifices.

À la base du mur méridional de la fosse, la présence de 4 corbeaux ou consoles a été relevée. Le premier réflexe a été de vérifier la présence d'éléments similaires dans le mur en vis-à-vis, mais les sondages systématiques n'ont rien livré. Il faut donc compter avec ces corbeaux pour faire fonctionner notre pont-levis.

Les éléments récoltés et la consultation de l'ingénieur Georges Te Kolsté (ULB/IsaHorta) ont fourni une proposition de fonctionnement du pont-levis de la Porte de Hal.

Après détermination du niveau de circulation et de la distance à couvrir par le pont il restait à utiliser les éléments découverts en fouille. La partie supérieure de la fosse a été détruite par les canalisations de chauffage du XIXe siècle, il nous manque donc pas mal d'éléments, mais voici notre proposition :

Le pont à une longueur totale de 12 m. De type « à bascule », il prend appui sur le mur séparant les deux fosses. Le passage est pourvu d'une herse dont le mécanisme est actionné au 1er étage

Fig. 4 : Les corbeaux sur la paroi méridionale de la fosse (© MRBC).

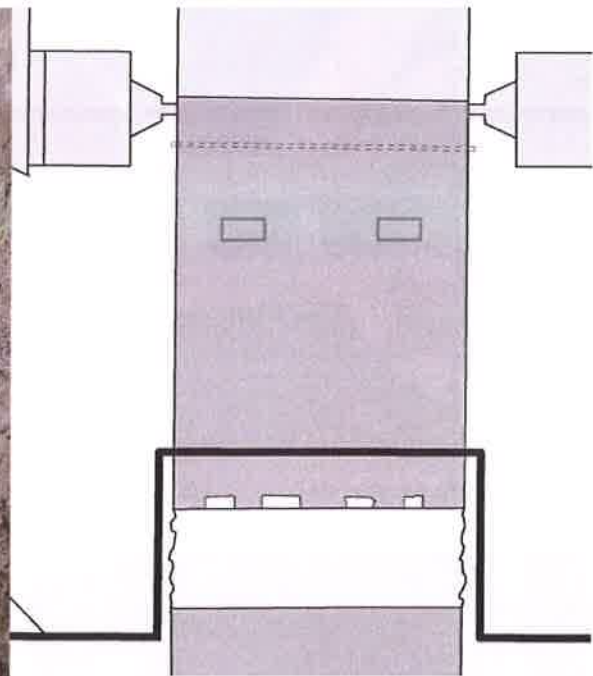

Fig. 5 : Plan de la fosse (© MRBC).

sans doute par le biais d'une chèvre. La porte, située derrière la herse, est le seul élément véritablement fermé tous les soirs. La fermeture du pont est actionnée à partir du 1er étage, par des trous obliques aménagés en façade à travers lesquels les cordages passaient.

Pour actionner le basculement du pont, celui-ci est équilibré de sorte que la seule traction manuelle suffise à entraîner le processus. Il suffisait de remplir l'espace entre les poutres maîtresses du pont pour l'équilibrer de manière empirique. Lorsqu'il est en basculement, l'axe de rotation du pont se déplace légèrement vers la façade. Cet axe est relié à une pièce de bois, sorte de béquille, qui vient s'appuyer sur les corbeaux de la fosse interne. On peut imaginer une sablière installée sur ces corbeaux. Ce dispositif permet de plaquer le pont en bois sur la façade, assurant une poussée supplémentaire à la fermeture.

Pour la réouverture du passage, l'extrémité du pont se trouvant dans la fosse interne est tirée par des cordages en passant par la barre métallique et des anneaux ancrés dans les parois

La défense du passage était assurée par les archères tant à la hauteur du niveau de circulation que par les trous aménagés dans la voûte que l'on peut voir au 1er étage. Plus loin, la herse arrêtait les assaillants et protégeait la porte en bois à double battants.

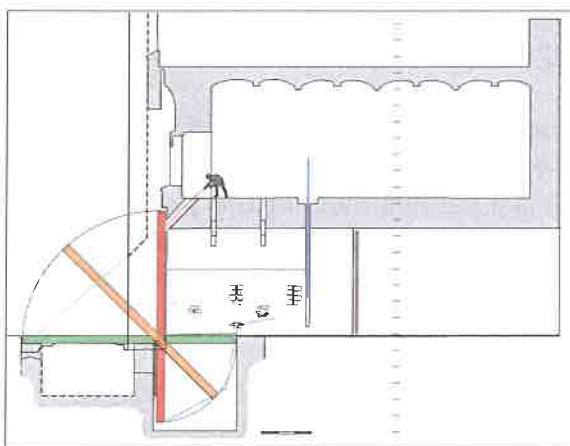

Fig. 6 : Coupe à travers la porte de Hal (© MRBC).

Abbaye de Stavelot (Lg.). L'étude des enduits peints mérovingiens et carolingiens réalisée par Emmanuelle Boissard-Stankov (Centre d'Etudes Médiévales d'Auxerre)

NEURAY BRIGITTE

Les recherches archéologiques menées sur le site de l'abbaye et de l'abbatiale de Stavelot ont mis au jour une grande quantité de fragments d'enduits peints attribuables aux constructions élevées par les moines aux VIIIe et IXe siècles.

La majorité de ceux-ci (88,5 %) proviennent des deuxième et troisième travées occidentales du collatéral sud de l'abbatiale ottonienne (XIe s.), associées à des remblais liés à la démolition d'édifices après le passage des Normands en 881. Selon l'étude réalisée par Emmanuelle Boissard-Stankov, ils appartiennent à un seul et même ensemble, identifié sur base de l'examen macroscopique des supports. Ceux-ci sont souvent très épais, homogènes ; le passage entre les différentes couches est rarement visible, ce qui indique une parfaite adhérence entre les enduits préparatoires et de finition ; l'examen de leur composition révèle la présence systématique et relativement importante de tuileau.

Les décors appliqués sur ce premier groupe d'enduits révèlent une technique élaborée :

- esquisse préalable, soit trait peint en rouge-brun, soit incision dans l'enduit,
- couleurs appliquées en plusieurs couches, avec dégradés très nuancés,
- technique de la fresque partiellement utilisée sur certains fragments,

Fig. 1 : Plan des abbayes et conventuels de Stavelot, du VIIIe au XVIIIe siècle (infographie : Philippe Lammerant, SPW, DGO4).

Fig. 2 : Fragments d'enduits peints antérieurs à 881, provenant du collatéral sud de l'abbatiale ottonienne (cliché E. Boissard-Stankov, CEM, Auxerre).

- couleurs appliquées de manière aléatoire et non systématique, par couleur (travail d'« artiste » plutôt que d'artisan).

La palette chromatique se compose essentiellement de rose, vert et bleu-gris,

complétés de rouge, brun, jaune, orange, noir et blanc. Malgré l'état de fragmentation de la collection, les motifs identifiés révèlent un répertoire décoratif varié : aplats monochromes, motifs linéaires ou géométriques, d'inspiration végétale ou d'architecture feinte. Six exemplaires témoignent de l'utilisation d'appliques métalliques, probablement en argent, fixées par des clous vraisemblablement en bronze.

Un second ensemble d'enduits (10 %) provient du bras sud du transept de l'abbatiale ottonienne, dans une seule unité stratigraphique identifiée comme remblai lié à la construction de l'abbatiale du ^x^e siècle. Composés d'un épais mortier de chaux très dur, leur surface de finition tranche clairement par rapport aux enduits précédents : grossières stries de brossage, coulures. Le décor utilise une palette de rouge, jaune, orange, noir et blanc et semble être essentiellement composé d'aplat monochromes ou de motifs linéaires.

La question de l'origine des enduits peints n'est pas évidente, surtout pour les fragments du premier ensemble. Associés à de nombreux smalts or ainsi qu'à plusieurs monnaies du dernier quart du ^{ix}^e siècle qui viennent confirmer le contexte chronologique (démolition et épandage suite à l'incendie de l'abbaye par les Normands en 881), ils présentent néanmoins un excellent état de conservation ; l'absence d'altérations par le feu peut paraître contradictoire avec les traces d'incendie souvent violent relevées dans la plupart des constructions attribuées à cette première phase d'occupation de l'abbaye (^{vii}^e-^{ix}^e s.). Un bâtiment, cependant, semble ne pas avoir été incendié en 881 : la première église consacrée par l'abbé Goduin à la fin du ^{vii}^e siècle. En effet, dans cet espace, un nouveau bâtiment est élevé au milieu du ^x^e siècle, sur les vestiges de la première église, arasés et scellés par le sol de ce nouvel édifice. Aucune trace d'incendie n'est mise en évidence dans les remblais sous-jacents à ce sol.

Par ailleurs, la qualité des décors relevés sur ces fragments d'enduits associés à de précieuses mosaïques d'or semble indiquer une position privilégiée dans un bâtiment majeur de l'abbaye. Ce constat associé à l'absence d'altération par le feu des enduits nous conduit à formuler l'hypothèse qu'ils proviendraient du décor de la première abbatiale, détruite après 881 et dont les remblais auraient été remobilisés massivement en un secteur alors dépourvu de constructions, à l'ouest de la seconde abbatiale élevée au ^x^e siècle.

Chantiers archéologiques et découverte fortuite à Huy (Lg.) en 2009 : le Bassinia et les remparts

PÉTERS CATHERINE & TAILDEMAN FRÉDÉRIC

Le *Bassinia*

La fontaine de la Grand-Place de Huy, le *Bassinia*, est un monument classé par Arrêté royal depuis le 1er octobre 1933, repris dans la liste du patrimoine exceptionnel de Wallonie. La partie la plus ancienne de la fontaine est un réservoir en forme de donjon crénelé, juché sur une colonne annelée émergeant du centre d'un bassin. Le réservoir/donjon est entouré d'une petite vasque circulaire, ornée d'une représentation symbolique de la ville : quatre tours-portes crénelées dotées de têtes de serpents cracheurs d'eau, alternent avec quatre personnages emblématiques, Mengold et Domitien, les saints patrons de Huy, sainte Catherine, en référence à la paroisse où sourd l'eau qui alimente la fontaine depuis 1407 selon les textes, et peut-être le comte Ansfrid dont l'identification est moins certaine. Le groupe sculpté porte une inscription précisant l'année de sa fabrication, 1406. Les serpents crachent l'eau dans une grande cuve de bronze de 2,20 m de diamètre et 45 cm de profondeur qui paraît contemporaine de la partie supérieure ornée du groupe sculpté.

La lente dislocation des grands bassins et socles de pierre qui constituent la partie basse de la fontaine depuis 1881 a conduit à l'affaissement progressif du dais de ferronnerie fixé sur les socles. Ces éléments menaçaient de déstabiliser le *cwèrneû* (sonneur de trompe), guetteur du beffroi de la Ville placé au sommet de la fontaine depuis l'extrême fin du xvie siècle. L'état des bronzes anciens était tout aussi inquiétant.

En 2006, face à cette dégradation du monument, la Ville de Huy introduit à la Région wallonne une demande de certificat de patrimoine, avec l'architecte Paul Hautecler comme auteur de projet, démarrant ainsi le processus de gestion du dossier en collaboration avec la Direction de la Restauration du Service Public de Wallonie (DGO4, Aménagement du Territoire, Logement, Patrimoine et Énergie). Ce dossier doit mener à la délivrance, par l'administration régionale, du permis et des subsides pour les études et travaux (95 % de subsides accordés pour un patrimoine exceptionnel). La première phase des travaux est en cours, elle concerne le démontage de la fontaine et les études préalables.

Fig. 1 : La fontaine de la Grand-Place de Huy avant son démontage. (Photo C. Péters © SPW DGO4-Liège).

Deux études sont nécessaires, la première est celle des éléments métalliques, parmi lesquels les plus anciens de la fontaine, le bassin principal, et la vasque ornée d'éléments sculptés. Cette étude, commandée à l'IRPA (Institut Royal du Patrimoine Artistique), doit porter sur les alliages et les pathologies et proposer un programme de restauration. La seconde étude est réalisée par le Service de l'Archéologie du SPW (DGO4, Direction extérieure de Liège 1), elle consiste en une observation sur place des éléments structurels de la fontaine mis aux jours lors du démontage et en une investigation du sous-sol aux alentours. Elle porte sur la détection d'éventuelles causes d'affaissement des bacs et sur l'examen des systèmes d'adduction et d'égouttage des eaux dans le but de définir les travaux de remise en état.

Le démontage des structures de pierre a révélé la présence d'un élément inconnu, peut-être le support primitif du grand bassin et de la vasque métalliques de 1406. Il s'agit d'une maçonnerie de plan circulaire évoquant un puits, faite de trois assises de blocs de calcaire soigneusement taillés et posés presque sans liant avec des ardoises de réglage dans des joints extrêmement minces. Les deux assises supérieures sont plus épaisses et moulurées, l'assise inférieure est en ressaut et repose sur un muret de moellons. Le sommet de ce socle a le même diamètre que le grand bassin de métal. Il est posé sur une large fondation (8 m de diamètre) au sein de laquelle est aménagé l'aboutissement d'un chenal souterrain en pierre de taille où passe le tuyau de plomb qui alimente la fontaine. Fondation et chenal sont contemporains, ce qui étaye l'hypothèse de la contemporanéité du socle en calcaire mouluré et des parties métalliques de 1406.

Le léger décalage observé entre les tambours ne peut être dû ni à une faiblesse de fondation, ni à un manque d'horizontalité, il permet de supposer que le puits a pu être démonté et remonté. Les moulures des pierres de taille ont été grossièrement martelées pour y adosser des éléments de pierre disposés en couronne. Ce fait permet d'affirmer que les hauts bassins du pourtour n'ont pas remplacé une installation primitive similaire. À l'origine, les 2 assises supérieures du puits, moulurées, étaient visibles et l'assise inférieure, plus grossièrement taillée, devait être dissimulée par des bacs peu élevés ou une rigole circulaire posée sur la fondation pour récolter le trop-plein d'eau qui s'écoulait du bassin. Quelques tronçons de calcaire régulièrement creusés ont été découverts, récupérés pour un caniveau. Faisaient-ils partie de cette rigole ? Toute trace de ces éléments au sommet de la fondation a disparu lors de l'installation de grands bassins périphériques et de l'incrustation de plusieurs systèmes d'égouttage successifs.

Quel système était utilisé pour évacuer l'eau au xve siècle ? Le fait que la fontaine était destinée à alimenter la population du quartier en eau potable permet de supposer qu'il n'y avait pas beaucoup d'eau

Fig. 2 : Le soubassement mouluré primitif de la fontaine et ses fondations après démontage des éléments en bronze et des structures postérieures au xve siècle. (Photo C. Péters © SPW DGO4-Liège).

perdue à l'époque. Néanmoins, on imagine mal que l'eau perdue se soit écoulée sur le sol tout autour, le gardant humide en permanence. L'emprise de la fouille s'étant limitée à la surface à restaurer, presque totalement occupée par la fondation de la fontaine, aucun caniveau médiéval n'a pu être repéré en périphérie.

Il est difficile de situer la destruction des moulures dans le temps : au xviie siècle, au cours d'une restauration mentionnée dans les textes et dont nous n'avons aucune représentation illustrée, ou en 1881, année de pose des bacs actuels. La restauration du xviie siècle est confirmée par la découverte de morceaux de piliers et de bacs maçonnés dans la fondation en anneau, très solide, supportant les éléments placés en 1881 et qui viennent d'être démontés. Aucun défaut de fondation ne semble être à l'origine des dégradations récentes. Le fait que les énormes bacs de pierre bleue et les socles installés entre eux n'aient pas été solidarités par un quelconque système, par exemple des agrafes métalliques, combiné à la pression du dais de ferronnerie, est peut-être à l'origine de cet écartement centrifuge des éléments. Une période de 2 ans est prévue avant la deuxième phase de restauration, qui devrait rendre à la fontaine ses bacs et pilastres du xixe siècle. En attendant d'être de nouveau dissimulé, le socle présumé primitif sera protégé et mis en valeur *in situ*.

Le rempart de la rue des Crépalles, évaluation et suivi de chantier

En collaboration avec Olivier Collette

Dans les jardins de la rue des Crépalles, plusieurs tours et tronçons de courtine conservés en élévation sont classés. Certaines parties ont cependant été détruites au fil du temps lors de l'évolution du parcellaire et des voies de circulation.

En février 2009, la gestion des permis d'urbanisme au sein du SPW a permis au Service de l'Archéologie de Liège de réaliser une tranchée d'évaluation d'un terrain de la rue des Crépalles sur lequel doit être édifié un immeuble d'appartements. Cette tranchée devait nous informer sur l'existence d'une tour du rempart supposée se trouver là. Le rempart lui-même, bien que détruit, était localisé avec certitude sur la propriété voisine, dans le jardin d'une maison de la rue des Augustins. L'étroitesse du terrain et la grande profondeur de notre tranchée ont limité nos recherches mais nous ont permis de conclure qu'il y avait bien là une maçonnerie importante détruite à grande profondeur : des déchets de destruction apparaissaient à 3 m sous le niveau de départ. Nous avons donc demandé à suivre les travaux d'excavation des sous-sols du futur bâtiment.

Le jeudi 8 octobre, prévenus par l'architecte, nous avons travaillé sur le terrain avec l'entreprise de terrassements qui venait de dégager les ruines d'une tour d'artillerie de plan carré et, entamant la propriété

Fig. 3 : Vue générale du tronçon de rempart et de la tour découverts rue des Crépalles. (Photo C. Péters © SPW DGO4-Liège).

voisine d'un bon mètre, une grande portion de la face extérieure du mur du rempart. Sans arrêt de chantier, une intervention en urgence nous a permis de nettoyer les vestiges, de les observer, de les photographier, d'en topographier la position pour les replacer sur plan et de relever une importante coupe à travers le fossé qui longeait le rempart, accentuant son caractère défensif.

Le grand rempart est construit à la fin du XIIIe siècle, selon les sources historiques. Lors de notre intervention, nous avons pu constater que la muraille est posée sur une butte artificielle de limon alluvionnaire formant le sommet d'une des pentes du fossé. Sur le court tronçon dégagé (21 m), elle ne possède presque pas de fondations ce qui, au fil du temps, a contraint les Hutois à en renforcer la base par un parement en léger glacis qui paraît appuyé contre le talus de limon et même à en doubler le parement extérieur à certains endroits. Le rempart primitif est conservé sur une hauteur de 2,50 m environ, dont 1,50 m de parement. Le glacis de renfort le prolonge de 1,10 m vers le bas. La tour, tout comme les renforcements, n'est pas contemporaine de la muraille. Elle est venue s'appuyer, peut-être au XIVe ou au XVe siècle contre le parement extérieur de l'enceinte. Elle possède des fondations de plus en plus profondes au fur et à mesure qu'elles s'avancent dans le fossé. De plan presque carré, elle est formée par deux murs perpendiculaires au rempart, de 1,70 m d'épaisseur et environ 2,50 m de long, liés à un mur de défense très massif de 3 m d'épaisseur et 7 m de long. Les observations n'ont été réalisées que dans la fosse de construction du bâtiment, la profondeur de la tour n'est donc pas connue, ni celle du fossé. Les maçonneries de la tour sont composées de gros moellons de calcaire et de grès rouge, liés par un mortier sableux jaune pâle, assez dur. Les deux murs latéraux ont un parement de moellons de grès et calcaire mais le mur de front défensif est construit dans le fossé et possède un parement en glacis de beaux blocs de calcaire taillé aux assises réglées. Nous avons pu observer une assise en place, elle mesure 32 cm de haut et les blocs ont en moyenne 45 cm de long. La tour a été incendiée ; en effet, le mortier du rempart a fortement rougi à son emplacement. Aucune couche visiblement contemporaine de cette destruction n'a été rencontrée.

La paroi sud-est de l'excavation recoupe le fossé, sans en atteindre le fond. Bien qu'à cet endroit la relation entre la coupe et la muraille ne soit pas visible, plusieurs observations ont pu être réalisées, notamment qu'un apport de limon avait précédé l'installation du rempart, dont la couche de construction est nettement reconnaissable par les déchets de taille et les matériaux divers qui la constituent. Elle suit la pente du talutage. Le fossé entaille probablement une basse terrasse de la Meuse. Dans ce chenal, les eaux de la Meuse peuvent circuler en période de haut débit. Un ensemble de dépôts alluvionnaires successifs montre des périodes de bref mais important afflux d'eau, venant peut-être de la Meuse, puis de stagnation de très peu d'eau au cours de l'utilisation du fossé. L'altitude du site par rapport à la Meuse peut expliquer ce phénomène, le fossé ne devait être sous eau qu'en période de hautes eaux. Le maintien de l'eau en période d'étiage devait être assuré par un système de fermeture lié à la porte du rempart. Ces dépôts contiennent du matériel datable du XVe siècle au moins et ne constituent pas le comblement le plus ancien du fossé.

La question de la mise en valeur des vestiges a été brièvement soulevée mais en l'occurrence, ils ne sont pas classés et liberté fut laissée aux propriétaires des terrains concernés de les laisser apparents ou non.

La porte Saint-Denis

Le terrain sur lequel se situe notre troisième intervention se trouve à l'extérieur de la muraille dont un tronçon est bien conservé rue des Remparts, à une trentaine de mètres de là. Les terrassements pour la construction d'un petit immeuble rue Saint-Denis ont mis au jour les

vestiges d'une tour circulaire faisant probablement partie d'une phase post-médiévale de la porte Saint-Denis. Cette porte dont rien n'était plus visible dans le paysage urbain avant les travaux, se situait dans la partie haute de la ville et ouvrait sur la route menant à Strée en Condroz. Après le signalement de la découverte par deux Hutois observateurs et amoureux du patrimoine, le chantier de construction a été interrompu durant quelques jours du 23 au 26 novembre, le temps suffisant pour un relevé, et sans préjudice pour l'aménageur. Nous avons pu accéder à l'entièreté de la parcelle et constater, suite à la démolition d'annexes appuyées à un mur mitoyen avec plusieurs autres parcelles, que ce mur est lui aussi un vestige de la porte, remanié par des constructions récentes. Sa partie basse, est construite en beaux blocs de calcaire taillé dont on peut voir 5 assises, puis vient un parement de moellons de grès où sont placés sur un même niveau et à intervalles réguliers, des blocs de calcaire identiques à ceux du soubassement et dont le rôle est peut-être de consolider la maçonnerie à l'instar des boutisses. Ce mur se transforme en tour circulaire à son extrémité orientale, tour en grande partie détruite dont les vestiges ont pu être observés dans la fosse de construction de l'immeuble et de son ascenseur. Son parement est composé de blocs de calcaire taillé disposés en assises régulières de 33 cm de haut. Aucune couche d'occupation n'était visible dans les coupes environnantes, seuls des remblais de destruction récents ont été traversés et aucune trace du fossé n'a été relevée. Les travaux n'ont rien détruit de plus et des mesures de protection ont été prises afin de ne pas endommager la ruine qui restera sous les nouvelles fondations.

Lors d'une transformation importante de l'enceinte, cet ouvrage imposant est venu s'accoler à la muraille, remplaçant sans doute une première porte plus petite. On peut supposer, bien que ne possédant pas d'éléments de datation autre que la taille de l'ouvrage et son type de mise en œuvre, que la construction de la nouvelle structure a eu lieu au plus tôt à l'extrême fin du Moyen Âge ou même à l'époque Moderne, période où Huy, comme les principales villes mosanes devient l'enjeu et le lieu d'une succession de conflits guerriers engendrant destructions et reconstructions, notamment des ouvrages défensifs.

Fig. 4 : Vestige de la tour circulaire faisant partie de la porte Saint-Denis au ^{xvi}^e ou ^{xvii}^e siècle. L'enceinte médiévale (fin ^{xii}^e siècle) est visible à l'arrière-plan. (Photo C. Péters © SPW DGO4-Liège).

Nieuwe aanwijzingen voor glasproductie in Antwerpen (Antw.)¹

REYNS NATASJA

Tot nog toe werden geen resten van glasovens aangetroffen in Antwerpen. Wel werden drie “knikkers” geïdentificeerd als afval van de productie van voorwerpen met filigraan decoratie (fig. 1, 5-7), en werd productieafval van kralen aangetroffen in de Kaasstraat (fig. 1, 8). Uit historische bronnen zijn wel een aantal plaatsen gekend waar de productie van glas plaatsvond of die hier enigszins mee in verband stonden, met name een glasatelier “achter int Hopland” (fig. 1, 1), een glasblazerij in de Lange Nieuwstraat (fig. 1, 2), de “blauwe toren” (fig. 1, 3) en het “gelaesenuys” op de Meir (fig. 1, 4).

Fig. 1: Overzichtskartaal van plaatsen met aanwijzing voor de productie van glazen voorwerpen in Antwerpen.

reeds resten van ambachtelijke activiteiten aangetroffen, zoals sporen van suikerproductie, beenbewerking en majolicaproductie. Het is echter niet in de buurt gelegen van de plaatsen waarvan uit historische bronnen geweten is dat ze een relatie hebben met glasproductie. Gelijkaardige glasvondsten zijn afkomstig uit een opgraving in de Blindestraat in Antwerpen (fig. 1, 10) en uit productieafval van Amsterdam.

Falconklooster

Ook op de site Falconklooster (fig. 1, 11), aan de Falconrui, werden in twee naast elkaar gelegen beerputten resten aangetroffen van glazen staafjes, die mogelijk in verband gebracht kunnen worden met de productie van *vetro a fili*-glazen, glas met een decoratie van parallelle opake

Tijdens recent onderzoek van de sites Jeugdherberg en Falconklooster in Antwerpen, bleek ook productieafval aanwezig te zijn. Deze gegevens werpen een nieuw licht op onze kennis van glasproductie in Antwerpen.

Jeugdherberg

Op de site Jeugdherberg (Fig. 1, 9), gelegen op het Bogaardeplein, tussen de Bogaardestraat, de Sint-Antoniussstraat en de Happaertstraat, werden zeven glazen buisjes aangetroffen in een rechthoekige mestkuil. De buisjes zijn allemaal aan de ene kant afgebroken en lijken aan de andere kant in vloeibare toestand “afgeknipt” (fig. 2).

De context zelf kan voorlopig gedateerd worden op het einde van de 16e of in de 17e eeuw. De site is gesitueerd in een ambachtelijke zone: op en in de buurt van de site werden

¹ Met dank aan de Afdeling Archeologie Stad Antwerpen en Michel Hulst.

glasstaafjes. Het gaat met name om drie staafjes (fig. 3) met een kleurloze kern, een opake witte tussenlaag en een donkerblauwe buitenlaag.

De vondst van productieafval op deze locatie is verwonderlijk, aangezien het gaat om een religieuze context. Vermoedelijk bevindt het productieafval zich hier dan ook in secundaire context en werd het hergebruikt voor andere doeleinden. Opnieuw werden hiervoor parallellen aangetroffen in productieafval uit Amsterdam. Op basis van de contextuele gegevens, kan voor de staafjes een datering bekomen worden in de eerste helft van de 17e eeuw.

Besluit

Uit onderzoek van glas in Antwerpen zijn nieuwe aanwijzingen gevonden voor glasproductie in Antwerpen. Eerst en vooral hebben deze nieuwe vondsten aangetoond dat productieafval in Antwerpen een ruimere verspreiding kent dan voordien geweten was. De vondst van productieafval op de site Jeugdherberg wijst er mogelijk op dat productieafval hergebruikt werd in het kader van andere ambachtelijke activiteiten. De aanwezigheid van productieafval op de site Falconklooster wijst mogelijk ook op hergebruik, maar dan niet in een ambachtelijke sfeer. De aanwezigheid ervan in deze context is vooralsnog moeilijker te verklaren.

Bibliografie

- DE REU J., 2008: Archeologisch onderzoek Antwerpen 'Bogaardeplein'. Een stand van zaken (Antw.), *Archaeologia Mediaevalis* 2008, p. 42.
- DENISSEN S., 1984: De opgravingen Kaasstraat 13, afvalput 2 te Antwerpen. III: het glas, *Bulletin van de Antwerpse vereniging voor bodem- en grotonderzoek* 1, p. 25-46.
- EL-DEKMAK-DENISSEN S., 1988: Glas te Antwerpen in de 16de en 17de eeuw, *Bulletin van de Antwerpse vereniging voor bodem- en grotonderzoek* 2, p. 15-34.
- GHEYSEN K. & CALUWÉ D., 2008: Opgraving van het Falconklooster aan de Falconrui te Antwerpen. Een stand van zaken (Antw.), *Archaeologia Mediaevalis* 2008, p. 57-60.
- REYNS N., 2009: *Gebruikt en gebroken. Consumptiepatronen in vroegmodern drinkglas uit archeologische contexten van Antwerpen en Gent (16de-18de eeuw)*, onuitgegeven masterverhandeling Katholieke Universiteit Leuven, Leuven.
- VEECKMAN J., 2002: Production and consumption of glass in 16th and early 17th century Antwerp. The archaeological evidence, in: VEECKMAN J. & JENNINGS S. (red.), *Majolica and glass from Italy to Antwerp and beyond. The transfer of technology in the 16th – early 17th century*, Antwerpen, p. 79-94.

Fig. 2: Buisje van de site Jeugdherberg.

Fig. 3: Staafjes van de site Falconklooster.

Archéologie préventive à la rue des Bouchers. Du 1er siècle PCN au xxe siècle PCN (Nr)

SIEBRAND MICHEL¹

Dans le cadre d'un programme européen d'épuration des eaux usées, l'Intercommunale Namuroise des Services Publics (INASEP) a été chargée d'installer sur le territoire de la Ville de Namur un réseau de collecteurs, stations de pompages, stations d'épuration et vortex (ouvrages destinés à pré-traiter les eaux usées par séparation hydrodynamique). Placés en sous-sol et à grande profondeur, certains de ces ouvrages, détruisant irrémédiablement les niveaux archéologiques, ont bénéficié d'une attention particulière en terme de fouilles préventives ou de suivis de chantier².

C'est à l'occasion de la construction d'un de ces vortex que le Service de l'Archéologie en Province de Namur (SPW, DGO4) a réalisé une campagne de fouilles préventives à la rue des Bouchers, en mars, juin et juillet 2009. L'intervention fut dictée par la taille conséquente du vortex, mais surtout en raison de sa position privilégiée dans le centre urbain ancien et au pied de la « Halle al chair », bâtiment classé du xve qui abrite actuellement le musée archéologique. Parallèlement à la fouille une série de problématiques était envisagée. Elle concernait l'évolution pédologique de la berge nord de la Sambre, le vicus gallo-romain et la présence d'un éventuel portus, l'habitat médiéval et moderne, la création de la rue des Bouchers et les relations de cet habitat avec la « Halle al chair ».

Du point de vue méthodologique, l'opération se réalisa en deux temps. Une première emprise, de 12 m de diamètre pour une profondeur de 1,80 m fut fouillée préalablement à l'installation d'une série de pieux sécants en béton, profonds de plus de 16 m. La seconde emprise fouillée fut confinée à l'intérieur du vortex dont le diamètre était de 8 m. La fouille archéologique atteignit une profondeur maximale de 4 m.

Bien que n'ayant pas encore fait l'objet d'une étude approfondie, les résultats de terrain ont pourtant bénéficié d'une série de collaborations et d'expertises tant du point de vue des sources historiques (Jean-Louis Antoine - Musée Archéologique de Namur - et Emmanuel Bodart - Archives de l'Etat à Namur), que de la numismatique (Alain Fossion - Société Archéologique de Namur), de la pédologie (Olivier Collette - Service Public de Wallonie), de la céramologie (Sophie Challe et Frédéric Hanut - Service Public de Wallonie), et de l'infographie (Laurence Baty, Claude Dupont, Steve Pirard et Claudy Vilain - Service Public de Wallonie).

Les principales découvertes

Notons que pour faciliter notre interprétation, les niveaux ont été pris en cote absolue. Ainsi le trottoir, à l'est du vortex, avoisinait la cote 81,18 et celui longeant le mur gouttereau nord de la « Halle al chair » avait une cote moyenne de 81,16. Le niveau de la Sambre, à hauteur de la « Halle al chair », atteignait la cote 78,50, tandis que les quais de hallage, le long du mur gouttereau sud du bâtiment, se situaient aux environs de la cote 79,05.

¹ En collaboration avec Jean-Louis Antoine, Laurence Baty, Emmanuel Bodart, Sophie Challe, Olivier Collette, Claude Dupont, Alain Fossion, Frédéric Hanut, Steve Pirard et Claudy Vilain.

² cfr. VANMECHELEN R. & DANESE V., 2009 : Epuration des eaux et archéologie préventive à Namur, place Maurice Servais : genèse et mutations de l'habitat urbain autour de l'ancienne Rue du Four (Nr.), *Archaeologia Mediaevalis*, 32, p. 159-165 ; VANMECHELEN R. & DANESE V., 2009 : Aux origines du vicus : épuration des eaux et archéologie préventive à Namur, place M. Servais, *La Lettre du Patrimoine. Les Nouvelles de l'Archéologie*, 15, p. 7-8 ; VANMECHELEN R. & VERBEEK M., 2007 : Namur/Namur : occupation gallo-romaine précoce, rempart(s) et habitats médiévaux à la rue des Brasseurs, n°s 51-55, *Chronique de l'Archéologie wallonne*, 14, p. 227-230.

La pédologie et la géologie

Le sol en place, un limon argileux ocre, fut atteint aux alentours de la cote 79,20 (limite nord dans le vortex) et de la cote 77,30 (limite sud dans le vortex). Le sol en place avait un pendage avoisinant 10° voire à 30°, vers le sud et une épaisseur variant entre 4 et 6 m. Le socle rocheux fut observé aux alentours de la cote 73,30, soit à près de 8 m de profondeur. Des sondages géologiques réalisés au sud de l'emprise du vortex ont atteint la roche à la cote 72,50.

L'occupation gallo-romaine

Les niveaux d'occupation les plus anciens remontent au 1er siècle de notre ère. Les premières observations démontrent que ces niveaux se répartissent en deux phases chronologiques bien distinctes.

Une première phase, datée des années 10-30, correspond à la présence de terres de labours (cotes 78,15-78,35) qui furent recoupées brutalement par des ruissellements et une érosion alluviale bien marquée. L'ensemble des colluvions/alluvions fut recouvert par un horizon de circulation identifié par des piétinements et l'aménagement de petits piquets en bois (indices d'une clôture ?) (cotes 78,55-78,75).

La seconde phase, datée des années 30-60, voit l'aménagement de deux petits fossés perpendiculaires, orientés nord-sud et ouest-est, délimitant un empierrement, d'au moins 4 m de large, parallèle à la Sambre et aménagé avec des pierres calcaires et grès de petit calibre, de nombreuses scories, fragments de parois de fours ou de fonds de forge, ... Cet empierrement (cote 78,85) connut une recharge après le comblement des petits fossés (cote 78,95). Une tranchée (1,50x0,60x0,60 m) orientée nord-sud et parallèle au fossé nord-sud fut comblée durant la même période.

Par sa localisation proche du confluent de la Sambre et de la Meuse mais aussi par l'abondance et la diversité du matériel céramique retrouvé, on peut déduire que le site se situe dans un environnement très proche du portus. Il apparaît clairement que le matériel retrouvé rappelle celui des niveaux d'habitats pré-flaviens de Tongres et que les origines de celui-ci sont multiples : Italie (sigillée de Pise, amphores vinaires, plats à cuire à enduit rouge pompéien), Bétique (amphores), Lyon (parois fines, sigillées, céramique engobée, lampes à huile), Champagne (terra nigra et terra rubra), Nord de la France (terra nigra), Rhénanie et Cologne (cruches).

Fig. 1 : Vue aérienne, vers le sud, de la rue des Bouchers et de la « Halle al chair ». Mars 2009 (© Moers-Balloïde et SPW).

L'habitat médiéval

La fouille mit au jour des traces d'un habitat médiéval daté des XIIIe-XIVe s., directement fondé sur les niveaux de circulation de la seconde phase pré-flavienne. Cet habitat connaît deux phases d'aménagements bien distinctes.

La plus ancienne, datée des XIIIe-XIVe s., voit la construction de deux bâtiments dont les deux murs mitoyens se retrouvent étrangement à l'aplomb du petit fossé pré-flavien orientés nord-sud. Le bâtiment occidental qui devait posséder une cheminée et un niveau de sol en terre battue (cotes 79,15 -79,20), semble avoir subi un incendie. Le bâtiment oriental devait abriter une pièce semi-enterrée dont l'accès se faisait par un petit escalier.

La seconde phase datée du XIVe siècle correspond à un réaménagement important. Le bâtiment oriental disparaît tandis que le bâtiment occidental incendié fait place à un nouveau bâtiment dont le mur oriental s'appuie sur l'arasement des murs mitoyens de la phase précédente. Contre la face ouest de ce mur vient se greffer un épais mur perpendiculaire. Orienté ouest-est, il est étrangement aménagé, lui aussi, à l'aplomb du petit fossé pré-flavien de même orientation. Contre la face sud de ce mur épais fut aménagé, aux cotes 79,10-79,30, un niveau de circulation en pierres calcaires de petit calibre, de belle facture et dont le pendage (6°) s'oriente vers le sud-ouest et la Sambre. Cet empiérement, retrouvé sur une longueur d'environ 5 m pour une largeur de 2,50 m, pourrait être la plus ancienne emprise de ce qui deviendra la rue des Bouchers. Il pourrait correspondre à l'existence d'une rue mentionnée dans les sources dès 1382 et située derrière la « Halle al chair » en direction de la chapelle Saint-Crépin, sise à l'est du bâtiment³. Notons qu'une halle des bouchers est attestée en 1289 sur la rive de la Sambre, à proximité du pont de Sambre. Celle-ci fut probablement construite après 1274, à l'emplacement de l'actuelle « Halle al chair » voire à un endroit tout proche⁴.

L'habitat moderne

Aux XVIe-XVIIe siècles, le quartier de la rue des Bouchers connaît un réaménagement sous la forme d'un rehaussement d'environ un mètre des niveaux de circulation, aux alentours des cotes 80,05-80,10. Ces niveaux sont matérialisés par un lambeau de pavement de moellons calcaires correspondant à l'emprise de la voirie de la rue et par un lambeau de pavement en moellons calcaires situé au cœur d'un habitat longeant le côté nord de la rue. Cet habitat s'appuyait et s'alignait partiellement sur les fondations du bâtiment médiéval du XIVe s. L'emprise de l'habitat était matérialisée par deux murs épais orientés nord-sud et distants l'un de l'autre de 12 m. Le mur occidental possédait une ouverture (bas d'une porte ou d'une fenêtre). En raison de l'exiguïté de la fouille et des perturbations postérieures, il nous a été impossible de vérifier si ces deux murs appartenaient au même bâtiment ou à deux bâtiments différents. Nous ignorons donc s'il s'agit de deux murs pignons ou de deux murs gouttereaux. Il est plausible que ces murs soient contemporains de l'érection de la nouvelle « Halle al chair », datée des années 1588-1590⁵.

³ A.E.N., HC, 5 ; Transports et autres actes de loi, 1330-1396, f. 94 ; BODART E., 2007 : *Société et espace urbains au bas Moyen Age et au début de l'époque moderne. Géomorphologie et sociotopographie de Namur du XIIIe au XVIe s.*, Louvain-la-Neuve. Thèse de doctorat inédite, UCL.

⁴ BODART E., 2007 : *Société et espace urbains au bas Moyen Age et au début de l'époque moderne. Géomorphologie et sociotopographie de Namur du XIIIe au XVIe s.*, Louvain-la-Neuve. Thèse de doctorat inédite, UCL.

⁵ ANTOINE J.-L., 2004 : Le cent cinquantième anniversaire de l'installation du Musée archéologique de Namur à l'ancienne boucherie, *Annales de la Société Archéologique de Namur*, 78, p. 5-55.

Les XVIIe-XVIIIe siècles connaissent une nouvelle phase d'aménagement constatée par le rehaussement des niveaux aux alentours des 80,25-80,45. L'ouverture dans le mur ouest de la période précédente est partiellement bouchée. On intègre deux pièces dans l'emprise du bâti. Ces pièces s'appuient sur la façade sud. La pièce occidentale a une superficie de 16,5 m² et son accès se fait par une porte aménagée dans le mur ouest dont le seuil se situe à la cote 80,40. La pièce orientale de 21 m² possède une cheminée dont la sole était réalisée de petites pierres posées sur champs. Le revêtement du sol de cette pièce (cote 80,41) est constitué de carreaux de terre cuite (12x12 cm) et de dalles calcaires (signe d'une réfection). Les archives permettent d'identifier les propriétaires de ce bâtiment dès la fin du XVIIe siècle⁶.

L'habitat contemporain

Durant le XIXe siècle, le bâti subit une nouvelle réfection suite à la construction de deux maisons mitoyennes dont la base de la façade était constituée de deux rangs de gros blocs calcaire formant un décor de plinthes. La maison occidentale s'appuie sur les élévations du bâti précédent, notamment pour son mur pignon ouest (l'ouverture de la période précédente est totalement bouchée) et son mur gouttereau sud. Elle possède au moins deux pièces de 17,5 m² et 26 m², les niveaux de circulation avoisinant la cote 80,55. Quant à la maison orientale, elle comprend au moins une pièce de 26 m² et connut quelques petits aménagements comme deux murs parallèles, orientés nord-sud, distants de 0,70 m et à la fonction inconnue, ainsi qu'un égout en briques qui se jetait dans un collecteur. Ce collecteur, lui aussi en briques, construit dans l'axe de la rue des Bouchers, se situait entre les cotes 80,20 et 79,60.

Durant le deuxième quart du XXe siècle, un arrêté royal autorisa la démolition des maisons de la rue des Bouchers. Celle-ci commença à partir de 1932. Mais il apparaît que les maisons du tronçon concerné par la fouille semblent encore debout en 1942, bien que fortement endommagées par le bombardement de 1940⁷. Nous ignorons avec précision l'époque de la destruction finale de ces maisons.

À ce stade-ci de l'étude, il ressort que ce quartier de la ville fut occupé dès le Ier siècle de notre ère, dans l'environnement tout proche mais non encore appréhendé du portus. S'ensuit un long hiatus chronologique. L'occupation suivante remonte aux XIIIe-XIVe siècles avec l'apparition de deux bâtiments. Ceux-ci sont remplacés au XIVe siècle par une première rue et un bâtiment la bordant au nord. Il s'ensuit une nouvelle réorganisation du bâti aux XVIe-XVIIe siècles, peut-être contemporaine de la construction de la « Halle al chair ». Ce bâti servira d'assise pour des réaménagements successifs lors des siècles suivants, jusqu'à la destruction finale du quartier après 1942.

Outre la mise au jour d'occupations successives, on observe aussi une persistance étonnante des limites de parcelles depuis l'époque pré-flavienne jusqu'au XXe s. Ce fait est d'autant plus étonnant que les limites gallo-romaines retrouvées dans l'emprise de la fouille furent occultées dès la fin du Ier siècle. Il serait bon de s'interroger sur la persistance d'indicateurs de limites parcellaires dans le paysage de ce quartier au travers de ces 2000 ans d'histoire.

⁶ Dépouillement inédit par E. Bodart.

⁷ Photos IRPA et Société Archéologique de Bruxelles.

Vestiges du couvent des Chartreux, rue des Fabriques 12-14 à Bruxelles (Région Br.)

SOSNOWSKA PHILIPPE

La découverte fortuite de vestiges appartenant au couvent des Chartreux, fondé au xvie siècle et démantelé à la fin du xviiie siècle, a amené la cellule archéologique de la Direction des Monuments et des Sites à entreprendre, en collaboration avec les Musées royaux d'Art et d'Histoire, une première campagne d'évaluation du potentiel archéologique et patrimonial du site. Ce dernier se situe au cœur de l'îlot formé par la rue des Fabriques, la place du Jardin-aux-Fleurs et la rue T'Kint et sert aujourd'hui d'entrepôt à un supermarché. Son état général de conservation est également prometteur pour de futures investigations archéologiques et patrimoniales à mener à l'occasion du projet de réaménagement.

Suite à la destruction pendant les Guerres de Religion (1580) de leur couvent implanté à Anderlecht, la communauté des chartreux décida de s'installer dans le centre de Bruxelles, à l'abri des remparts de la deuxième enceinte, au lieu dit *t'Drieschmolen* (1588). Les premiers travaux d'aménagement débutèrent en 1589 tandis que la première pierre de la chapelle fut posée en 1592. Le couvent connut plusieurs campagnes de transformations au cours des xviie et xviiie siècles avant d'être aboli le 5 mai 1783. Il fut transformé en filature de coton, puis loti en 1804, conjointement aux percements des rues de la Senne et des Fabriques¹.

Le bâtiment étudié est postérieur d'un demi-siècle à l'installation des religieux comme le mentionnent les archives (1653-1670). La construction réalisée sous le priorat de Jean Pipenpoy, recouvrait le cours de la Senne sur environ 50 m. Sa fonction pourrait être celle d'une infirmerie, d'une cuisine ou d'une brasserie vu le besoin en eau de ces activités. Il s'agit de l'un des premiers cas de voûtement de la rivière bien antérieur aux travaux systématiques de la seconde moitié du xixe siècle et visant à endiguer les inondations que connaissait le quartier grâce au renforcement des berges² (HENNE A. ET WAUTERS A., 1845 (réed. 1975). *Op cit.*, p.117).

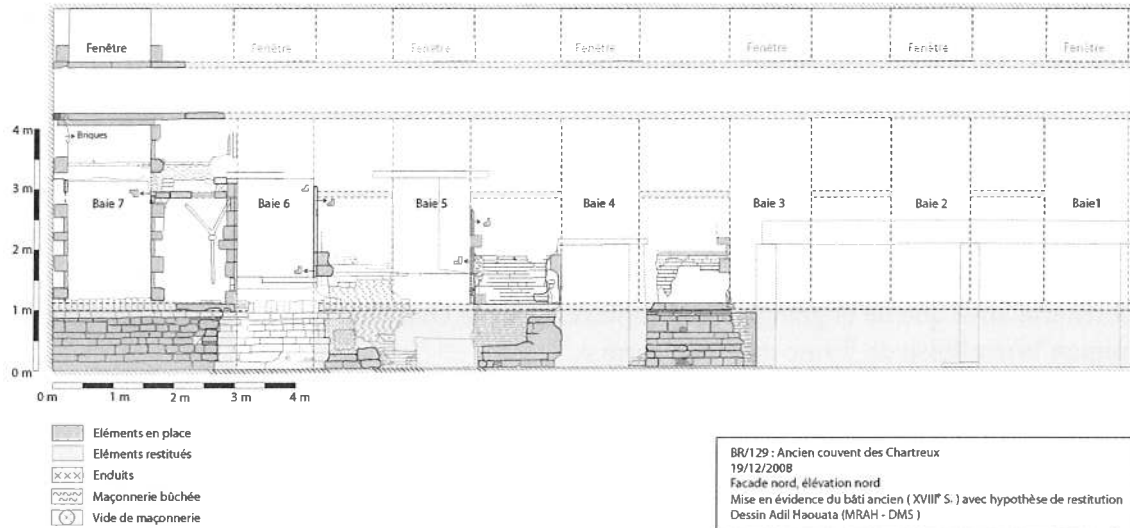
Le bâtiment présente encore une superficie de 96 m² (fig. 1). L'ensemble est caractéristique de l'architecture du xviie siècle de nos régions. La façade nord en brique se développe à partir d'une plinthe faite de blocs de taille en calcaire gréseux (fig. 2). Des bandeaux de pierre de même nature viennent la rythmer horizontalement et la diviser en registres alors que huit baies à jambages harpés marquent sept travées et assurent ainsi l'éclairage de l'espace intérieur. Cette disposition n'a pas été observée dans la façade sud, très partiellement préservée, un seul jour ayant été relevé. Cette disposition particulière, visible sur la représentation de l'institution faite par J. Harrewijn et publiée par Sanderus, résulte certainement de l'implantation de cet édifice à la limite méridionale du couvent en contiguïté avec une série d'habitations.

La base d'une fenêtre indique l'amorce d'un premier étage et la préservation du négatif des pentes de la toiture dévoile la hauteur totale du bâtiment. La mise en perspective de tous ces éléments permet de proposer une restitution de cette façade aux xviie et xviiie siècles, mais également de rétablir le volume de l'ensemble.

La préservation des revêtements muraux extérieurs permet également de restituer l'aspect visuel de ces façades pour cette époque. Ces dernières montrent un traitement imitant le

¹ HENNE A. & WAUTERS A., 1845 (réed. 1975) : *Histoire de la ville de Bruxelles*, T.4, Bruxelles, p. 117.

² HENNE A. & WAUTERS A., 1845 (réed. 1975). *Op cit.*, p. 117.

parement sous-jacent défini par une mise en œuvre particulière des joints sous forme de canaux verticaux et presque parfaitement horizontaux. Ceux-ci sont rehaussés d'un badigeon blanc. Quant aux briques, elles ont reçu une couche de badigeon dans les tons rouges. Outre sa fonction protectrice des maçonneries, l'aspect esthétique n'est pas à négliger puisqu'elle permet véritablement de gommer les « défauts » de construction (épaisseur de joints différente par exemple) et de redresser visuellement la maçonnerie. Aucune mise en œuvre particulière n'a pu être clairement établie pour les pierres.

Le cloître du couvent des Riches-Clares, implanté non loin du site étudié et daté entre 1640 et 1650, constitue un bel exemple reprenant l'ensemble des qualités précitées. De plus, cet ensemble conserve encore un bâtiment similaire par son implantation sur un bras de Senne, daté d'après une pierre millésimée de 1811, mais reconstruit sur des fondations plus anciennes.

L'intérieur du bâti conserve toujours quatre poutres maîtresses datables stylistiquement du XVIIe siècle. Elles comportent chacune une semelle sculptée en filet et doucine, soit directement dans la masse, soit dans une pièce de bois rapportée. Elles furent renforcées au XXe siècle par des poutrelles métalliques en I. Le plancher visible actuellement est le fruit d'un réaménagement ultérieur à la construction probablement de la fin du XIXe ou du XXe s.

Étude archéologique du bâti de la Ferme Rose à Uccle. Premières lectures et perspectives chronologiques (Région Br).

SOSNOWSKA PHILIPPE

La mise en place d'un projet de restauration globale de la ferme Rose, sise 44 avenue de Fré à Uccle, a amené la Direction des Monuments et des Sites à effectuer, en collaboration avec les Musées royaux d'Art et d'Histoire, une première mission d'étude des vestiges des étables et de la porcherie ainsi que de la grange. Ce complexe agricole constitue l'un des rares témoignages en région bruxelloise de ferme dite « en carré ».

Le site étudié est implanté sur le versant nord de la vallée de l'Ukkelbeek. À la fin du ^{xiii}^e ou au début du ^{xiv}^e siècle, il constitue un centre d'exploitation inféodé par le domaine ducal de Brabant¹. Néanmoins, les bâtiments formant ce complexe agricole sont plus tardifs.

Deux ailes perpendiculaires et une annexe en forment le noyau le plus ancien, daté peu après 1648 par la dendrochronologie.

Le corps de logis principal longe, au sud, l'avenue de Fré, alors que l'aile en retour est implantée à l'ouest. L'annexe, détachée de ce corps de bâtiment, occupe la zone nord du site.

Le ^{xviii}^e siècle vit vraisemblablement la construction de la grange à l'est et peut-être du mur de clôture. La carte dressée par le comte de Ferraris fait état d'une ferme en carré complètement bâtie. Néanmoins, la dépendance joignant l'aile ouest à l'annexe nord ne fut probablement pas élevée avant la fin du ^{xviii}^e siècle d'après sa mise en œuvre. Il n'est pas impossible qu'elle ait remplacé une construction antérieure.

Les vestiges du bâtiment en L situé au nord-est n'ont pu faire l'objet d'une étude, étant recouvert de remblais.

Notons encore que l'architecte R. Lemaire entreprit une profonde restauration du premier ensemble durant les années 1970 alors que les dépendances étudiées furent laissées à l'abandon.

De cette ferme, seule la zone nord occupée par les étables et la porcherie fut étudiée (fig. 1). L'intervention consista en un relevé des structures en place, d'une étude de celle-ci et d'un suivi des terrassements (fig. 2). Ce dernier permit de mettre au jour plusieurs auges ainsi que les différents niveaux de sol des dépendances avant leur abandon durant le dernier tiers du ^{xx}^e siècle.

Ces annexes forment un front bâti hétérogène. Il se caractérise, en effet, par un premier noyau se rapprochant stylistiquement des deux ailes élevées en 1648. Divisé en deux espaces et s'élevant sur un niveau, il est bâti essentiellement en briques de grand format (26,5/27,5x5/5,5x12/13 cm.). Deux portes et deux jours donnent accès à et éclairent l'intérieur. Le second lui est postérieur

¹ CABUY Y., DEMETER S., 1993 : *Atlas du sous-sol archéologique de la Région de Bruxelles 3, Uccle*, Bruxelles, p. 86.

vu la couture verticale à la jonction des deux constructions et s'en distingue par la typologie des baies, le format des briques (20 à 23x5,5/6x9,5 cm) et la quantité importante de matériaux de remplissage. Toutefois, aucune datation précise ne peut-être proposée à l'heure actuelle. Néanmoins, sa mise en œuvre laisse penser à une construction de la fin du XVIIIe siècle, voir postérieure.

La grange, dite « en long », clôturait la partie orientale du site. Elle est constituée d'un passage charretier traversant le bâtiment du nord au sud. Le restant de la superficie est dévolu à l'entreposage des récoltes aménagés dès la construction du bâtiment 0,60 m plus haut que le couloir d'accès. Elle fut vraisemblablement construite avant 1770 puisqu'elle apparaît déjà sur la carte de Ferraris.

Ateliers et productions métallurgiques à Dinant et Bouvignes au Moyen Âge (XIIIe-XVIe siècles) (Nr.) : les laitons mosans sont-ils tous des laitons ?

THOMAS NICOLAS¹, VERBEEK MARIE², PLUMIER JEAN³

La production des objets en *laiton*, appelée communément *dinanderie*, offrant à la ville de Dinant ce dénomastique a fait l'objet de nombreuses recherches. Les historiens de l'art se sont penchés sur la question en premier⁴. Ils éclairent de leurs typologies les productions les plus fameuses des ateliers et artisans dinantais qui entrent dans les collections de bien des musées européens. Les historiens ont régulièrement rencontré, au détour des sources écrites, la piste de ces artisans, de leurs matières premières et de leurs produits finis⁵. Les historiens des techniques, relisant les textes antiques, médiévaux ou modernes, tentent de restituer les modes

¹ Institut national de recherches archéologiques préventives (INRAP), Laboratoire de médiévistique occidentale de Paris (LAMOP), UMR 8589 CNRS-Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne, Équipe d'histoire des techniques.

² Service public de Wallonie - Service de l'archéologie en province de Namur.

³ Service public de Wallonie - Direction de l'archéologie.

⁴ PINCHART A., Histoire de la dinanderie et de la sculpture de métal en Belgique, *Bulletin des Commissions Royales d'Art et d'Archéologie*, 13, 1874, p. 308-365 et p. 485-534 et 14, 1875, p. 79-114 ; COLLON-GEVAERT S., 1951 : *Histoire des arts du métal en Belgique*, Bruxelles, Palais des Académies, 2 vol., 476 p. et 109 pl. (Classes des Beaux-Arts, Mémoires ; 7) ; MULLER J., 1983 : *Laiton, dinanderie*, Bruxelles, Musées royaux d'art et histoire, 16 p. et 32 p. n. p. ; RUETTE M. de, 1986 : Étude technologique de la fonderie de laiton au Moyen Âge et à la Renaissance dans les anciens Pays-Bas méridionaux et la Principauté de Liège. Application aux lutrins « anglais », *Revue des Archéologues et Historiens d'art de Louvain*, 19, p. 338-341. TOUSSAINT J., dir., 2005 : *Art du laiton, dinanderie*, Namur, Société archéologique de Namur, 392 p.

⁵ PIRENNE H., 1939 : Histoire de la constitution de la ville de Dinant au Moyen Âge, in : PIRENNE H., *Les villes et les institutions urbaines*, Paris, Bruxelles, Alcan, NSE, 2, p. 1-94 ; PIRENNE H., « Dinant dans la Hanse teutonique », et PIRENNE H., « Les marchands batteurs de Dinant au XIVe et au XVe siècle : contribution à l'histoire du commerce en gros au Moyen Âge », dans PIRENNE (H.), *Histoire économique de l'Occident médiéval*, Bruges, Desclée de Brouwer, 1951, p. 501-522 et p. 523-531 ; JORIS A., 1959 : *La ville de Huy au Moyen Âge des origines à la fin du XIIe siècle*, Paris, Les Belles Lettres (Bibliothèque de la Faculté de Philosophie et de Lettres de l'Université de Liège ; 152), en particulier p. 301-302 ; SUTTOR M., 2006 : *Vie et dynamique d'un fleuve. La Meuse de Sedan à Maastricht (des origines à 1600)*, Bruxelles, De Boeck, 695 p.

opératoires, les modes d'approvisionnement en matières premières et les canaux de diffusion⁶. Ces dernières années, l'archéologie préventive a permis de découvrir en plusieurs endroits des villes de Bouvignes et Dinant des portions de quartiers où la dinanderie est l'activité principale. Ces sites viennent apporter des informations non plus seulement sur les productions les plus prestigieuses de la dinanderie mais surtout sur la production de masse des objets du quotidien, quasiment ignorée.

Deux sites bouvignois et trois sites dinantais ont livré quelques 19 ateliers de dinandiers. À Bouvignes, ils sont décentrés vers le nord. Le premier, fouillé en 1995-1996, inclut des maisons et ateliers disposés contre le rempart de la ville médiévale entre le XIIIe et le XVIe siècle⁷. La fouille du second site, en 2001, a révélé trois ateliers datés de la fin du XVe et du début du XVIe siècle, dans le faubourg nord de la ville, fortifié plus tardivement⁸.

À Dinant, les ateliers fouillés se trouvent tous, hasard du préventif, le long de la Meuse. Les plus anciens d'entre eux, du début du Moyen Âge classique, se situent dans une emprise de fouilles très limitée, à proximité de l'hôtel de ville actuel (avenue Churchill, site fouillé en 2007 et 2009)⁹. Trois autres ateliers ont été fouillés en 2003 et 2006 dans le quartier nord, à proximité du marché médiéval, sur des terrains récupérés sur les berges de Meuse à la fin du Moyen Âge¹⁰. Enfin, plus de huit ateliers, datés entre le XIIIe siècle et 1466, occupant les cours ou jardinets d'autant de maisons, ont été découverts à l'extrémité sud, dans un quartier isolé du reste de la ville par un bras de Meuse et traditionnellement dévolu à la dinanderie (environ 2500 m² fouillés 2008)¹¹. Ces ateliers se distinguent d'abord par les nombreuses structures de combustions semi-enterrées qui s'y succèdent, et ensuite par le nombre important de fragments de creusets, de moules en terre cuite et de déchets métalliques issus des différentes étapes de la transformation du métal jonchant les sols en terre battue.

Un projet de recherche interdisciplinaire vient de se constituer afin d'analyser en profondeur

⁶ YANTE J.-M., 1988 : La métallurgie urbaine en pays mosan. XIIIe-XVIe siècle, in : BENOIT P., CAILLEAUX D., *Hommes et travail du métal dans les villes médiévales, Actes de la table ronde réunie à Paris le 23 mars 1984*, Paris, AED-DEH, p. 173-184 ; THOMAS N., 2008 : L'incroyable succès de la Dinanderie, *Wallonie nova* [dossier : La Meuse médiévale, redécouverte d'un patrimoine], 8, mars, p. 48-49 ; THOMAS N., 2009 : *Les ateliers urbains de travail du cuivre et de ses alliages au bas Moyen Âge : Archéologie et histoire d'un site parisien du XIVe siècle dans la Villeneuve du Temple (1325-1350)*, Thèse de l'Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne, 974 p et 285 p.

⁷ PLUMIER J. & BERCKMANS O., 1996 : Fortifications urbaines à Dinant/Bouvignes-sur-Meuse, in : PLUMIER J. (dir.), *Cinq années d'archéologie en province de Namur 1990-1995*, Namur, Ministère de la Région wallonne - Division du Patrimoine (Études et Documents, série Fouilles ; 3), p. 43-49 ; PLUMIER J. & BERCKMANS O., 1997 : Dinant, Bouvignes, Un tronçon d'enceinte médiévale, in : CORBIAU M.-H. (coord.), *Le patrimoine archéologique de Wallonie*, Namur, Ministère de la Région wallonne - Division du Patrimoine, p. 514-516.

⁸ VERBEEK M., CNOCKAERT L. & SAINT-AMAND P., 2004 : Fouilles de prévention dans le quartier nord de Bouvignes (Dinant). Faubourg artisanal et fortification urbaine, XIVe-XXe siècles, *Archaeologia Mediaevalis*, 27, p. 96-100.

⁹ VERBEEK M. & DANESE V., 2009 : Dinant/Dinant : opération préventive le long de la Meuse, dans le centre ancien de la ville, avenue Churchill, *Chronique de l'archéologie Wallonne*, 16, p. 225-226 ; VERBEEK M. & SIEBRAND M., 2010 : Deuxième phase de l'intervention archéologique préalable aux travaux de la résidence Churchill, avenue Churchill à Dinant : origines de la ville, parcellaire médiéval, artisanat, *Archaeologia Mediaevalis Chronique* 33, p. 155-160.

¹⁰ VERBEEK M., ROBINET C. & PLUMIER-TORFS S., 2004 : Opération préventive et suivis de chantiers à Dinant. Evolution urbaine et fortifications du XIIIe au XXe siècle, *Archaeologia Mediaevalis*, 27, p. 100-102 ; VERBEEK M., 2007 : Fouilles préventives au bas de la rue Saint-Jacques à Dinant: trois ateliers de fonte de laiton (XVe - XVIe siècles) le long du rempart de Meuse (Nr.), *Archaeologia Mediaevalis*, 30, p. 108-114.

¹¹ VERBEEK M., 2009 : Dinant/Dinant : évaluation archéologique en île, ancien couvent des Oblats, *Chronique de l'archéologie Wallonne*, 16, p. 224-225 ; VERBEEK M., SERVAIS N., 2009 : Opération préventive à Dinant, parking des Oblats : mise en défense, habitat et ateliers de dinandiers dans le quartier « en île », XIe - XXe siècles », *Archaeologia Mediaevalis*, 32, p. 166-170 ; VERBEEK M. & SERVAIS N., 2008 : Fin d'une opération d'archéologie préventive en île à Dinant. Premiers résultats avant étude, *Les échos de Crèvecœur*, 29, p. 81-83.

ces sources archéologiques et de les confronter aux données historiques et géologiques¹². Les objectifs sont de caractériser les termes *laiton* et *dinanderie*, de tenter de restituer les chaînes opératoires à travers le temps, de préciser l'impact de la localisation et du contexte économique et politique de Dinant sur le développement de cet artisanat, de définir les approvisionnements en matières premières et la diffusion des produits finis, de déterminer le statut, la distribution topographique et l'influence de ces artisans dans les villes de Bouvignes et Dinant, ainsi que dans les autres cités mosanes.

L'essor de l'industrie du cuivre et de ses alliages à Dinant et à Bouvignes est fondé sur la présence de calamine dans la région et donc sur la production d'objets en laiton. En effet, le laiton est un alliage binaire fait de cuivre et de zinc. Si le cuivre est importé, probablement du Harz via Cologne selon les sources écrites, les minerais de zinc, oxydes et surtout carbonates, sont abondants dans le Limbourg et jusque vers Namur¹³. Pourtant, 38 analyses destinées à déterminer la composition élémentaire de 26 objets provenant de divers contextes archéologiques mosans, dont des chutes trouvées dans l'un des sites métallurgiques fouillés à Bouvignes, montrent que tous les alliages ne sont pas des laitons. Toutes ces analyses ont été réalisées par spectrométrie d'émission X induite par particules (PIXE) au Centre de recherche et de restauration des musées de France¹⁴. L'ensemble du corpus est détaillé dans le tableau 1 avec les résultats par type d'alliage. Les techniques de mise en forme sont diversement représentées avec des éléments martelés, par exemple des bassins, et des pièces fondues, comme les chandeliers, chaudrons ou aiguières. Les seuls artefacts, des chutes de découpe et une chute de fonderie, trouvés dans un contexte de production proviennent du site de la Porte Chevalier à Bouvignes-sur-Meuse, fouillé en 1995. Les datations de ce mobilier se situent entre la fin du XIIIe siècle et le XVe siècle.

Plusieurs groupes d'alliages peuvent être distingués en fonction des concentrations relatives des quatre principaux éléments présents que sont le cuivre, le zinc, l'étain et le plomb. Les résultats sont présentés dans le cadre de cette simple notice au moyen de deux diagrammes, l'un ternaire donnant les compositions relatives en zinc, étain et plomb et l'autre binaire avec l'étain et le zinc (tableau 1, figures 1 et 2)¹⁵. Les objets mis en forme par fonderie sont plus

¹² Ce projet de recherche d'une durée de trois ans a fait l'objet d'une convention entre le Service public de Wallonie et l'Institut de recherches archéologiques préventives (INRAP-France). Dirigé par les trois co-auteurs de cette notice, il regroupe plus d'une vingtaine de chercheurs autour de problématiques diverses, dont : Emmanuel Boudart (Archives de l'État Namur), David Bourgarit (C2RMF), René Branders (Archéolo-J, Four Industriel belge), Sophie Challe (SPW), Jean Dubos (Correspondant de l'Académie des Beaux-arts), Laetitia Cnockaert (ULB), Olivier Collette (SPW), Éric Goemaere (IRScNB), Joseph Hus (CGG-IRM), Albert Lemeunier (ULG), Daniel Pacyna (SPW), Fabienne Pigière (IRScNB), Stéphane Pirson (SPW), Simo Spassov (CGG-IRM), Jacques Tous-saint (MAAN), Claire-Marie Vandermensbrugghe (MPMM) et Laurent Verslype (UCL CRAN).

¹³ YANS M., 1938 : *Histoire économique du duché de Limbourg sous la Maison de Bourgogne : Les forêts et les mines*, Bruxelles, Palais des Académies, p. 27-32 et p. 116 et suivantes ; PELTZER R. A., 1908 : *Geschichte der Messingindustrie und der künstlerischen Arbeiten in Messing (Dinanderie) in Aachen und den Ländern zwischen Maas und Rhein von der Römerzeit bis zur Gegenwart*, *Zeitschrift des Aachener Geschichtsvereins*, 30, p. 235-463 ; DEJONGHE L., 1998 : Zinc-lead deposits of Belgium, *Ore Geology Reviews*, 12, p. 329-354 ; COPPOLA V., BONI M., GILG H. A., BALASSONE G. & DEJONGHE L., 2008 : The "calamine" nonsulfide Zn-Pb deposits of Belgium: Petrographical, mineralogical and geochemical characterization, *Ore Geology Reviews*, 33, p. 187-210.

¹⁴ Analyses réalisées par David Bourgarit (C2RMF) et Nicolas Thomas en mai 2008 sur l'accélérateur AGLAE du C2RMF.

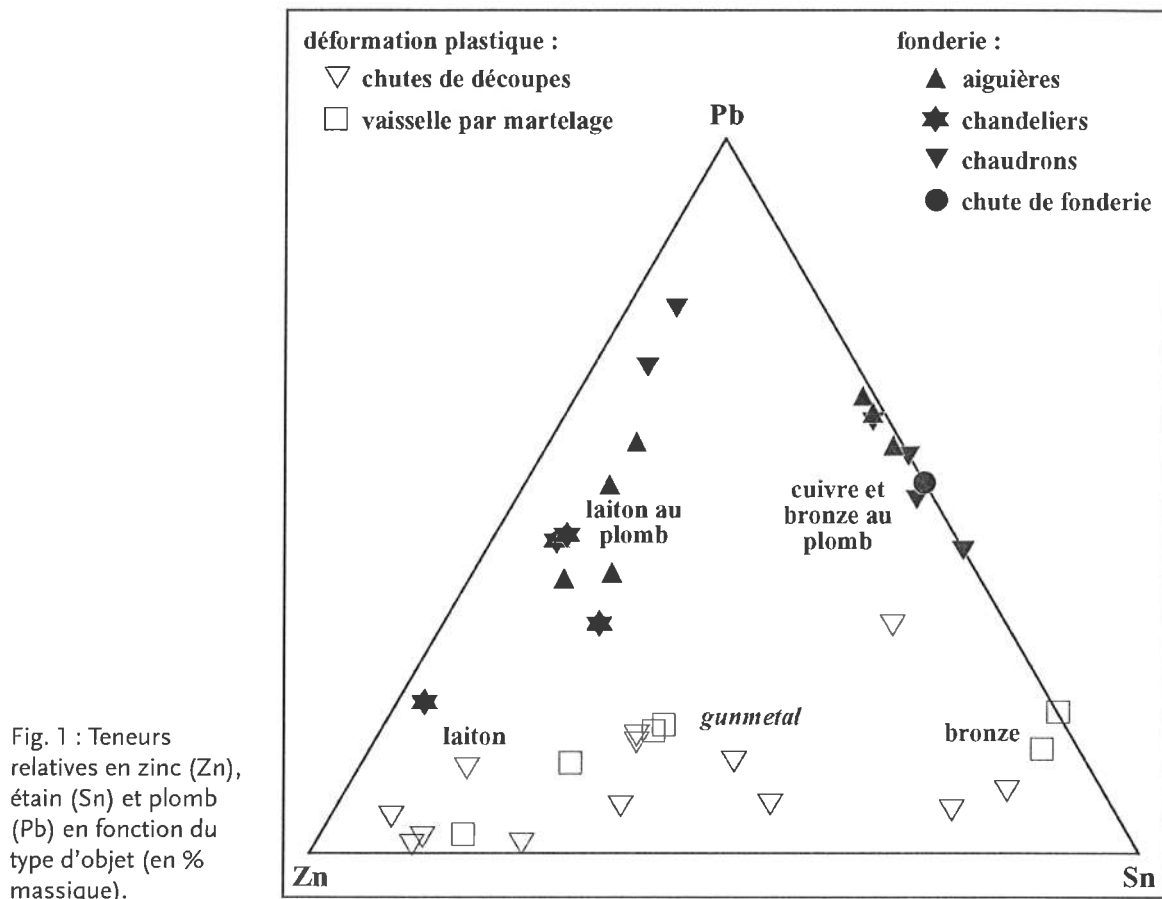
¹⁵ Précisons que sur un diagramme ternaire, plus un point est proche d'un des sommets du triangle, plus la proportion de l'élément correspondant est importante. Quand deux points sont voisins, l'alliage est identique, pour peu que la quantité de cuivre soit la même. En effet, l'inconvénient majeur de ce type de diagramme est d'occulter la quantité relative des éléments d'alliage par rapport à l'élément principal qui est le cuivre. Le diagramme ne fournit donc pas de données sur les concentrations absolues des trois éléments représentés, mais uniquement sur leurs concentrations relatives, la somme des trois concentrations étant égale à 100 %.

Sites	type d'objet	nbre analyses	mode de mise en forme	datation	type d'alliage
Namur (Grognon)	1 bassin	1	grande tôle	contexte XV ^e	<i>gunmetal</i>
Namur (Place d'Armes)	1 bassin	1	grande tôle	fin XIII ^e -début XIV ^e	laiton
Namur (Place d'Armes)	1 marmite	1	grande tôle	fin XIII ^e -début XIV ^e	bronze (sans zinc)
Namur (Place d'Armes)	1 chandelier	2	moyenne fonderie	milieu XV ^e	laiton au plomb
Château de Poilvache	1 chandelier	2	moyenne fonderie	avant 1430	laiton au plomb
Château de Poilvache	1 aiguière	3	moyenne fonderie	avant 1430	bronze au plomb (sans zinc)
Dragage Meuse Dinant	1 aiguière	4	moyenne fonderie	XV ^e	laiton au plomb
Dragage Meuse Dinant	1 chaudron décoré	2	moyenne fonderie	XV ^e	laiton au plomb
Dragage Meuse Dinant	1 chaudron	2	moyenne fonderie	XV ^e	bronze au plomb (sans zinc)
Dragage Meuse Dinant	2 plateaux de balance	3	grande tôle	XV ^e	<i>gunmetal</i>
Bouvignes (Porte Chevalier)	13 chutes de découpe	13	13 tôles	9 XIV ^e	laiton, <i>gunmetal</i> et bronze (sans zinc)
				1 XIV ^e -XV ^e	
				3 fin XV ^e	
	1 chute de fonderie	1	fonderie	XIV ^e	bronze (sans zinc)
Hargnies (Ardennes)	1 pied de chaudron fragment de panse	2	moyenne fonderie	1325-1350	bronze au plomb (sans zinc)

Tableau 1 : présentation de l'ensemble des objets déjà analysés.

alliés que ceux martelés. Pour la fonderie, les teneurs en cuivre sont situées entre 55 % et 85 % alors que pour le martelage, elles sont entre 70 et 92 %.

Le zinc est le principal responsable des variations du taux d'alliage pour les objets travaillés au marteau : il est présent à l'état d'impureté, en dessous de 1 % pour atteindre jusqu'à 22 %

dans une chute de découpe et 18 % seulement pour un bassin. Les objets mis en forme par martelage présentent des teneurs en plomb très faibles et toujours inférieures à 3 %. Il s'agit d'une contrainte technique car le plomb non soluble dans le cuivre à l'état solide est sous une forme inclusionnaire après refroidissement, ce qui risque de provoquer des ruptures lors de la déformation plastique. Le principal élément en plus du zinc est donc l'étain pour tous ces objets qui ont subi de fortes déformations. Des laitons au bronze, c'est-à-dire des alliages sans zinc, les rapports entre le zinc et l'étain sont variables¹⁶. Les teneurs en étain peuvent atteindre 6 % pour la chaudière du XIVe siècle trouvée à Namur (Place d'Armes) et 10 % pour une chute de découpe. Entre les *vrais laitons* et les *vrais bronzes*, on trouve une gamme d'alliage difficile à nommer, des *bronzes au laiton* ou des *laitons au bronze*, appelés *gunmetal*, dans la terminologie anglaise¹⁷.

Pour les objets mis en forme par fonderie, les compositions sont très différentes : c'est le plomb qui est le principal responsable des variations du taux d'alliage. Si l'on trouve des compositions avec de fortes teneurs en zinc, le plus souvent supérieures à 10 % et jusqu'à 20 %, les teneurs en plomb dans ces laitons sont comprises entre 6 % et 30 %. Ces alliages sont donc plutôt

¹⁶ Pour la nomenclature des alliages à base de cuivre : BAYLEY J., 1991 : Alloy nomenclature, in: EGAN G. & PRITCHARD F., *Dress accessories c. 1150 – c. 1450*, Londres, HMSO (Medieval finds from excavations in London 3), p. 13-17 ; BROWNSWORD R., 2004: Medieval metalwork: an analytical study of copper-alloy objects, *Historical Metallurgy*, 38, 2, p. 84-105 ; THOMAS N., *Les ateliers urbains...*, *Op. cit.*, p. 498-510.

¹⁷ BOURGARIT D. & THOMAS N., 2009: Late Medieval copper metallurgy in France: technical insights into the mass production of copper alloy common wares, in : *Archaeometallurgy in Europe 2007: 2nd International Conference, Aquileia, Italy, 17-21 June 2007*, Milano, Associazione Italiana di Metallurgia, CD-ROM.

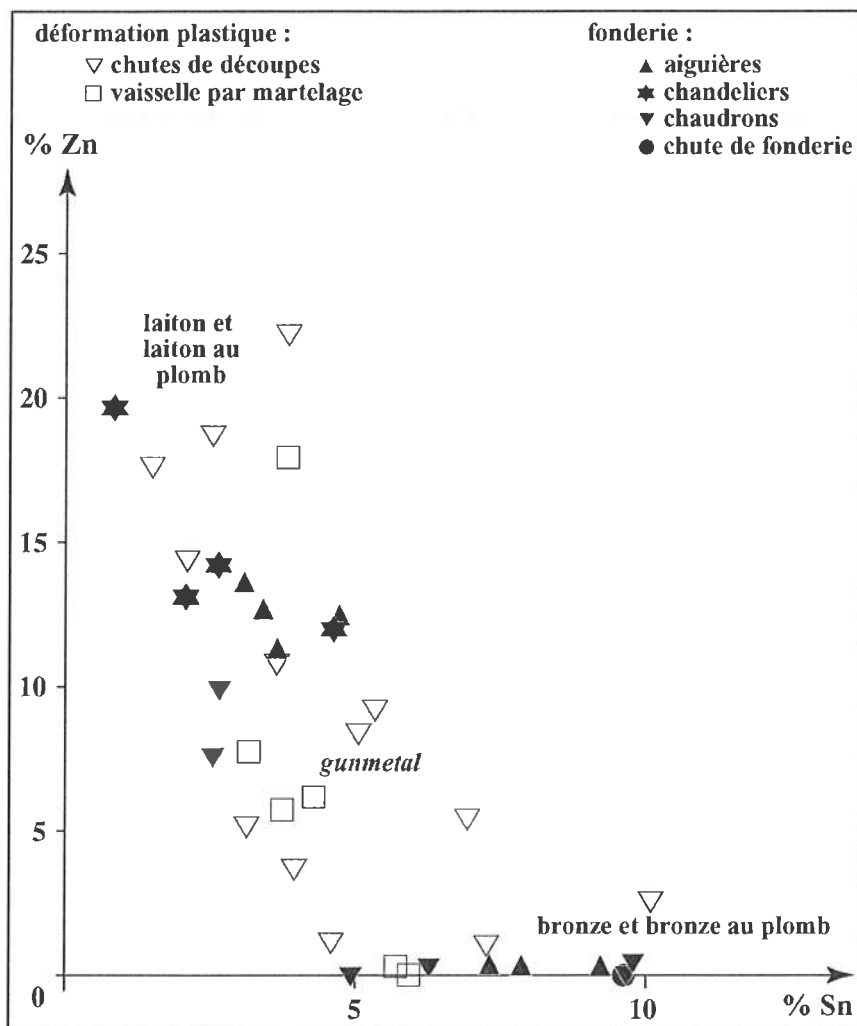

Fig. 2 : Composition en zinc (Zn) et en étain (Sn) en fonction du type d'objet (en % massique).

des laitons au plomb résultant de la dilution d'un laiton, c'est-à-dire d'un laiton élaboré par ailleurs mélangé à du plomb. Comme pour les objets sur tôles, on trouve aussi des alliages où le zinc est absent : ce sont des cuivres au plomb ou des bronzes au plomb, dont les teneurs en plomb sont très importantes, comprises entre 6 et 14 %. Ces compositions correspondent à des alliages élaborés à partir d'un cuivre particulier riche en arsenic ou en antimoine. Probables sous-produits de l'extraction de l'argent à partir de cuivres argentifères, ces alliages sont considérés comme une matière première *bas de gamme* réservée à des productions à bas coût mise en forme par fonderie¹⁸.

En conclusion, ces premiers résultats démontrent que les productions en alliage à base de cuivre de la vallée mosane ne sont pas toutes réalisées en laiton. Certes les laitons sont présents, parfois avec de faibles teneurs en zinc et probablement dilués avec du bronze pour les objets martelés ou du plomb pour les objets fabriqués par fonderie, mais on trouve aussi d'autres

¹⁸ DUNGWORTH D., NICHOLAS M., 2004 : Caldarium ? An antimony bronze used for medieval and post-medieval cast domestic vessels, *Historical Metallurgy*, 38, 1, p. 24-34 ; DRESCHER H., 1982 : Zu den bronzenen Grapen des 12. und 16. Jahrhunderts aus Nordwestdeutschland, in : *Aus dem Alltag der mittelalterlichen Stadt*, [Catalogue de l'exposition présentée au Bremer Landesmuseum für Kunst- und Kulturgeschichte (Focke-Museum) du 5 déc. 1982 au 24 avril 1983], Bremen, Sturm Druck, p. 157-174.

alliages dont le zinc est totalement absent. La présence de « vrais bronzes », comme celle de bronze ou cuivre au plomb conduit à reposer la question du développement de la métallurgie du cuivre à Bouvignes et à Dinant en réévaluant le rôle et l'importance de l'extraction de minerais de zinc dans la région. La proximité des mines de calamine a sans aucun doute contribué à l'industrialisation et à la spécialisation de ces deux villes, mais les autres facteurs de cette réussite mosane qu'ils soient liés à d'autres matières premières comme la *derle*, une terre hautement réfractaire, la qualité des voies de circulation avec le fleuve ou encore les conditions politiques et l'organisation sociale des métiers sont vraisemblablement à mettre plus en avant. On remarque aussi, au-delà de cette question d'alliage, que la fonderie est une technique de mise en forme non dédaignée par les ouvriers du cuivre de la région, ce qui remet en cause la surinterprétation des termes *batteur* et *batterie* désignant des productions réalisées au moyen du marteau. Les fouilles archéologiques ayant permis la découverte de plusieurs milliers de fragments de moules vont permettre par leur étude de redonner plus de place à la fonderie mosane.

Ce projet d'étude de la métallurgie à Bouvignes et Dinant, intitulé « *Cuivre, laiton, dinanderie mosane : Ateliers et productions métallurgiques à Dinant et Bouvignes au Moyen Âge (XIIIe – XVIe siècles)* » n'est qu'à son commencement, mais les questions suscitées par ces premières investigations conduisent à poursuivre la recherche en analysant les compositions et en caractérisant les techniques de mise en forme d'objets provenant de ce type d'atelier. Nous lançons donc un appel en direction des archéologues des régions limitrophes afin de nous signaler et éventuellement de nous confier pour étude tous les objets réalisés en alliages à base de cuivre.

Van gasthuis naar landhuis. Archeologisch onderzoek rond het landhuis op domein Roosendael (Sint-Katelijne-Waver, Antw.)

TIRI WIM

Op vraag van vzw Roosendael werd er in het najaar van 2009 een archeologische opgraving uitgevoerd door projectbureau 'Archaeological Solutions' rond het zgn. landhuis op domein Roosendael te Sint-Katelijne-Waver.

Naar aanleiding van de renovatie en uitbreiding van dit landhuis werd door het Agentschap R-O Vlaanderen - Entiteit Onroerend Erfgoed geadviseerd om de bedreigde zones archeologisch te onderzoeken. Het landhuis is gebouwd op een vleugel van het gastenkwartier van de voormalige abdij Roosendael.

Het archeologisch onderzoek spitste zich voornamelijk toe op de noordzijde (waar een aanbouw voor de keuken is voorzien) en de westzijde (waar ondermeer funderingen voor de uitbreiding van de wintertuin voorzien zijn).

De oudste geschiedenis van Roosendael is weinig tot niet gedocumenteerd. Zo is er heel wat onzekerheid over de stichting. Zeker is dat het klooster tot stand kwam tussen 1221 en 1227 en behoorde tot de orde van Cîteaux. Uit dat laatste jaar dateert een oorkonde met de beschrijving van een schenking van tienden aan een *monialum Cisterciensis ordinis de claustro iuxta Walhem* door Gillis Berthout. Over de eerste 250 jaar is weinig tot niets geweten, vooral de periode tussen 1387 en het midden van de 15e eeuw blijft vrij onbekend.

Fig. 1: Het gastenkwartier op het schilderij uit 1720 (detail) (Zusters van Liefde, Berlaar).

steengoed en afkomstig uit Raeren. De kruik is te dateren tussen 1475 en 1550.

Het derde kwart van de 16e eeuw was voor de abdij een donkere periode. Tot drie keer toe werd de abdij overvallen en geplunderd.

Onder leiding van Robertus Henrion, abt van Villers en algemeen commissaris van de Orde, en Catharina de Fraisne (1598-1618) wordt de abdij vanaf 1609 volledig hersteld. De refter, het dormitorium (*ende daer op doen setten het schaliedack*), het werkhuis met kapittelzaal worden heropgebouwd.

In deze periode is het domein ruim 60 tot 70 cm opgehoogd met een zwart organisch pakket.

Pas met het verdrag van Münster in 1648 konden onder abbatiaat van Joanna van Laethem (1639-1662) de werken aan de abdij hervat worden.

Fig. 2: Zicht op de opgravingen met 3 funderingsmuren van het voormalige gastenkwartier.

Vanaf de 15e eeuw is niet alleen de geschiedenis van de abdij beter gedocumenteerd maar kunnen ook archeologisch meer sporen aan deze periode toegeschreven worden. Het is immers met abdis Christina Vastrix (1460-1490) en vooral haar opvolgster abdis Margaretha van Baesrode (1505-1530/1) dat Roosendael een periode van welstand en bloei bereikte.

Helemaal onderaan de werkput werd een rechthoekige constructie met een noordwest-zuidoostoriëntatie vrijgelegd. Het betrof een bakstenen beerput die slechts gedeeltelijk kon worden onderzocht. Bij gebrek aan andere muurresten is deze beerput echter niet toe te wijzen aan een bepaald gebouw. De vulling van de put bestond uit verschillende zwarte en bruine organische laagjes met veel textiel, pitten en zaden. De put werd na gebruik opgevuld met een bruin zanderig pakket.

Uit het schervenmateriaal komt één opmerkelijke vondst, een fragmentarische puntneuskruik met 3 oren en 3 gezichten, in

Voor de bouw van het gastenkwartier werden diepe muursleuven uitgegraven tot aan de moederbodem. Hierdoor bereikten de funderingen een diepte van bijna 2 meter. De funderingen bestaan voornamelijk uit baksteenbrokken en kalkmortel. Pas vanaf de eerste funderingstrap is er sprake van een regelmatig kruisverband.

Een zeer compacte zwartbruine zandlaag met kalkbrokken kan geïnterpreteerd worden als een midden 18e-eeuws loopniveau voor de bouw van het gastenkwartier. Een vloerniveau (en de bijhorende muurbepaling) is helaas niet aangetroffen,

Het gastenkwartier heeft de afbraak van de abdij overleefd maar is uitgebrand tijdens de Eerste Wereldoorlog. Op de funderingen van het kwartier werd omstreeks 1919-20 een landhuis in Engelse Cottage-stijl gebouwd.

Bibliografie

TIRI W., BRACKE M. & VAN LOOVEREN J., 2009: *Van gasthuis naar landhuis. Archeologisch onderzoek rond het landhuis op domein Roosendael (Sint-Katelijne-Waver)* (onuitgegeven rapportage AS 2009-26).

Een landelijke nederzetting uit de 12e eeuw te Evergem-Ralingen (O.-VI.)

VAN DE VIJVER MIEKE, KEPPENS KRISTOF, SCHYNKEL EVELYN & DALLE SARAH

Naar aanleiding van de aanleg van een verkaveling tussen Ralingen en de Schoonstraat te Belzele (Evergem) in 2009 werden de betrokken percelen (ca. 2,5 ha) eerst door de Kale-Leie Archeologische Dienst (KLAD) onderworpen aan een proefsleuvenonderzoek. De resultaten hiervan bleken positief, talrijke middeleeuwse sporen kwamen aan het licht. Daarop vond een vlakdekkende opgraving plaats tussen 23 februari en 26 juni 2009, waarbij ca. 1,5 ha opgegraven werd.

Het onderzoek werd uitgevoerd door het Ename Expertise-centrum. Financieel werd het project gedragen door de opdrachtgevers, de familie Huysman en firma Huysman Bouw n.v.

Het overgrote deel van de sporen dateert in de middeleeuwen, met uitzondering

Fig. 1: Grondplan van de opgraving.

van vier Romeinse brandrestengraven die zich verspreid over het opgravingsvlak bevonden (fig. 1). Wat de middeleeuwse sporen betreft, gaat het in totaal om drie, mogelijk zelfs vijf hoofdgebouwen met bijhorende erfstructuren zoals waterputten, (voorraad)kuilen en grachtsystemen.

Het meest in het oog springende erf bevindt zich centraal in het opgravingsvlak en bestaat uit een hoofdgebouw, drie waterputten, één of twee drenkpoelen, een palencluster, enkele kuilen en een omgrachting. Het hoofdgebouw is drieschepig met rechte wanden, en een afmeting van 18,25 bij 10 m. Het heeft als enige gebouw aangetroffen op deze site een mogelijke aanbouw of een herbouwfase, wat de totale breedte van op 16 m zou brengen. Het is ook het enige erf dat een individuele brede omgrachting gekregen heeft. Hierbinnen is een duidelijke indeling op te merken. Het gebouw bevindt zich in de noordwestelijke hoek met in de onmiddellijke buurt een mogelijke toegangspartij en een grachtensysteem dat naar een drenkkuil leidt. Deze structuur is ovaal van vorm en meet ca. 9 bij 6,10 m. De diepte bedraagt minstens 2,80 m, maar door moeilijke opgravingsomstandigheden bestaat hierover geen uitsluitsel. Wel werd de aanwezigheid van een bekisting opgemerkt. Het gaat om een constructie met vier hoekbalken en wellicht enkele horizontaal geplaatste planken. In de zuidoostelijke hoek bevinden zich drie waterputten, één grotere met een diameter van 4,55 m en twee kleinere met diameters van ca. 2,95 en 2,80 m. Ze waren bewaard tot op een diepte van respectievelijk ca. 1,80, 1,70 en 1,85 m. Enkel bij de eerste waterput werd een houten bekisting aangetroffen. Deze is opgebouwd uit vier keer twee hoekpalen in paren geplaatst, waartussen horizontale planken geplaatst werden. Bijzonder is de bodem van de waterput die uit een achttal planken bestaat (fig. 2). In de onmiddellijke omgeving van deze waterputten bevond zich een palencluster. Centraal bevindt zich een kuil met mogelijk een artisanale functie met een afmeting van ca. 3,65 bij 1,10 m, een diepte van ca. 90 cm en een vulling met een specifieke gelaagdheid. In het oosten bevinden zich enkele mogelijke voorraad- en andere kuilen. Aan de rand van het erf bevindt zich nog een tweede drenkkuil die oversneden wordt door de omgrachting en dus wellicht tot een vroegere fase behoort. De drenkkuil is ovaal van vorm en heeft een afmeting van ca. 12,5 bij 10 m en was nog ca. 2,30 m diep bewaard. Er werden geen restanten van een bekisting aangetroffen. Het lijkt aannemelijk dat dit erf een bijzondere plaats innam.

Rond dit erf ligt nog een tweede, grotere omgrachting waarbinnen zich de andere twee tot vier hoofdgebouwen bevinden. Eén van deze hoofdgebouwen situeert zich in het noordoosten van het opgravingsvlak. Het is opnieuw drieschepig, maar heeft licht gebogen zijden en meet 20,5 bij 9,5 m. In de zuidwestelijke korte zijde lijkt een afwateringsgrachtje aangelegd te zijn, misschien wijst dit op de aanwezigheid van een stalgedeelte in de woning. Bij het erf horen waarschijnlijk nog enkele (voorraad)kuilen, een waterput en enkele grachten. De waterput heeft een diameter van ca. 3,10 m en was nog tot 1,60 m diep bewaard. Er werd geen bekisting aangetroffen.

Ten zuidoosten van het centrale erf bevinden zich een drieschepig hoofdgebouw met rechte wanden (14 bij 9,5 m) en een hypothetisch hoofdgebouw dat waarschijnlijk ook drieschepig was met rechte wanden (minimum 11

Fig. 2: Waterput 189, coupe GH, bodem houten bekisting.

bij 10 m). Het is niet duidelijk of het om twee gelijktijdige gebouwen gaat, of dat ze elkaar opvolgen in tijd. Mogelijk bevindt zich een perceelsgrachtje tussen dit erf en het erf dat bij het voorgaande gebouw hoort. In de nabijheid van deze twee gebouwen liggen geen andere sporen, behalve één paalspoor, één kuil en twee waterputten. De waterputten hadden een diameter van ca. 3,85 en 2,65 m en waren respectievelijk tot 1,70 en 1,60 m diep bewaard. In geen van beide structuren werd een bekisting gevonden, maar in de bodem van de eerste waterput werden wel de restanten van twee ladders aangetroffen.

Ten oosten hiervan bevindt zich tenslotte een laatste, eveneens hypothetisch hoofdgebouw. Dit is waarschijnlijk drieschepig van opbouw, met rechte wanden en heeft een afmeting van minstens 19,5 bij 9,5 m. Het wordt omgeven door de grootste omgrachting en een daarop aansluitende gracht die waarschijnlijk verscheidene gebruiksfases kende. In de onmiddellijke omgeving van het gebouw werden geen andere sporen aangetroffen. Net buiten de grootste omgrachting zijn echter twee waterputten aanwezig en een vierpalige spieker van 4 bij 4 m. De diameters van de waterputten bedragen ca. 3,55 en 5 m, de diepte respectievelijk 1,88 en 2,40 m. Bij geen van beide werd een bekisting aangetroffen, in de eerste werd onderaan wel een bladerpakket van enkele cm dik geregistreerd. De waterputten kunnen bij dit laatste gebouw gehoord hebben of bij een erf dat zich meer naar het zuiden of het oosten uitstrekt.

Los van deze erfstructuren werden nog enkele sporen opgegraven die ook in de middeleeuwen te dateren zijn, maar die nergens aansluiting bij vinden. Het betreft enkele grachten en een mogelijke waterput of silo die zich allemaal aan de periferie van de opgegraven zone bevinden.

Het grootste deel van de sporen kon aan de hand van het aardewerk in de volle middeleeuwen, meer bepaald de 12e eeuw geplaatst worden. Het aardewerk van deze site vertoont grote gelijkenissen met de vondsten van de sites Evergem-Steenovenstraat en Evergem-Molenhoek. Te Ralingen/Schoonstraat zijn de lokale imitaties van Rijnlands rood beschilderd aardewerk wel talrijker aanwezig (persoonlijke communicatie Koen De Grootte).

Het is opmerkelijk dat, behalve de grachtsystemen, vrij weinig sporen elkaar oversnijden en dat ze bovendien vrijwel allemaal in dezelfde periode gedateerd kunnen worden. Vermoedelijk bestonden de meeste van deze erven naast elkaar.

De hoofdgebouwen die tijdens dit project opgegraven werden, zijn allemaal in dezelfde traditie gebouwd. Het gaat telkens om drieschepige gebouwen, met rechte of licht gebogen smalle zijbeuken en een brede middenbeuk (fig. 3). Ze hebben allemaal een noordoost-zuidwest oriëntatie. Dit bouwtype is gekend in de regio, zo werden dergelijke gebouwen onlangs opgegraven te Evergem-Koolstraat (DE LOGI *et al.* 2009), maar ook in 2008 te Evergem-

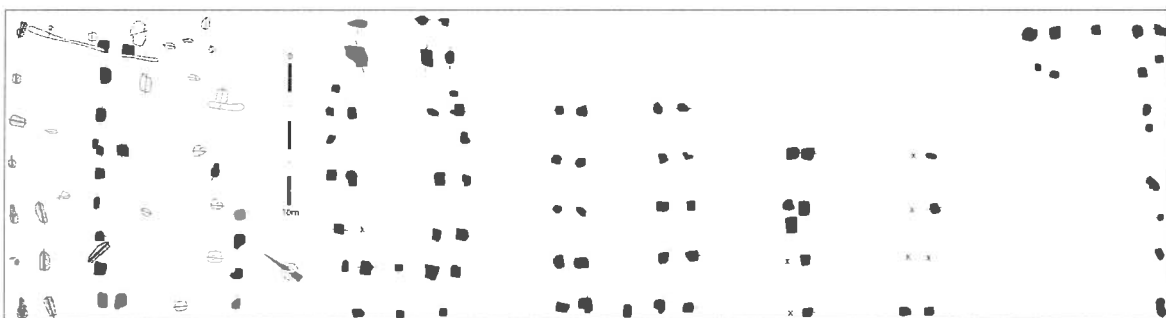

Fig. 3: De plattegronden van de volmiddeleeuwse hoofdgebouwen.

Steenovenstraat (DE LOGI & SCHYNKEL 2008) en Evergem-Molenhoek (SCHYNKEL & URMEL 2009). Afgezien van de spieker werden geen bijgebouwtjes opgegraven. Wellicht gaat het om boerderijen waar een woon- en stalgedeelte, alsook opslagruimte onder één dak samengebracht zijn (MORTIER *et al.* 2003, p. 39).

De site Evergem-Ralingen/Schoonstraat kenmerkt zich door een complex grachtensysteem waarbinnen zich enkele erven bevinden. Een dergelijke situatie komt ook voor op andere (vol)middeleeuwse sites. Zo is er bijvoorbeeld Brugge-Refuge waar een drieschepige gebouwplattegrond met gebogen wanden zich binnen enkele omgrachtingen bevindt (HOLLEVOET & HILLEWAERT 2002). Ook te Aalter-Langevoorde is een dergelijk complex netwerk van grachten gekend rond een van beide middeleeuwse gebouwplattegronden die daar opgegraven werden (DE CLERCQ & MORTIER 2001, p. 201-202). Te Evergem-Steenovenstraat werden bij de meeste gebouwplattegronden ook omgrachtingen aangetroffen (DE LOGI & SCHYNKEL 2008). En te Evergem-Molenhoek tenslotte werd ook een grachtensysteem opgegraven dat mogelijk met een van de opgegraven middeleeuwse gebouwplattegronden verband houdt (SCHYNKEL & URMEL 2009). Het systeem lijkt echter minder complex en uitgebouwd dan te Ralingen/Schoonstraat.

Dit onderzoek heeft alvast een schat aan informatie geboden over het rurale leven in de 12e eeuw op het grondgebied van het huidige Evergem. Samen met voorgaand en nog lopend onderzoek toont het aan dat de regio, in het bijzonder de zandrug langs de Kale, van uitzonderlijk archeologisch belang is.

Bibliografie

DE CLERCQ W. & MORTIER S., 2001: Aalter - Industrierrein Langevoorde – Grootschalige noodarcheologie. Onderzoek van een meerperiodenvindplaats, *Jaarverslag van de provincie Oost-Vlaanderen - Monumentenzorg en Cultuurpatrimonium 2000*, p. 197-202.

DE LOGI A., DECONYNCK J., VANHOLME N. & RENIERE S., 2009: *Archeologisch onderzoek Evergem-Koolstraat 1 oktober 2008 tot 10 juni 2009* (= KLAD-Rapport, 15), Aalter.

DE LOGI A. & SCHYNKEL E., 2008: *Archeologisch onderzoek Evergem-Steenovenstraat. 7 april tot 22 augustus 2008* (= KLAD-Rapport, 7), Aalter.

HOLLEVOET Y. & HILLEWAERT B., 2002: Het archeologisch onderzoek achter de voormalige vrouwengevangenis Refuge te Sint-Andries/Brugge (prov. West-Vlaanderen). Nederzettingssporen uit de Romeinse tijd en de Middeleeuwen, *Archeologie in Vlaanderen*, VI - 1997/1998, p. 191-207.

MORTIER S., BASTIAENS J., DE GROOTE K., GELORINI V. & VAN PETEGHEM A., 2003: Een archeologische kijk op Zele in de Middeleeuwen, *VOBOV-info*, 57, p. 36-45.

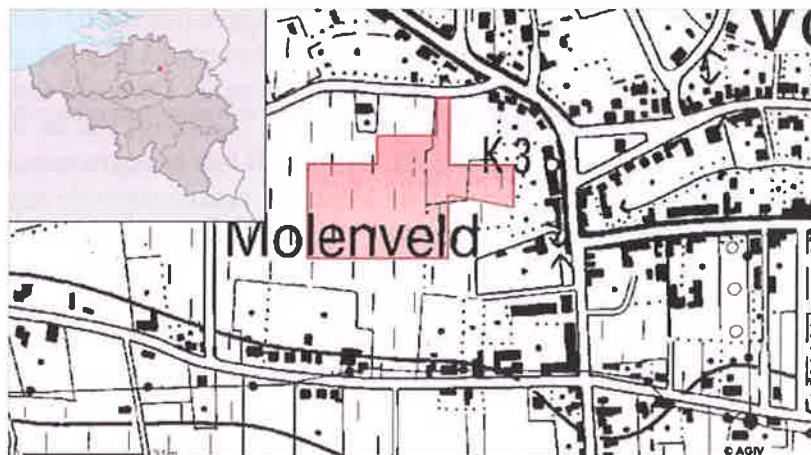
SCHYNKEL E. & URMEL L., 2009: *Archeologisch onderzoek Evergem-Molenhoek. 1 oktober tot 23 december 2008* (= KLAD-Rapport, 11), Aalter.

Een nederzetting uit de volle middeleeuwen in Vorst (Laakdal)

VAN LIEFFERINGE NICK

Van februari tot juni 2009 liep op het Oost-Molenveld in Vorst (gemeente Laakdal) een opgraving in opdracht van de Intercommunale Ontwikkelingsmaatschappij voor de Kempen (IOK). De meer dan twee hectare grote opgravingszone werd onderzocht door de archeologen van het studie bureau Archaeological Solutions uit Mechelen.

Fig. 1 : Situering van het plangebied op het 'Oost-Molenveld' ten westen van de dorpskom van Vorst.

Eerder was de vindplaats ontdekt tijdens een vooronderzoek dat de provinciale dienst Erfgoed uitvoerde voor de IOK. Het Vlaams

Instituut voor het Onroerend Erfgoed stond in voor de verdere wetenschappelijke begeleiding. Het zogenaamde 'Oost-Molenveld' was tot voor kort een uitgestrekt gras- en akkerlandcomplex ten westen van de dorpskom van Vorst, gelegen tussen de Toke van Nestestraat (noorden) en de Veldstraat (zuiden) (fig. 1). Het toponiem kan in verband worden gebracht met de locatie van een, weliswaar verdwenen, houten windmolen in de zuidwestelijke hoek van het terrein.

Uit de onderzoeksresultaten is gebleken dat het gebied rondom de huidige dorpskom van Vorst reeds lang geleden werd bewoond. De vroegste sporen van menselijke aanwezigheid dateren uit de (vroeg) ijzertijd (800 - 50 v. Chr.). Een grote hoeveelheid paal- en kuilsporen kunnen in verband worden gebracht met activiteiten aan de periferie van een bewoningszone. Voor wat betreft de daaropvolgende Romeinse periode (50 v. Chr. - 450 n. Chr.) zijn er geen sporen van activiteiten gevonden. Hierbij dient echter wel opgemerkt te worden dat er zich op een afstand van circa 700 meter ten noordwesten van het plangebied - ter hoogte van de plaatsnaam 'Steenbergen' - resten van een Romeinse villa bevinden. Delen van deze site werden reeds in de jaren '60 van de vorige eeuw onderzocht.

Vanaf de vroege middeleeuwen (450 - 900 n. Chr.) kwam er weer bewoning voor op het 'Oost-Molenveld'. Dit blijkt uit de vondst van een rechthoekige gebouwplattegrond met een tweebeukige indeling. Uit de vullingen van de paalsporen kwamen enkele fragmenten van handgevormd aardewerk met opvallende wijnrode inclusies aan het licht. Dergelijk aardewerk, met een donkergrijs baksel en typische wijnrode inclusies is karakteristiek voor de laatste fase van de vroege middeleeuwen: de Karolingische periode (750 - 900 n. Chr.).

Tijdens de volle middeleeuwen (900 - 1250 n. Chr.) was het 'Oost-Molenveld' zeer druk bewoond. De opgravingscampagne leverde o.a. vier (quasi) volledige gebouwstructuren (bootvormige woonstalhuizen), vier boomstamwaterputten en drie waterkuilen

Fig. 2: Het kommetje (onversierde 'Hanzeschotel') in een goudkleurig messing aangetroffen op de bodem een waterput in Vorst.

op. In totaal kwamen er ook 1055 aardewerkfragmenten aan het licht die in drie groepen kunnen worden ingedeeld, zijnde Maaslands wit aardewerk (Andennekeramiek), proto-steengoed en vroeg grijsbakkend aardewerk (kogelpotaardewerk). De meest indrukwekkende vondst betreft een kommetje in een goudkleurige legering (messing) dat in de onderste vulling van een waterput werd aangetroffen (fig. 2). Het betreft hier hoogstwaarschijnlijk om een zogenaamde 'Hanzeschotel'. Vanaf de 11e tot de 13e eeuw vinden we in de regio van de Hanzesteden deze specifieke groep van 'Hanzeschotels'. Terwijl de meeste types met religieuze taferelen over een groot deel van Europa verspreid waren, is type VI, een onversierd type eerder een product van het gebied tussen de Maas en de Rijn. Het exemplaar uit Vorst is onversierd en behoort dus tot het type VI. Het gebruik stamt uit religieuze middens, waar de religieuze taferelen een soort leerfunctie hadden. Later kwamen dergelijke schotels ook in adellijke middens voor.

Tijdens het archeologisch onderzoek bleek ook dat de (laat-)middeleeuwse perceelsindeling nog steeds leesbaar is in de ondergrond. Voor wat betreft de late middeleeuwen (tweede helft van de 16e eeuw) troffen we de perceelsafbakening aan van de eigendommen van Jan Van Hannuyt, Henrick Wellens, Claes Wellens, Jan Van Ghele en de nabijgelegen pastorie. De reden hiervoor is het feit dat oude perceelsgrenzen dikwijls werden afgebakend met smalle (ontwaterings)greppels en/of voetpaden. Zo kon op basis van een studie van de oudste cijnsboeken (boeken met alle percelen en verschuldigde belastingen) en schepenregisters (waarin de verkopen en erfenissen werden opgeschreven) een afbakening van de eigendommen op het 'Oost-Molenveld' worden bepaald.

De gedetailleerde onderzoeksresultaten werden gepubliceerd in een onuitgegeven opgravingsverslag van het studie bureau Archaeological Solutions (AS-rapportage 03 - 2009).

Établissements périphériques du village de Hailot (Ohey, Nr.) : de la rue de l'église à la vallée du Lilot (2008-2009)

VANMECHELEN RAPHAËL, CHANTINNE FRÉDÉRIC & LEFERT SOPHIE

Après avoir successivement étudié la « *Cense del Tour* »¹ et le centre ancien de l'agglomération², le Service de Jeunesse Archéolo-J poursuit depuis 2008 son programme de recherches sur le village de Hailot (Ohey) par l'examen des zones périphériques septentrionales, vers la vallée du Lilot et ses premières terrasses.

Les campagnes de 2006 et 2007 avaient soumis à la fouille un petit centre aristocratique, situé sur une parcelle de terrain à bâtir de la rue Stocus, aux franges de la vallée³. Trois phases de construction s'y succèdent entre le XIIe et le XVIIe siècle, se superposant à un habitat en bois des Xe-XIe siècles : une petite motte primitive, entourée de douves, y reçoit d'abord une tour d'habitation seigneuriale en pierre, puis des courtines et bâtiments annexes, au point de former *in fine* un véritable petit château de plaine.

¹ VANMECHELEN *et a.e.*, 2007.

² Article ci-devant ; VANMECHELEN, CHANTINNE & LOICQ, 2009, p. 209-211 ; VANMECHELEN, DANESE & YERNAUX, 2009, p. 213-216 ; VANMECHELEN, CHANTINNE & LEFERT, à paraître.

³ VANMECHELEN, CHANTINNE, VERBEEK & LEFERT, 2007, p. 158-163 ; VANMECHELEN, CHANTINNE, VERBEEK & LEFERT, 2008, p. 230-233 ; VANMECHELEN, CHANTINNE & LOICQ, 2009, p. 208-209.

⁴ VANMECHELEN, CHANTINNE, VERBEEK & LEFERT, 2008, p. 232-233.

Dans la foulée, et de manière à documenter plus précisément l'environnement immédiat du village ancien, deux campagnes d'évaluation par tranchées parallèles ont porté le diagnostic en 2008 et 2009 sur les terrains compris au nord du château, sur la rive droite du ruisseau de Lilot, entre les parcelles loties de la rue Stocus et la zone marécageuse du fond de vallée. Deux autres tranchées ont été implantées dans le verger situé à proximité immédiate, vers l'ouest. Ces sondages ont notamment révélé un réseau de fossés parcellaires dans les prairies comprises au nord du château. Mais ils ont surtout permis d'identifier deux secteurs d'occupation plus denses, l'un à l'ouest du château, l'autre le long de la rue de l'Église. Ces deux zones ont ensuite fait l'objet de fouilles extensives. Leurs apports respectifs sont complémentaires ; ils dégagent de nouvelles pistes de réflexion et précisent l'image du village, par l'étude de ses habitats périphériques et de leur évolution.

La vallée du Lilot

Dans la vallée du Lilot, la stratigraphie de la partie basse du versant est essentiellement caractérisée par d'épais dépôts de colluvions grisâtres, humifères et saturés en eau. Quelques artefacts en placeraient la formation durant le bas Moyen Âge (XIIIe-XIVe siècles). Une petite mare ou pièce d'eau, d'origine probablement naturelle, avait été comblée de branchages et de remblais, à date indéterminée. Aucune structure d'habitat n'a été rencontrée.

Par contre, d'autres structures documentent l'organisation du terroir aux abords du noyau villageois. Ainsi, trois longs fossés rectilignes, orientés perpendiculairement au cours du ruisseau, définissent un réseau parcellaire ortho-normé. Larges et réguliers, ces fossés assuraient le drainage des terrains humides du fond de vallée et délimitaient de la sorte trois grandes parcelles de prairies de fauche. Leur utilisation peut être datée du XVe siècle, sur base d'un matériel céramique très ténu. Quelques sillons de charrue, associés à ces fossés, attestent de pratiques agricoles. Le bâtiment annexe au château s'intègre clairement à ce découpage parcellaire. L'habitat seigneurial et ses dépendances directes renforcent de la sorte leur contrôle sur les prairies de la vallée.

Un quatrième module parcellaire de même gabarit se développait à l'est, limité par le tracé de la rue de l'Église. L'ancienneté de cet axe de communication locale de première importance se trouve aujourd'hui confirmée, sous la forme d'un chemin creux d'origine médiévale.

Le complexe agricole adjacent au château

Repéré dans le cadre des évaluations en 2008, un important ensemble bâti prenait place à l'ouest du château. Sans doute son implantation y fut-elle conditionnée par le tracé d'une voie d'accès au château depuis l'ouest, et dont l'aboutissement se trouvait notamment désigné par le chevalet du pont-levis⁴. Les récents décapages extensifs de ce secteur ont notamment permis de confirmer l'existence et l'ancienneté de cet accès occidental. En effet, un premier fossé, daté du XIIe siècle environ par de rares fragments de céramique, en souligne le parcours. Un empierrement sommaire de petits blocs de pierre érodés en matérialise ensuite l'assise tardive.

C'est donc le long de cette voie que s'est développé un complexe agricole, reconstruit à plusieurs reprises. Parallèle au tracé du chemin, au sud, il domine la vallée et ses prairies parcellisées, depuis le rebord accusé d'une petite éminence de terrain. Deux campagnes de fouilles lui ont été consacrées ; quoique les conclusions devront encore être étayées par un complément de

⁵ VANMECHELEN, CHANTINNE & LEFERT, à paraître.

recherches en 2010, les premières données à disposition permettent dès à présent d'en dégager l'évolution et les caractéristiques générales⁵.

Quelques fosses et trous de poteaux, creusés à la surface du substrat schisteux, relèvent manifestement d'une première occupation précoce, en relation avec le grand habitat groupé des xe-xie siècles dont les éléments ont été rencontrés en divers points du village⁵. Son organisation, comme son statut ou sa relation avec le complexe ultérieur, ne pourront être définis qu'au terme de la campagne à venir. L'abandon de ces premières structures est scellé d'une épaisse couche de remblais ou de colluvions gris beige, accentuant encore localement le relief de la terrasse.

Le complexe agricole du bas Moyen Âge fut installé au sommet de ces sédiments d'apport. Ses vestiges sont relativement bien conservés et témoignent d'au moins trois phases de construction (fig. 1).

Seul un mur et un niveau de sol peuvent temporairement être rattachés à la plus ancienne phase reconnue. Orienté d'ouest en est, le mur présente une élévation conservée sur plusieurs

Fig. 1 : Le complexe agricole proche du château : les fondations de la grange du xviie siècle recoupent les solins du grand bâtiment médiéval (Photo : S. Lefert – Archéolo-J).

assises de moellons calcaires et mortier de chaux. Le sol est constitué d'une simple couche de terre battue. Une épaisse couche, à forte densité en charbon de bois, torchis brûlé et céramique, trahit manifestement l'incendie de ce premier bâtiment à la fin du xiiie ou dans le courant du xive siècle. La localisation comme la qualité architecturale de la construction invitent d'emblée à l'associer au complexe seigneurial.

solins de pierre, se substitue à la construction précédente. Les structures définissent un plan rectangulaire de 10 m de large pour une longueur de 21 m au moins. Des refends ou cloisons divisent la superficie interne en plusieurs pièces ; au centre, unâtre de cheminée paraît désigner l'espace d'habitation. Pareilles dispositions permettent d'y reconnaître une grande ferme-bloc tricellulaire, alignant visiblement étables, logis et grange en enfilade, mais l'amplifiant ici par ses dimensions comme par le dédoublement de certains locaux. Ce complexe de fonction mixte dut dépendre directement du château, à l'image d'une basse-cour.

L'établissement fait l'objet d'un nouveau programme de construction, cohérent et relativement ambitieux, vers la fin du Moyen Âge. Un vaste bâtiment agricole, en pan-de-bois sur

Ce grand bâtiment est ensuite remplacé et partiellement recoupé par une grande construction de plan rectangulaire, de 18 m sur 9 m, qui en reprend l'emplacement comme l'orientation. Les fondations ont été largement récupérées ; l'élévation des murs et les niveaux de circulation qui leur correspondent ont totalement disparu. À en considérer la profondeur des tranchées de fondations, la bâtisse devait être imposante. Aucun refend ne subdivise l'espace intérieur, tandis qu'une interruption des fondations signale l'ouverture d'un large portail au sud. Son

⁶ VANMECHELEN & DE LONGUEVILLE, 2007, p. 341-345.

plan comme sa localisation poussent à l'identifier à l'une des deux granges de la *Cense del Tour*, soit la « grange d'en bas » mentionnée une première fois dans les fonds d'archives en 1671. L'initiative pourrait en revenir à François Olivier de Brant de Brabant, dans le cadre du vaste programme de reconstruction de la propriété entrepris en 1648. D'autres occurrences assurent l'existence de cette grange durant la seconde moitié du ^{xvii}e siècle ; sa disparition interviendrait dans le courant du ^{xviii}e siècle.

Les habitats périphériques médiévaux de la rue de l'église

Le long de la rue de l'Église, évaluations et décapages extensifs ont complété l'examen de l'établissement médiéval par l'étude d'un dernier quartier d'habitat périphérique, situé au nord-est du centre villageois (fig. 2). Les structures – essentiellement négatives – y signalent une occupation apparemment ininterrompue durant la majeure part du Moyen Âge, soit du ^{xi}e au ^{xiv}e siècles. Les concentrations qu'elles dessinent, comme leur organisation spatiale, permettent de définir les déplacements de l'habitat au sein des espaces parcellaires (fig. 3).

Fig. 2 : Rue de l'église : vue générale du décapage (Photo : R. Vanmechelen – Archéolo-J).

La période la plus ancienne est représentée par plusieurs constructions sur poteaux, entourées de fosses et de foyers domestiques. *A priori*, deux entités distinctes s'y trouvent séparées d'un espace à l'occupation moins dense. Chaque entité paraît associer un bâtiment principal à des structures et constructions annexes ou utilitaires. Le matériel archéologique y est relativement bien représenté et confirme leur datation précoce, aux ^xe et ^{xi}e siècles. C'est notamment le cas de céramiques mosanes à pâte claire et décor de peinture ferrugineuse (fig. 4), telles qu'en produisirent les ateliers de potiers voisins. Sans doute s'agit-il là d'habitats secondaires, développés en périphérie immédiate du bourg principal. Qu'elles fassent partie intégrante du grand habitat groupé ou qu'elles en constituent des habitats satellites, excentrés, l'implantation de ces nouvelles entités (ou *manses*) est incontestablement conditionnée par le tracé de la rue.

L'occupation des lieux semble particulièrement importante durant le ^{xii}e siècle. Les structures datées de cette période - généralement difficile à identifier à Haillot - se regroupent principalement au sud-est de l'emprise, à l'angle de la rue de l'Église et du parvis de l'église actuelle ; elle n'est que très diffuse ailleurs. Deux fossés linéaires de très faible profondeur conservée, perpendiculaires à la rue, semblent définir une certaine partition du sol. Seule la parcelle méridionale aurait accueilli un habitat, prolongeant de la sorte l'habitat antérieur. Une grande fosse de plan carré très

Fig. 3 : Habitats médiévaux : fosses et trous de poteaux (Photo : S. Lefert – Archéolo-J).

Fig. 4 : Céramiques à décor de peinture ferrugineuse (x^e-xie s.) (Photo : R. Vanmechelen – Archéolo-).

régulier, aux parois verticales et au fond plat, pourrait y avoir appartenu à un bâtiment d'habitation disparu. Sous un comblement de schiste, les deux premières couches d'utilisation de l'excavation comportaient un matériel céramique particulièrement abondant. Non loin, une longue fosse,

au plan sinueux et au remplissage organique, a manifestement servi de dépotoir. D'autres fosses se répartissent encore à proximité. Le long de la rue enfin, des remblais rapportés constituent l'assise d'un bâtiment en pierre fortement arasé, dont le seul tronçon de maçonnerie conservé dessine le tracé d'un angle courbe ou d'une abside orientée au nord. Bien que le plan de la construction ne puisse être restitué sur base des éléments en présence, tout porte néanmoins à y reconnaître une structure d'habitat.

Cette occupation se prolonge durant le bas Moyen Âge. De nouveaux remblais sont accumulés le long de la rue de l'Église, manifestement aux fins d'y recevoir un nouveau bâtiment sur solins en pierre. Deux courts tronçons de fondation parallèles en ont été conservés. Ils incorporent des blocs de calcaire, de psammite et de grès, sans liant spécifique ; un fragment de meule en grès gris s'y trouve également intégré, à titre de récupération. En contrebas, vers le nord, une longue trace négative, accolée à une large dépression de plan irrégulier, pourrait témoigner d'une construction secondaire ou d'une aire de travail aménagée. Leur remplissage de torchis brûlé et de charbon de bois témoigne visiblement d'un incendie. D'autres fosses ont été creusées en fond de vallée. De plans variés mais souvent circulaires ou sub-circulaires, ces creusements sont généralement peu profonds. Relativement nombreuses et groupées, ces fosses opèrent quelques recoupements entre elles et relèvent dès lors d'activités inscrites sur une certaine durée. Leur matériel céramique est peu abondant mais suffisamment homogène pour en attester l'usage et l'abandon durant les xiiie et xive siècles. Cette association de fosses et d'une probable construction annexe en matériaux légers paraît circonscrire un secteur secondaire d'activités ou de travail, en contrebas de l'habitat principal.

Ces établissements périphériques montrent les signes évidents de leur récession dès la fin de la période médiévale ; en effet, aucun indice d'habitat n'a été enregistré au-delà du xive siècle. Au contraire, les périodes suivantes ne sont-elles illustrées que par de rares structures, davantage liées à l'exploitation des terres.

Le long du tracé actuel de la rue de l'Église, en limite d'emprise, une portion d'empierrement mal datée pourrait correspondre aux recharges de la voie, en bordure de la surface de roulage. Un étroit fossé, aux parois abruptes et au fond plat, quitte obliquement le tracé de la rue, en direction du fond de vallée. Une fonction de drainage lui paraît acquise, tandis que quelques fragments de céramique en fondent la datation au xvie ou au xviie siècle. Enfin, deux cadavres de bovidés, enterrés dans de profondes fosses rectangulaires, s'alignent sur une limite parcellaire moderne. Le décès de ces animaux, vraisemblablement à l'endroit même de leur enfouissement, trahit probablement l'emplacement d'une délimitation bocagère.

Quoiqu'il en soit, la *Carte de cabinet des Pays-Bas autrichiens*, dressée par Ferraris vers 1772, comme le cadastre primitif d'ailleurs, démontrent à l'envi la vocation exclusivement pastorale de ce secteur, couvert de prairies dès le xve siècle au moins. Peut-être cette désertion de la vallée résulte-t-elle indirectement de la montée en puissance du complexe castral proche, regroupant une large part des forces vives villageoises au sein du *Cherruage dele thour* attenant, regroupant également autour de ses dépendances une superficie suffisante de terres, au détriment d'habitats secondaires qui se voient repoussés d'autant en périphérie de l'agglomération.

Bibliographie

VANMECHELEN R. (avec la collaboration de CHANTINNE F., DEFGNÉE A. & LEFERT S.), 2007 : La *Cense del Tour* à Haillot (Ohey). Un centre domanial en Condroz namurois (x^e-xixe siècles), in : BREYER C. (dir.), *Actes des VIIe Congrès de l'Association des Cercles francophones d'Histoire et d'Archéologie de Belgique (AFCHAB) et LIVe Congrès de la Fédération des Cercles d'Archéologie et d'Histoire de Belgique. Congrès d'Ottignies - Louvain-la-Neuve, 26, 27 et 28 août 2004*, Volume 1, Bruxelles, p. 272-307.

VANMECHELEN R., CHANTINNE F. & LEFERT S., à paraître : Ohey/Haillot : le presbytère et le complexe agricole proche du château, *Chronique de l'Archéologie Wallonne*, 17.

VANMECHELEN R., CHANTINNE F. & LOICQ S., 2009 : Ohey/Haillot : château et presbytère, au cœur du village, *Chronique de l'Archéologie Wallonne*, 16, p. 207-211.

VANMECHELEN R., CHANTINNE F., VERBEEK M. & LEFERT S., 2007 : La «*Cense del Tour*», à Haillot (Ohey) : château et basse-cour (Nr.), *Archaeologia Mediaevalis*, 30, p. 158-164.

VANMECHELEN R., CHANTINNE F., VERBEEK M. & LEFERT S., 2008 : Ohey/Haillot : la «*Cense del Tour*», château et basse-cour, *Chronique de l'Archéologie Wallonne*, 15, p. 230-234.

VANMECHELEN R., DANESE V. & YERNAUX G., 2009 : Ohey/Haillot : du cimetière mérovingien à l'église paroissiale à Matagne, *Chronique de l'Archéologie Wallonne*, 16, p. 212-216.

VANMECHELEN R. & DE LONGUEVILLE S., 2007 : Habitat rural et production céramique : l'atelier de potier de Haillot, Belgique (10e-11e siècles), in : KLÁPSTE J. & SOMMER P. (dir.), *Arts and Crafts in Medieval Rural Environment, Ruralia, VI (22nd-29th September 2005, Szentendre - Dobogókö, Hungary)*, Turnhout, p. 339-353.

L'archéologie au coeur du village de Haillot (Ohey, Nr.) : église paroissiale et presbytère (2007-2009)

VANMECHELEN RAPHAËL, DANESE VÉRONIQUE, SOSNOWSKA PHILIPPE & LEFERT SOPHIE

Initiées en 1997 dans le cadre d'un programme d'étude centré sur « *Le monde rural en Condroz namurois* »¹, les recherches archéologiques menées à Haillot par le Service de Jeunesse Archéolo-J visent à appréhender l'histoire d'une agglomération villageoise, dans une perspective extensive, diachronique et interdisciplinaire. Jusqu'en 2006, les secteurs soumis à l'analyse se sont essentiellement répartis en périphérie immédiate de l'agglomération actuelle, que ce soit à l'ouest, de part et d'autre de la rue Stocus, ou au sud, le long de la rue des Écoles.

¹ VANMECHELEN, 2002.

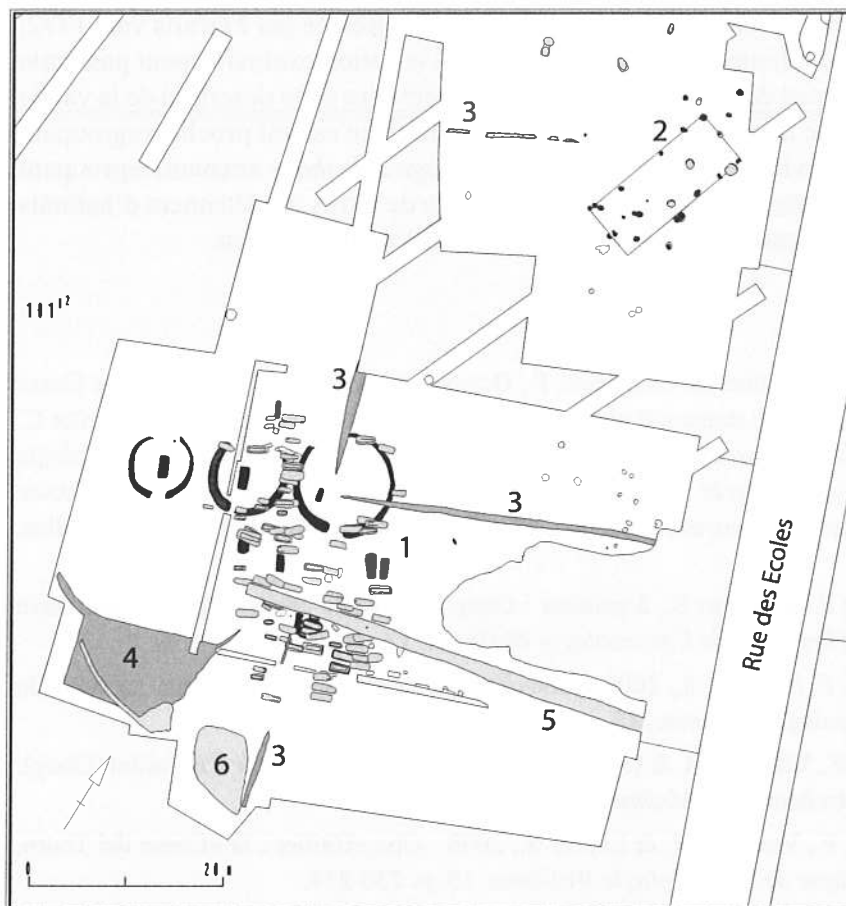

Fig. 1 : La nécropole mérovingienne et son contexte : plan général. 1 : nécropole mérovingienne (mil. viie-déb. viiie s.) ; 2 : habitat médiéval (bâtiment en bois et foyers domestiques) (x^e-xie s.) ; 3 : fossés parcellaires médiévaux ; 4-5 : mare-abreuvoir et chemin creux (fin xve-xviie s.) ; 6 : drainage moderne (xviiie ou xixe s. ?) (Infographie : M. Verbeek, N. Servais, F. Legrand – Archéolo-J).

Plusieurs composantes majeures du village y ont été abordées, qu'il s'agisse de la nécropole mérovingienne², du grand habitat groupé des xe-xie siècles et de son atelier de potiers³, du château⁴, de la ferme fortifiée ou *Cense del Tour*⁵, ou d'habitats médiévaux secondaires.

Ainsi, les problématiques abordées à Haillot se sont-elles progressivement élargies, au départ de la *Cense del Tour*, vers la question villageoise. L'envisager plus avant nécessitait d'étendre davantage les recherches vers le centre de l'agglomération. En effet, l'abandon du cimetière du haut Moyen Âge, comme la fondation de la paroisse et la fixation définitive de l'habitat à l'endroit du village actuel, invitaient à diriger les recherches vers le pôle religieux et paroissial de l'entité. Dans cette optique, les travaux entrepris de 2007 à 2009 ont-ils notamment concerné l'ancienne église Notre-Dame de l'Assomption⁶, deux secteurs du cimetière paroissial adossés, ainsi que le presbytère⁷. En raison de leur caractère préventif, les fouilles du cimetière mérovingien et de l'église ont été prises en charge par le Service Public de Wallonie (Service de l'Archéologie en province de Namur), en collaboration avec l'asbl *Recherches et Prospections Archéologiques en Wallonie*. Les recherches entreprises au presbytère et à proximité du Monument aux morts sont l'œuvre d'Archéolo-J et relèvent de l'archéologie de programme.

L'évolution du village et de ses composantes à travers le temps en ressort complétée de données inédites, exploitant au maximum les terrains et ressources patrimoniales disponibles.

² VANMECHELEN, DANESE & DEFGNÉE, 2007 et 2008 ; VANMECHELEN & VRIELYNCK, 2009.

³ VANMECHELEN & DE LONGUEVILLE, 2007.

⁴ VANMECHELEN, CHANTINNE, VERBEEK & LEFERT, 2007 ; VANMECHELEN, CHANTINNE & LOICQ, 2009.

⁵ VANMECHELEN *et e.a.*, 2007.

⁶ VANMECHELEN, DANESE & YERNAUX, 2009, p. 213-216.

⁷ VANMECHELEN, CHANTINNE & LOICQ, 2009, p. 209-211 ; VANMECHELEN, CHANTINNE & LEFERT, à paraître.

La nécropole mérovingienne de *Matagne*

Repérée à l'occasion d'évaluations, la nécropole mérovingienne fit l'objet de fouilles extensives en 2005 et 2006, dans le cadre du lotissement d'un terrain à bâtir situé le long de la Rue des Écoles. 85 sépultures à inhumation avaient alors été enregistrées. Les extensions réalisées en 2007, vers le sud et vers l'ouest, ont permis de circonscrire l'ensemble du champ de repos⁸ (fig. 1).

Neuf sépultures supplémentaires ont été reconnues dans le cadre de ces extensions ; elles portent donc à 94 le nombre total de tombes de la nécropole de *Haillot-Matagne*, dont l'étendue couvre une superficie de 5,9 ares. Orientées d'ouest-sud-ouest en est-nord-est, les nouvelles sépultures relèvent toutes de la seconde phase d'utilisation du cimetière, datée de la seconde moitié du VIIe siècle. Vers le sud, cinq d'entre elles se répartissent en deux courtes rangées. Vers l'ouest, deux sépultures sont situées à proximité immédiate de la tombe à enclos qui occupait le centre de la nécropole durant la première phase. La tombe à enclos occidentale ne semble par contre avoir attiré aucune sépulture tardive autour d'elle, si bien que la nécropole paraît opérer un retrait dans ce secteur.

Les neuf sépultures nouvellement étudiées présentent toutes des fosses de pleine terre ; à l'exception de quelques pierres de calage, aucun aménagement particulier n'y a été constaté. La présence de clous en fer et parfois de traces de limon de substitution plus sombre au fond des fosses, permet d'attester l'usage de contenants rigides en bois. À l'instar des autres inhumations de même période, les tombes ne comportent aucun mobilier funéraire ; seuls quelques fragments de céramique se trouvaient incorporés à leurs remplissages, à titre résiduel.

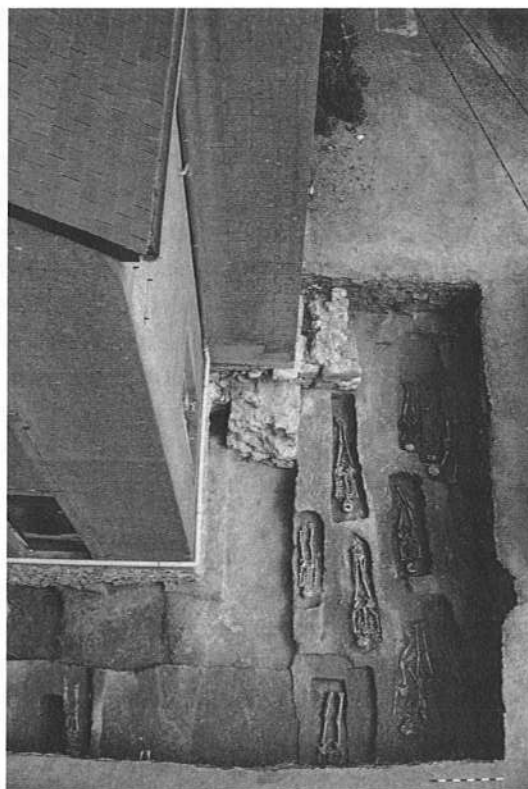
Quelques structures plus récentes ont également été rencontrées dans le secteur de la nécropole mérovingienne. Fossés parcellaires médiévaux, chemin et mare-abreuvoir du XVIe-XVIIe siècle y témoignent d'infrastructures rurales établies à proximité directe de l'habitat villageois (fig. 1).

L'ancienne église *Notre-Dame de l'Assomption*

Transformée en logements depuis son rachat par un particulier en 1996, l'ancienne église paroissiale de *Haillot* fait régulièrement l'objet de travaux. Le placement de nouvelles canalisations le long du mur gouttereau méridional de l'édifice allait inévitablement porter atteinte au sous-sol archéologique, et en particulier au cimetière paroissial. Aussi, une zone de fouilles de 85 m² fut-elle ouverte au sud comme à l'ouest du bâtiment, en 2007. Si la superficie restreinte de l'emprise oblige évidemment à une certaine

⁸ VANMECHELEN, DANESE & YERNAUX, 2009, p. 212-213.

Fig. 2 : L'église et le cimetière paroissial en cours de fouilles : vue générale (Photo : R. Vanmechelen – SPW, Dir. Namur).

réserve, ces recherches ont néanmoins permis de reconnaître l'évolution architecturale générale du sanctuaire et de définir la stratigraphie funéraire à l'extérieur de l'édifice (fig. 2). Aussi, les données recueillies permettent-elles d'aborder quelques points d'histoire paroissiale.

Reconnu sur une longueur totale de 8,88 m, un alignement rectiligne de grands blocs de poudingue constitue la fondation du mur gouttereau méridional d'une première église mononef, d'une certaine importance. Au sud-ouest, une fondation de même nature fait retour vers le nord et matérialisait le mur pignon de la construction. En l'absence de toute sépulture antérieure recoupée, il est permis d'y reconnaître l'église primitive de Haillot. Sa construction peut raisonnablement être située au XIe siècle. Mentionnée au rang de *quarte chapelle* dans les documents d'archives, elle résulte du démembrement d'une église-mère dont l'identification fait l'objet d'hypothèses divergentes. Sa fondation pourrait alors accompagner la mise en place d'un habitat groupé, dont les bâtiments en bois, les fours et les ateliers de potiers ont été étudiés à proximité immédiate. Sa localisation à l'écart du château, comme son antériorité manifeste par rapport à la motte, démentent l'idée d'un ressort privé ou seigneurial au départ. Dédiée à l'Assomption de la Vierge, l'église est à la collation du chapitre d'Andenne, ce qui renforce inversement l'hypothèse du rôle exercée par cette institution ecclésiastique dans la création et la gestion du village des premiers temps.

L'église est complètement reconstruite durant le Bas Moyen Âge – vraisemblablement au XIIIe ou XIVe siècle. Un nouveau mur gouttereau se substitue aux fondations de la nef « romane », dont il conserve strictement l'orientation. La maçonnerie, large et solide, est cette fois composée de moellons bruts de grès et de calcaire, liés au mortier de chaux blanc jaune. Par symétrie, la largeur de cette seconde église mononef peut être estimée à 7,25 m *extra-muros*. Mais le plan n'en demeure pas moins celui d'une petite église rurale mononef. Sa longueur reste inconnue, comme la configuration de son chœur d'ailleurs.

L'ajout d'une tour occidentale relève d'une troisième phase de construction. Véritablement encadrée dans la façade de l'église médiévale, sa construction nécessita d'ouvrir le pignon sur toute son élévation, jusqu'à la base des fondations. Seul un court tronçon de maçonnerie en a été conservé, à sa jonction avec la nef. Large de 1,20 m, la fondation y présente un appareil de petits moellons et un blocage de mortier de chaux jaune soutenu ; ailleurs, la maçonnerie a été complètement récupérée. Les éléments à disposition permettent de reconnaître à la tour un plan pratiquement carré et d'en préciser les dimensions, soit 5,60 m sur 5,50 m hors tout (3,15 m sur 3,10 m *intra-muros*). Ses fondations recoupent plusieurs sépultures antérieures. Un relevé de la tour, réalisé par l'architecte provincial Glibert en 1866, préalablement à sa démolition, détaille une architecture élancée à trois registres de hauteurs inégales, séparés de cordons larmiers et coiffés d'un clocher particulièrement effilé, percé d'ouïes. Au-delà de quelque fantaisie, la tour figure également comme telle dans les *Albums de Croÿ*, vers 1604. Stratigraphie et caractéristiques architecturales en situent la construction au XVIe siècle, datation conforme à celle des fonts baptismaux (1ère moitié du XVIe siècle) qui devaient y prendre place, avant leur transfert vers l'église actuelle.

La nef médiévale subsista jusqu'au XVIIIe siècle. Abattue, elle fut ensuite remplacée par une nouvelle église en briques sur soubassement de moellons calcaires, construite en 1782, à l'initiative du curé Jean-Joseph Bonhyver⁹. La construction adopte un plan classique à une large nef unique de trois travées prolongée d'un long chœur à chevet semi-circulaire. Sensiblement décalée vers le nord, elle s'aligne sur le côté méridional de la tour, qui est conservée.

⁹ HAILLOT, 1975, p. 306 ; GALER *et al.*, 1998, p. 13.

Devenue vétuste et trop exigüe, l'église est finalement désaffectée, au profit d'une nouvelle, construite sur les plans de l'architecte Jean-Lambert Blandot en 1870-1871, à 40 m de distance. Amputé de sa tour et flanqué d'un nouveau porche, le bâtiment est alors transformé aux fins d'y recevoir l'École des Filles au rez-de-chaussée et la Maison communale à l'étage.

Le cimetière paroissial

Quoique de superficie limitée, l'emprise des fouilles ouverte au pied de l'ancienne église a livré un total de 98 sépultures (fig. 2). En 2009, une large tranchée a étendu le diagnostic à la pelouse du Monument aux morts, au nord de l'église, livrant 15 sépultures supplémentaires. L'échantillon disponible pour le cimetière paroissial de Hailot porte donc sur un total de 113 tombes. La mixité sexuelle des défunts, ainsi que la représentation de toutes les catégories d'âge au décès (depuis 2 ans jusqu'à très âgé), s'avèrent *a priori* représentatifs d'une population paroissiale en milieu rural.

À l'exception de deux tombes perpendiculaires à l'église, les inhumations sont toujours orientées d'ouest-sud-ouest en est-nord-est, parallèlement aux murs gouttereaux de la nef, sur lesquels elles s'alignent. De légères nuances s'y observent néanmoins, sans pour autant revêtir de réelle portée chronologique. La tête des défunts a systématiquement été tournée vers l'est ; seul un cas d'orientation opposée correspond vraisemblablement à la sépulture d'un prêtre (xviiie siècle). La répartition spatiale des tombes définit assez nettement des rangées relativement régulières pour chaque époque. Bien que l'étude n'en soit pas aboutie, la combinaison de plusieurs critères permet de répartir les sépultures en plusieurs phases et de suivre l'évolution des pratiques funéraires.

Les tombes les plus anciennes se regroupent en une rangée, à l'ouest de la première église. Les fosses sont soignées, rectangulaires. Une sépulture privilégiée se démarque par ses parois garnies de grandes dalles de pierre calcaire, dressées sur chant à la manière d'un caisson. Les fragments de céramique incorporés aux remplissages de ces premières inhumations relèvent pour l'essentiel de la production de l'atelier de potiers local et leur fournissent un *Terminus post quem* à la transition des xe et xie siècles.

Les deux phases d'inhumation suivantes couvrent le reste du bas Moyen Âge (soit *grosso modo* du xiie au xive siècles). Plusieurs sépultures se caractérisent par les dimensions et le soin de leurs fosses. Les défunts y sont allongés dans des cercueils ou coffrages de bois rectangulaires, la tête fréquemment maintenue par des pierres (fig. 3).

Provisoirement datée des xve et xvie siècles, une nouvelle phase d'utilisation du cimetière se signale par des sépultures en pleine terre, moins soignées et dépourvues de contenant rigide ;

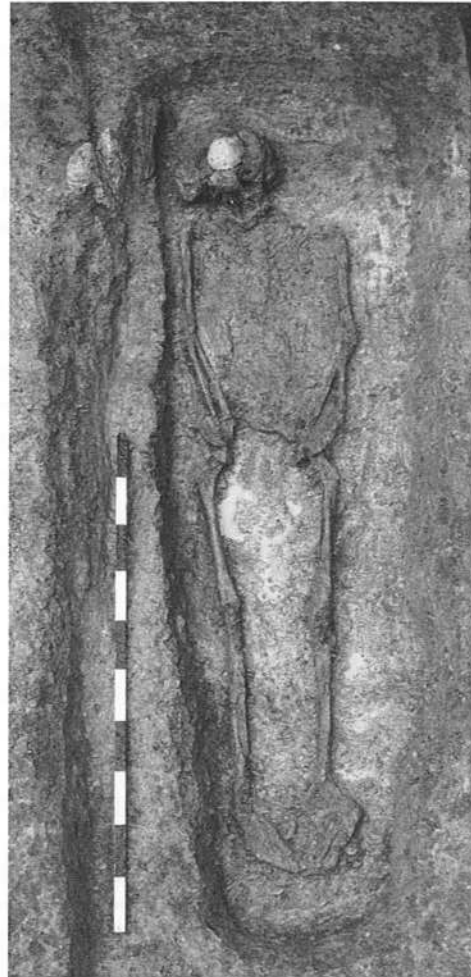

Fig. 3 : Cimetière paroissial : sépulture médiévale (T.159) (xiiie-xive s.) (Photo : V. Danese – SPW, Dir. Namur).

dans plusieurs cas, les observations anthropologiques de terrain permettent de supposer l'existence de contenants souples - probablement des linceuls.

Les inhumations des Temps Modernes s'accumulent en longues séquences funéraires, aux multiples recouvrements. L'usage du cercueil cloué semble se généraliser dès le xviie siècle, tandis que boutons, agrafes, chaussures et médailles trahissent la réapparition des sépultures habillées au tournant des xviiie et xixe siècles.

Peut-être la reconstruction de l'église en 1782 suscite-t-elle l'extension de l'enclos cimétieral vers le nord. La tranchée d'évaluation ouverte dans ce secteur y a en effet rencontré les fondations d'un puissant mur de soutènement, limitant plusieurs rangées d'inhumations séparées d'allées courbes (fig. 4). Absente de la *Carte de Ferraris* (1772), cette extension du cimetière paroissial figure par contre sur le cadastre primitif, sous la forme d'un large dégagement de plan ovale, accolé à la parcelle de l'église. Les défunts y ont été inhumés jusqu'à la création du cimetière communal, en 1868 ; mais la présence de sépultures du xixe siècle au sud de l'église démontre cependant que les enfouissements se sont prolongés sur l'ensemble de la surface consacrée.

Le presbytère

Le presbytère de Haillot prend place au sud-est de l'ancienne église. Toujours en fonction, il en subsiste aujourd'hui un beau logis en pierre, accolé à un reliquat de bâtiment plus ancien. Les recherches visaient notamment à y poursuivre l'étude du pôle paroissial du village. En effet, l'organisation du complexe presbytéral ne reflète-t-elle pas celle du village et de son évolution ? En 2007-2008, les fouilles se sont étendues à tout l'espace disponible du verger, au sud du bâtiment actuel comme à l'arrière de la Maison des Jeunes (ancienne École Maternelle).

L'emprise des fouilles y demeure morcelée, en raison des multiples contraintes rencontrées – et des arbres fruitiers en particulier. Tandis qu'en 2009, une campagne de relevés en archéologie du bâti a jeté les bases de l'évolution architecturale des bâtiments en élévation – essentiellement au niveau des caves et du grenier de la partie la plus ancienne.

Les terrassements et remaniements de terrain tardifs ont largement oblitéré les indices d'éventuelles occupations médiévales. Cinq trous de poteaux sont apparus à la surface du substrat schisteux, dans la moitié occidentale du verger, et pourraient correspondre à une première occupation. Leur datation est mal assurée, mais sans doute sont-ils à rattacher à l'habitat groupé des xe-xie siècles. À l'évidence, les constructions y sont cependant moins denses qu'au centre

Fig. 4 : Extension moderne du cimetière paroissial : des inhumations en rangées (1782-1868) (Photo : R. Vanmechelen – Archéolo-)

de l'établissement. Le bas Moyen Âge se signale essentiellement par une fosse, partiellement reconnue dans le secteur nord-ouest de l'emprise. Le matériel céramique incorporé à son comblement en daterait l'abandon du XIIIe siècle environ.

Les structures attribuables aux Temps Modernes font par contre la preuve d'une organisation cohérente du complexe presbytéral. Propriété ecclésiastique d'une certaine importance, elle inscrit ses diverses composantes dans un ensemble de plan trapézoïdal, large de plus de 40 m et partiellement clôturé de murs. Trois bâtiments y encadrent une cour.

Au nord, directement contigu à l'église et à son cimetière, le bâtiment d'habitation est partiellement conservé en élévation, à l'ouest du presbytère actuel, qui l'intègre au titre d'annexe¹⁰. La plus ancienne phase de construction identifiée correspond au parement de petits moellons calcaires régulièrement assisés de la façade méridionale. Aucun percement n'y semble d'origine. Par contre, une couture verticale soulignerait l'anglée originelle du bâtiment. Un encorbellement en deux ressauts successifs paraît marquer l'existence d'un étage en léger surplomb. L'arasement du pignon d'origine est encore visible au niveau du plancher du grenier. La construction devait initialement être plus haute et moins profonde, mais surtout se développer bien davantage vers l'ouest. Tout concourt à l'identifier au logis de la cure, peut-être prolongé d'étables ou d'écuries dans le même volume.

Un deuxième bâtiment, perpendiculaire au logis, ferme la cour à l'ouest. Les segments de murs appréhendés dans l'emprise des fouilles lui désignent un plan rectangulaire, d'une largeur de 10,50 m pour une longueur attestée de 17,45 m au moins ; la surface intérieure, estimée à 180 m² environ, était divisée transversalement en deux espaces d'inégale importance par un mur de refend. Son plan comme son volume ou sa localisation suggèrent d'y reconnaître la grange aux dîmes, mentionnée dans les documents d'archives. Une datation de la construction au XVIIe siècle paraît pertinente.

Du côté opposé, une seconde dépendance ferme la cour vers l'est. Quoique fortement arasées, les fondations de l'angle sud-ouest de la construction ont été reconnues (fig. 5). Un puits prend place à l'intérieur du bâtiment, de même qu'une longue fosse. Ces équipements pourraient attribuer à ces dépendances les fonctions de *fournil* et *brasserie*, recensées dans la documentation écrite. La reconstruction en pierre de la brasserie y est notamment mentionnée vers 1690. Entre les annexes et la grange, la cour du complexe se caractérise par un décaissement conséquent du substrat rocheux, recouvert par endroits d'un empierrement serré de petits blocs calcaires.

¹⁰ HAILLOT, 1975, p. 306.

Fig. 5 : Le presbytère : l'aile orientale des dépendances, au devant du logis du XIXe siècle (Photo : S. Lefert – Archéolo-J).

Ces dispositions s'avèrent conformes à l'organisation du presbytère, telle qu'elle apparaît sur la *Carte de Ferraris* (1772-1777) ou les cadastres anciens. Pareille configuration remonte manifestement au XVIIe siècle, mais pérennise probablement un schéma antérieur, établi au départ de constructions légères disparues.

L'ensemble fait l'objet de plusieurs campagnes de travaux et réparations dans le courant du XVIIIe siècle, sans qu'en soit cependant modifiée la disposition générale. À en lire les documents d'archives, la grange dîmière ferait l'objet d'une reconstruction vers 1725 ; une reprise de maçonnerie pourrait s'y rapporter. L'encadrement de porte en pierre de taille du corps de logis, ainsi que les traces des deux baies de la travée orientale, y témoignent également d'une seconde phase de construction, datée de 1736 par un blason millésimé sur le linteau comme par les archives ; une cave au moins serait également creusée en sous-œuvre du bâtiment et suppose également une extension du bâtiment vers le nord. Un petit fossé et plusieurs fosses, de datation apparemment récente, ont été constatés à proximité immédiate des dépendances orientales. Entre ces bâtiments, la cour a également fait l'objet de quelques aménagements. Une allée pavée longeait le logis ; tandis qu'une profonde excavation de plan rectangulaire, alimentée par deux rigoles, faisait vraisemblablement office de mare ou de vivier.

Vu le coût des réparations à y apporter, le presbytère fait finalement l'objet d'un programme de transformation radical en 1844-1845. Le vieux logis avait déjà été largement altéré dans le courant de la première moitié du XIXe siècle, amputé d'une part de sa longueur dans le cadre de modifications portées à la voirie. Il est alors réduit à portion congrue, tandis qu'est décidée la construction d'un nouveau logis, accolé à son pignon oriental. Il s'agit cette fois d'un beau logis classique à double corps, sur deux niveaux. La liaison des deux corps de bâtiments, comme leurs charpentes, procèdent de cette importante refonte. La grange aux dîmes et les autres dépendances sont arasées. La cour est remblayée, transformée en verger ; un drain en maçonnerie la traverse obliquement.

Le cœur du village

Ainsi, le centre ancien du village aura-t-il vu disparaître le château d'abord, puis l'importante ferme seigneuriale ; l'habitat villageois s'était déjà progressivement déplacé, repoussé par les appétits en terres de la ferme principale, et attiré sans doute par le potentiel économique de la Route de Huy notamment. La cure elle-même s'est délestée de ses appendices fonctionnels. Au terme de ce processus de désertion du noyau villageois, le centre ancien ne conservera finalement que ses organes « publics » - l'église, l'école, la maison communale et le presbytère – au profit d'un habitat dispersé sur le terroir en fermes isolées et en hameaux.

Bibliographie

GALER N., GONNE O., LAGNEAU J.-M., RONVEAUX A. & VOS P., 1998 : *Ohey autrefois. Cartes postales et documents inédits*, Dinant.

Haillot, 1975 : Haillot, Égl. paroiss. N.-D. de l'Assomption et Haillot, R. de l'Église, in : *Province de Namur. Arrondissement de Namur*, t. 2, Liège (Le Patrimoine monumental de la Belgique, 5), p. 305-306.

VANMECHELEN R., 2002 : Le monde rural en Condroz namurois, du Ier au XIXe siècle: bilan de 10 années d'activités, *Vie Archéologique*, 57-58, p. 183-194.

VANMECHELEN R., (avec la collaboration de CHANTINNE F., DEFGNÉE A. & LEFERT S., 2007 : *La Cense del Tour* à Haillot (Ohey). Un centre domanial en Condroz namurois (X^e-XIXe siècles), in : BREYER C. (dir.), *Actes des VIIe Congrès de l'Association des Cercles francophones d'Histoire et d'Archéologie*

de Belgique (AFCHAB) et LIVe Congrès de la Fédération des Cercles d'Archéologie et d'Histoire de Belgique. Congrès d'Ottignies - Louvain-la-Neuve, 26, 27 et 28 août 2004, Volume 1, Bruxelles, p. 272-307.

VANMECHELEN R., CHANTINNE F. & LEFERT S., à paraître : Ohey/Haillot : le presbytère et le complexe agricole proche du château, *Chronique de l'Archéologie Wallonne*, 17.

VANMECHELEN R., CHANTINNE F. & LOICQ S., 2009 : Ohey/Haillot : château et presbytère, au cœur du village, *Chronique de l'Archéologie Wallonne*, 16, p. 207-211.

VANMECHELEN R., CHANTINNE F., VERBEEK M. & LEFERT S., 2007 : La «Cense del Tour», à Haillot (Ohey): château et basse-cour (Nr.), *Archaeologia Mediaevalis*, 30, p. 158-164.

VANMECHELEN R., DANESE V. & DEFGNÉE A., 2007 : Haillot (Ohey), rue des Écoles: cimetière mérovingien, habitat rural et moules à cloches (Nr), *Archaeologia Mediaevalis*, 30, p. 165-172.

VANMECHELEN R., DANESE V. & DEFGNÉE A., 2008 : Ohey/Haillot : cimetière mérovingien et habitat rural médiéval, rue des Écoles, *Chronique de l'Archéologie Wallonne*, 15, p. 209-213.

VANMECHELEN R., DANESE V. & YERNAUX G., 2009 : Ohey/Haillot: du cimetière mérovingien à l'église paroissiale à Matagne, *Chronique de l'Archéologie Wallonne*, 16, p. 212-216.

VANMECHELEN R. & DE LONGUEVILLE S., 2007 : Habitat rural et production céramique : l'atelier de potier de Haillot, Belgique (10e-11e siècles), in : KLÁPSTE J. & SOMMER P. (dir.), *Arts and Crafts in Medieval Rural Environment, Ruralia, VI (22nd-29th September 2005, Szentendre - Dobogókö, Hungary)*, Turnhout, p. 339-353.

VANMECHELEN R. & VRIELYNCK O., 2009 : Bossut-Gottechain et Haillot (Belgique) : deux cimetières mérovingiens, deux expressions de la sépulture privilégiée, in : ALDUC-LE BAGOUSSE A. (dir.), *Inhumations de prestige ou prestige de l'inhumation ? Expressions du pouvoir dans l'au-delà (IVe-XVe siècle)*, Caen, Publications du CRAHM, (Tables rondes du CRAHM, n°4), p. 23-67.

Deuxième phase de l'intervention archéologique préalable aux travaux de la résidence Churchill, avenue Churchill à Dinant : origines de la ville, parcellaire médiéval, artisanat (Nr.)

VERBEEK MARIE et SIEBRAND MICHEL

Les travaux entrepris en 2007 pour rénover et agrandir la résidence Churchill (maison de repos située avenue Churchill, au centre de Dinant, le long de la Meuse) sont entrés dans une seconde phase d'exécution, comprenant la démolition et reconstruction d'une aile du bâtiment, datée de la seconde moitié du xxe siècle. Préalablement aux travaux, le Service de l'archéologie du SPW – province de Namur - a pu réaliser une fouille préventive d'un mois en septembre 2009.

Cette intervention, menée directement à côté de celle de 2007¹ avait pour objectif de compléter les résultats que cette première fouille avait engrangés. Malheureusement, du fait des

¹ VERBEEK & DANESE, 2009.

contraintes imposées par la construction, la profondeur à ne pas dépasser est restée limitée et certaines phases d'occupation n'ont pu être approchées que très ponctuellement. Ces niveaux non fouillés ne feront pas l'objet d'une destruction par les travaux.

L'étude de l'occupation primitive de la ville a particulièrement pâti de cette contrainte méthodologique : seule une portion congrue de l'emprise de fouilles a pu être fouillée jusqu'au sol en place. Ce n'est qu'à l'extrême ouest de la zone observée que les niveaux anciens, situés au sommet de la pente des berges de Meuse, étaient accessibles à la fouille et moins perturbés par les constructions récentes.

Les vestiges les plus anciens mis au jour remontent à l'époque romaine : du matériel céramique en position résiduelle témoigne d'une activité à l'époque gallo-romaine en dehors de l'emprise de fouilles. L'îlot fouillé serait donc en dehors de la zone habitée de la petite agglomération gallo-romaine.

Au début du Haut Moyen Âge en revanche, l'occupation semble moins ténue : une mince couche de remblai (de destruction ?) percée de poteaux et un empierrement attestent d'une influence humaine plus prégnante (habitat ?). Ces niveaux ont livré du matériel céramique daté, en premier examen très rapide, des ^{vii}^e et ^{viii}^e siècles par Sylvie de Longueville². Aucun plan de bâtiment ne peut être extrapolé sur base des poteaux mis au jour, du fait de la congruité de l'espace exploré. Cependant, la présence même de ces vestiges est hautement intéressante dans le dessin de la ville de Dinant à travers les époques : l'archéologie fournit un premier point – après les cimetières repérés fortuitement en 1922 – permettant de localiser l'habitat sur l'étroite plaine alluviale. Si ce point seul est trop isolé pour qualifier et quantifier l'occupation, c'est en lui confrontant données historiques et hypothèses de travail qu'il permettra d'avancer dans notre connaissance de la naissance du bourg : plusieurs noyaux, centrés sur autant de pôles économiques, politiques et/ou religieux, et dont l'origine serait peut-être romaine pour certains, se développeraient au Haut Moyen Âge, et cristalliseraient ensuite pour former la ville médiévale ?

Ces niveaux sont scellés par un épais remblai noirâtre, très humifère, épais de plus de 30 cm, daté du ^{viii}^e au ^{xi}^e siècle, qui recouvre également un alignement de gros blocs de pierres, dont la relation stratigraphique avec le niveau mérovingien n'est malheureusement pas claire.

Ce remblai pourrait illustrer une période de retrait – ou indiquer l'affectation des lieux en zone de jardins ou cultures. Le hiatus chronologique constaté au niveau du matériel archéologique récolté pour ce niveau (époque carolingienne absente) pourrait signifier soit que l'occupation à cette époque se retranche ailleurs, soit que le sous-sol n'en a pas enregistré la trace à l'emplacement des étroites zones explorées.

Par dessus cette couche épaisse, plusieurs trous de poteaux et piquets, une structure rubéfiée liée à la dinanderie (four ? base de moule ?) et un muret de pierre (muret de jardin ?) attestent d'une occupation du secteur à cette époque. Il est très difficile de resituer un plan des constructions sur base de ces trous de poteaux : ils ne sont pas tous contemporains et n'ont à nouveau été repérés que sur une surface réduite. L'existence d'une activité artisanale liée au laiton antérieure au ^{xiii}^e siècle ne fait plus aucun doute. Les témoins matériels de cette activité sont légions (creusets, fragments métalliques, terre rubéfiée...)

² Centre de Recherches en Archéologie Nationale de l'UCL et Service Public de Wallonie.

La rue principale dont dépendent ces occupations est peut-être à trouver plus haut dans la plaine alluviale, à l'emplacement de l'actuelle rue Grande, où s'alignerait l'habitat principal.

Les récentes recherches archéologiques menées à l'avenue Churchill³, à la rue du Râteau⁴ et au parking des Oblats⁵ confirment archéologiquement que le XIIIe siècle marque un tournant décisif dans l'organisation générale de la ville de Dinant. À cette époque, correspondant peut-être à la mise en place d'une cour scabinale à Dinant, un rempart du type des enceintes dites « de réunion » se met progressivement en place autour des différents pôles de la ville, et l'organisation urbaine est repensée et programmée. Le parcellaire est fixé le long de rues dont le tracé est rendu définitif.

Les premières fouilles menées en 2007 à l'avenue Churchill avaient par ailleurs mis en évidence que ce quartier était défendu déjà avant le XIIIe siècle par une enceinte maçonnée. Mais le nouveau rempart s'érigera largement en avancée sur la Meuse, dégagant un nouvel espace de circulation, ancêtre de la rue Sous-Meuse, qui longe donc celle-ci, *intra-muros*.

Les informations de la campagne de fouille de 2009 vont dans le même sens, à cette réserve près que le rempart en lui-même et les niveaux conjoints n'ont pu être atteints et que, de ce fait, la datation de l'installation du rempart et de la mise en place de l'urbanisation n'a pu être précisée. En revanche, une nouvelle rue a été mise au jour. Orientée Est-Ouest, elle assure un passage entre la rue Sous-Meuse (dégagée sur une nouvelle portion de son tracé) et l'actuelle rue Grande. C'est une rue large, dont le revêtement est formé de couches de gravier damé, auxquelles succèdent pour les derniers états de beaux pavés. Elle ne sera abandonnée que progressivement durant le XIXe et le XXe siècle, par récupération de segments successifs de son tracé par les riverains. Elle apparaît sur le plan du cadastre primitif de Dinant en tant que « rue des Staux des Veaux » (rue des Étables des Veaux).

Le nouveau parcellaire se met en place autour de ces éléments structurants, rues et rempart. Les maisons peuvent désormais s'établir à front de la rue Sous-Meuse. Deux de ces maisons ont été mises au jour lors de cette campagne. Ce sont des maisons oblongues, longeant la rue des Staux des Veaux. Leur largeur n'est pas connue. Elles sont longues de 13 m pour l'une (au nord) et plus de 19 m pour l'autre. On ignore tout de la disposition intérieure des pièces ni de la fonction de celles-ci. Une seule exception : la maison sud est visiblement une maison d'artisan : l'arrière de la maison semble utilisé comme atelier de dinanderie, comme en témoigne un petit four circulaire creusé dans le sol et les nombreuses recharges de ce sol en terre battue. Il est en revanche très difficile de déterminer l'organisation de cet atelier, de savoir s'il était couvert ou pas et – en attendant des études stratigraphiques et céramologiques à venir – d'en préciser la chronologie.

On peut en tous cas confirmer la présence d'artisans liés au travail de la dinanderie dans le centre de Dinant au Moyen Âge. Comme l'avaient déjà montré les fouilles de 2007 et celles de la rue du Râteau en 2006, la pratique de la dinanderie n'est donc pas cantonnée à l'île sur la Meuse au sud de la ville.

À l'arrière des maisons se développent les jardins, où se succèdent des terres très humifères, compactes, noirâtres et homogènes. De petits murets de retenue et de clôture viennent en outre compléter le dispositif dans un cas au moins.

³ VERBEEK & DANESE, 2009.

⁴ VERBEEK, ROBINET & PLUMIER-TORFS, 2004 ; VERBEEK, 2007.

⁵ VERBEEK ET SERVAIS, 2009.

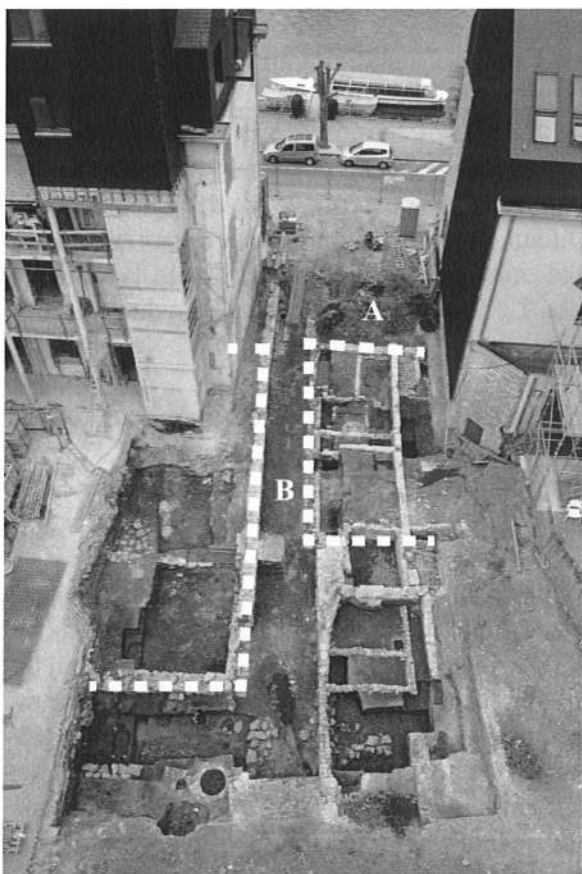

Fig. 1 : Vue du chantier en cours de fouilles. Vue vers l'ouest et la Meuse. A : rue Sous-Meuse ; B : rue des Steaux des Veaux ? ; en pointillé : maisons médiévales. (Photo M. Verbeek © SPW).

Les deux maisons mises au jour subissent une évolution qui semble similaire de part et d'autre de la rue des Steaux des Veaux. Cette évolution va dans le sens de la pression immobilière : les parcelles sont divisées en deux dans le sens de la longueur. La grande maison médiévale originale est remplacée par un édifice occupant l'avant de la parcelle et libérant l'arrière pour des cours ou constructions annexes. Des agrandissements successifs vers l'arrière viennent ensuite augmenter la surface utile.

Plusieurs indices d'une continuité dans la production de dinanderie dans ces maisons se sont fait jour lors de la fouille pour cette époque également (plusieurs centaines de kilogrammes de restes de moules de chaudrons, des zones excavées sableuses, de grandes quantités de creusets en terre réfractaire, etc.). À ce stade de l'étude, il reste à nouveau à déterminer les modalités de l'organisation des ateliers et leur chronologie tant relative qu'absolue.

affectant plus d'un bâtiment. Cette destruction avait alors été identifiée comme pouvant relever du sac de la ville, fait des troupes bourguignonnes en 1466.

Un phénomène semblable a été observé dans l'emprise des fouilles de 2009. Un épais remblai résultant manifestement d'un incendie (torchis brûlé, ardoises éclatées, terre rubéfiée) scelle les occupations antérieures.

Le redressement après incendie sera réalisé diversement en fonction des endroits. Les cartes de Deventer (c. 1560) et de Ferraris (c. 1770) se font l'écho du peu de transformations d'importances consenties au niveau de l'organisation du quartier après 1466.

Au nord de la rue des Steaux des Veaux, quelques maisons sont rebâties (une cave est notamment recreusée) suivant un parcellaire proche mais pas identique au parcellaire antérieur. Le même phénomène avait été observé dans l'emprise de 2007. Les remblais de l'abandon de la petite cave sont datés de la fin du xviie siècle – début xviiie siècle, mais un édifice au bord de la rue Sous-Meuse apparaît encore sur la carte levée par le comte de Ferraris à la fin du xviiie siècle. Après cette date, le quartier situé entre la rue Sous-Meuse, la rue Grande et la rue des Steaux des Veaux voit son sort lié à celui des maisons situées à front de l'ancêtre de la rue Grande. Une seule grande maison (hôtel de maître ?) semble s'y développer alors, annexant les terrains

Fig. 2 :
Mitrailleuse mise
au jour dans les
remblais lors du
terrassement.
(Photo
M. Verbeek
© SPW).

descendant jusqu'à la Meuse pour en faire des jardins. Le parcellaire primitif nous signale qu'en 1830, un grand jardin unique occupe tout l'espace jusqu'à la rue Sous-Meuse.

Au sud de la rue des Steaux des Veaux, c'est en limite est d'emprise qu'est érigé un bâtiment lié à un parcellaire ayant peut-être front sur la rue du Collège.

À partir de 1857, au départ d'une petite parcelle et par rachats successifs, toute la zone va être reconquise et arriver à ne former plus qu'une seule propriété progressivement bâtie. Même les espaces publics des deux rues y seront progressivement englobés : la rue Sous-Meuse, rendue inutile par la construction du boulevard actuel, est annexée, de même que les petites maisons construites sur le rempart. La rue des Steaux des Veaux est progressivement bâtie. Cette propriété, dont on sait qu'elle appartient au ^{xx}^e siècle à une congrégation de religieuses (Religieuses de l'Immaculée Conception), occupera (jusqu'à nos jours) toute la moitié ouest de l'îlot urbain déterminé par le boulevard actuel, les rues du Palais et du Collège. Cette congrégation est à la base de la fondation de l'hospice qui occupe encore cet espace actuellement.

Fig. 2

Le bâtiment principal du couvent, à front de Meuse, construit vers 1836 (daté par graffiti) – 1837 (inscription au cadastre), fut le théâtre d'épisodes épiques durant la Seconde Guerre mondiale. Il est en effet à ce moment le siège de la *Feldgendarmarie* (police militaire qui joue également le rôle de police dans les territoires occupés), qui y consigne les prisonniers (résistants ou simples contrevenants) avant interrogatoire, transfert et/ou relâche. Témoins de cet épisode, d'innombrables graffitis ornent encore les murs de l'un des deux cachots où étaient consignés les prisonniers ravitaillés, selon la tradition, par les religieuses. Par ailleurs, lors des premiers terrassements de l'opération archéologique a été mise au jour en surface, à hauteur d'un petit abri (de jardin ?), une mitrailleuse datée de la Première Guerre mondiale, mais peut-être encore utilisée lors de la seconde.

Bibliographie

VERBEEK M. & DANESE V., 2009 : Dinant/Dinant : opération préventive le long de la Meuse, dans le centre ancien de la ville, avenue Churchill, *Chronique de l'archéologie Wallonne*, 16, p. 25-226.

VERBEEK M., ROBINET C. & PLUMIER-TORFS S., 2004 : Opération préventive et suivis de chantiers à Dinant. Evolution urbaine et fortifications du ^{xiii}^e au ^{xx}^e siècle, *Archaeologia Mediaevalis*, 27, p. 100-102.

VERBEEK M. & SERVAIS N., 2009 : Opération préventive à Dinant, parking des Oblats : mise en défense, habitat et ateliers de dinandiers dans le quartier « en île », 11e - 20e siècles, *Archaeologia Mediaevalis*, 32, p. 166-170.

VERBEEK M., 2007 : Fouilles préventives au bas de la rue Saint-Jacques à Dinant : trois ateliers de fonte de laiton (^{xv}^e - ^{xvi}^e siècles) le long du rempart de Meuse (Nr.), *Archaeologia Mediaevalis*, 30, p. 108-114.

Mur du couvent des Croisiers redécouvert à Dinant, « en île » (Nr.)

VERBEEK MARIE et SAINT-AMAND PASCAL

Cadre de l'intervention

À l'été 2009, à la faveur d'une coupe et de dégagements de végétaux en limite nord de son jardin, un particulier a remis en évidence un mur relativement bien conservé appartenant à un édifice conventuel de l'ordre des Croisiers, établi dans la partie « insulaire » de la ville de Dinant.

L'intervention, menée en collaboration par l'asbl Espère en Mieulx et le Service de l'archéologie du Service Public de Wallonie, Direction de Namur, a consisté en une campagne photographique sur le site le 14 juillet 2009 en compagnie du propriétaire des lieux, associée à une recherche documentaire.

Le mur est localisé rue Léopold, dans une parcelle cadastrée Dinant, 1re division, section D, parcelle n° 3h.

Contexte topographique

Le segment de mur observé, impressionnant par ses qualités esthétiques et ses dimensions imposantes, se trouve dans un quartier qui, dès le Moyen Âge et jusque dans les années 1840-1848, était détaché du reste de la ville par un petit bras de Meuse qui en faisait alors une île, terme qui désigne d'ailleurs ce quartier dans la documentation archivistique. Hormis le bord de Meuse, dont un segment a été fouillé en 2008¹, on en connaît peu l'histoire.

L'île est vraisemblablement laissée en friche au Haut Moyen Âge et sporadiquement habitée au Moyen Âge classique. Elle serait donc urbanisée tardivement : au XIIIe siècle, conjointement à la remise en défense de toute la ville (enceinte de réunion), l'île serait dotée de son propre rempart et son terrain est parcellisé, sur base des quelques constructions préexistantes. En dehors du segment longeant la Meuse, on ignore en grande partie le tracé du rempart de cette époque².

La tradition historiographique y localise les artisans du laiton durant tout le Moyen Âge³. Le tracé du rempart de cette époque, bien localisé en bord de Meuse, reste largement hypothétique ailleurs.

Observations

Sur un segment de 9,30 m, le mur parcellaire nord de la propriété examinée consiste en un pan de mur en pierres calcaires, orienté est-ouest, perpendiculaire à la Meuse et aux rues qui organisent le quartier ; à son extrémité est, soit à peu près à la moitié de la longueur de la parcelle, une anglée nette fait retour vers le nord. Seule l'amorce du mur en retour vers le nord est conservée. Deux portes percent le mur : une grande baie rectangulaire à l'ouest et une petite poterne cintrée à l'est (fig. 1).

Le parement sud du mur est très soigné et est sans aucun doute destinée à être visible (extérieur). L'extrémité ouest a été détruite dans la seconde moitié du XXe siècle, lors de l'aménagement

¹ VERBEEK 2008.

² Le rempart reconstruit aux XVe – XVIe siècles est mieux documenté et d'ailleurs encore en partie visible dans le paysage urbain actuel.

³ On a vu par ailleurs que cette vision doit être largement nuancée.

Fig. 1 : Dinant, rue Léopold.
Vue générale du mur.

d'un imposant immeuble de briques. Un pan de mur en briques surmonte également le segment oriental du mur de pierres calcaires. La maçonnerie primitive se distingue par son appareillage en blocs calcaires de grandes dimensions, au parement soigneux. Les blocs de calcaire mosan qui le composent sont taillés : le centre est bouchardé et la palette finie au ciseau. Un cordon chanfreiné sur ressaut anime la partie supérieure de la maçonnerie. Ce cordon forme lui aussi une anglée à l'extrémité est, et on le retrouve sur l'amorce du mur est. Le parement des pierres calcaires qui le composent est taillé du côté du parementage. On trouve des exemples similaires d'animation par cordon chanfreiné en plusieurs endroits tout au long des couronnes fortifiées de Namur, Dinant et Bouvignes.

Plusieurs ancrages métalliques (fer) retiennent les maçonneries. Deux d'entre elles seulement ont été conservées. En façade, ces ancrages dessinent une ligne droite pour la première (à l'ouest), une ligne sinueuse pour la seconde, à hauteur de la poterne. Peut-être ces ancrages affichaient-ils au départ un millésime ? Les traces d'au moins un autre ancrage est perceptible dans le parement.

Le mur est conservé dans un état relativement bon. Quelques végétaux ont entrepris sa conquête. Plusieurs souches de lierres, aujourd'hui recoupés, ont les racines enfoncées dans la maçonnerie. La partie supérieure du mur, au-dessus du cordon chanfreiné, est en partie arasée et le grand appareil en pierres de taille y a laissé place à un petit appareil de pierres calcaires non taillées.

La grande baie rectangulaire

La grande baie rectangulaire semble ménagée dès l'origine dans le parement. Elle ouvre largement sur l'extérieur (plus d'1,50 m de large). Les blocs de calcaire mosan formant les piédroits de l'ouverture sont très abîmés (éclats de gel ?) ; ils sont mis tantôt horizontalement, tantôt verticalement afin de dessiner un véritable encadrement. Peut-être son linteau était-il monolithe d'origine, mais il est aujourd'hui brisé sur son côté est et remplacé côté ouest par un petit appareil. Toute cette zone semble par ailleurs largement remaniée, au point que le cordon chanfreiné s'interrompt brièvement.

Le seuil (?) de la porte affleure quelques centimètres au dessus du niveau du sol actuel. Le niveau de sol contemporain de l'utilisation de la porte n'est donc guère éloigné du sol actuel.

Le bouchage de l'ouverture est composé d'une maçonnerie en petit appareil calcaire. Quelques blocs de remplois, taillés plus soigneusement, sont disposés sans ordre apparent dans la maçonnerie.

La baie cintrée

Une petite poterne sous arc en plein cintre, actuellement rebouchée, ouvrait originellement le mur à l'est de la baie rectangulaire. L'ouverture à sa base visible faisait un peu plus d'un mètre de large. Seule la partie supérieure des piédroits et les claveaux de l'arc en plein cintre ont pu en être observés, le reste se trouve sous le niveau du sol actuel. Les claveaux et blocs des piédroits, de même que les blocs utilisés pour le bouchage plus récent sont, comme la maçonnerie alentours, soigneusement taillés, avec palette. L'angle entre le parement et l'intrados de l'arc est décoré d'une petite moulure concave.

On ignore tout de la profondeur du niveau de sol contemporain de l'utilisation de la porte. Deux hypothèses :

- soit il s'agit d'une porte de plain-pied, au rez-de-chaussée, et dès lors on peut imaginer un sol quelques 60-80 cm plus bas,
- soit il s'agit de la porte d'une cave, précédée de quelques marches (comme bien des maisons dinantaises du ^{xvi}^e siècle, impasse du Couret ou place Saint-Roch par exemple), auquel cas le sol contemporain n'est pas si bas. Dans ce dernier cas, la grande baie rectangulaire pourrait être la porte principale du rez-de-chaussée.

L'appareillage du mur redécouvert, son vocabulaire formel (cordon chanfreiné, encadrements de portes) et les marques de taille, qui devront cependant être examinées par Frans Doperé pour datation plus précise, orientent vers une datation de la fin du Bas Moyen Âge. L'observation de la documentation iconographique (fig. 2) par méthode régressive tend à le rattacher au couvent des Croisiers, installé le long du rempart ceignant l'île.

Fig. 2 : Dinant, rue Léopold, détails.

L'ordre des Croisiers à Dinant

Fondé par un chanoine de Saint-Lambert de Liège, Théodoric de Celles, en 1225, l'ordre des moines de la Sainte-Croix établit sa maison mère à Huy. Les origines de leur installation à Dinant sont mal connues. Si l'acte officialisant leur arrivée dans la ville remonte à 1491, il n'est pas improbable qu'ils étaient déjà présents avant cette date ; leur couvent ayant été vraisemblablement détruit dans le désastre de 1466. Un texte ne précise-t-il pas : « *Au fait des freres Croisiers, qui s'avancent, en rediffication de leur monastere...* »⁴ ? Par ailleurs, un prieur nommé Hasens est mentionné en 1405. Quoiqu'il en soit, les religieux élèvent de nouveaux édifices dès 1492 sur un terrain qui leur est offert par le magistrat de la ville en un lieu appelé « Ason Dinant », sur l'île sur la Meuse.

De nombreuses libéralités leurs sont accordées par les autorités de la ville afin de faciliter au mieux leur installation, telle cette cession de fossés, en 1497, pour en faire un vivier. Ceux-ci constituaient une partie du bras de Meuse qui bordait le rempart de l'île et leur couvent depuis la porte Saint-Nicolas jusqu'à la tour Ason Dinant, située à l'extrême pointe sud de l'île.

À la même époque, une église conventuelle est érigée dont la première pierre est posée par l'évêque Henri de Hornes. Les Croisiers procéderont à la construction de plusieurs édifices jusque dans les années 1540, date à laquelle ils sollicitent une aide financière auprès du Conseil de la ville. Un siècle plus tard, la construction d'une chapelle dédiée à Notre-Dame accolée à leur église, les multiples pillages de leur ferme de Lisogne par des troupes en campagne et le recours à divers emprunts plongent la communauté dans de graves tourments financiers.

Sur la carte de Ferraris au XVIIIe siècle, on observe une grande cour centrale (cloître ?), divisée en deux secteurs, entourée de bâtiments dont l'église au nord.

Le couvent des Croisiers, composé d'une maison conventuelle, d'une église, d'une cour avec écuries, de remises et de 3 journaux 10 verges de jardin est vendu comme bien national le 16 août 1797, pour la somme de 17.200 francs, au citoyen Laurent Loizelier, huissier à Dinant, qui nomme pour son command, un ex-religieux Croisier, Lambert Pironnet, le dernier prieur.

Carte levée à l'initiative du comte de Ferraris, c. 1770.

Le couvent et son église sont bien représentés. On perçoit très bien également le chemin de ronde, longeant le couvent, et les espaces de friches à l'est à l'emplacement de l'ancien bras de Meuse.

Cadastré primitif, c. 1830.

Ne reste plus du couvent que l'aile orientale et un petit segment de l'aile méridionale. L'église et l'aile occidentale ont disparu.

Fig. 3 : Localisation du mur observé (en bleu) sur les plans anciens.

⁴ HACHEZ, 1896.

Henri Hachez⁵ rapporte qu'en 1874 lors de la construction d'une maison de maître à l'emplacement du couvent des Croisiers, on découvrit une quantité importante d'ossements, une taque de foyer, des monnaies médiévales ainsi que des dinanderies (qui furent offertes à Henri Pierlot, bourgmestre de Dinant qui les légua ensuite au musée archéologique de Namur). En 1977, à l'emplacement de l'ancien couvent, des terrassements profonds (à environ 6 ou 7 m) ont lieu dans un terrain appartenant à la RTT et font remonter des ossements d'animaux, semble-t-il, ainsi que des fragments de tuiles vernissées de teinte jaune⁵.

En guise de conclusion

Le mur mis au jour serait dès lors le pignon sud, seul mur conservé en élévation de l'aile orientale du couvent. Il aurait été construit entre 1491 et 1540. Les portes ménagées dans le pignon ouvraient originellement au sud sur une zone qui, d'après la documentation iconographique toujours (fig. 2), serait moins densément occupée - friche urbaine et zone tampon directement contre le rempart médiéval ? Le chemin de ronde qui longe le rempart permettrait d'y accéder. Il ne doit pas s'agir de la porte principale du couvent, qui devrait se trouver au nord-ouest, du côté de l'entrée de l'église, et devrait ouvrir sur une rue est - ouest menant vers l'est à la porte principale de la ville, la porte Saint-Nicolas.

Bibliographie

BORMANS S., 1882 : *Cartulaire de la commune de Dinant*, Namur, t. 3, p. 172, en note.

HACHEZ H., 1896 : *Histoire de Dinant*, t. 2, Court-St-Etienne, p. 141-144.

VERBEEK M. & SERVAIS N., 2009 : Opération préventive à Dinant, parking des Oblats : mise en défense, habitat et ateliers de dinandiers dans le quartier 'en île', XIe - XXe siècles, *Archaeologia Mediaevalis*, 32, p. 166-170.

⁵ Correspondance datée du 21 septembre 1977 de l'abbé E. Herbecq à H. Roosens, directeur du service national des fouilles.

De monitoring van drie 17e eeuwse beschermde scheepswrakken in de Waddenzee (gem. Texel, Nederland)

VERMEERSCH JEROEN, maritiem veldarcheoloog

Sinds deze zomer worden er door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed opnieuw archeologische duikwerkzaamheden uitgevoerd. Daarbij is een inspectie op drie 17e-eeuwse scheepswrakken in de Waddenzee verricht. Vanwege de goede bewaring en de representativiteit ervan voor de Nederlandse geschiedenis wordt een aantal van deze wrakken sinds enkele jaren onder water fysiek beschermd.

Deze inspectie zal aanleiding geven tot verdere maatregelen aangaande het behoud *in situ* van deze en andere wrakken.

Dat Nederland een rijke maritieme geschiedenis heeft is algemeen bekend. In de laatste drie decennia is vanuit archeologische hoek dan ook veel aandacht gegaan naar het onderzoek op scheepswrakken, zowel op land als onder water. Eén van de gebieden waar het archeologisch duikteam erg actief was, is de Westelijke Waddenzee, ter hoogte van de vroegere Rede van Texel. Aan de oostzijde van Texel lagen schepen voor anker. Beschermd tegen de noordwesten winden, konden schepen geladen en gelost worden. Goederen werden van daaruit verscheept naar de Amsterdamse haven. Dat de Rede niet altijd de nodige bescherming kon bieden is te zien aan de vele wrakken die in dit gebied gezonken zijn.

Tussen 1998 en 2006 werden voornamelijk op het Burgzand Noord gebied 12 wrakken onderzocht (fig. 1). In vele gevallen ging het om non-destructieve duikwerkzaamheden waarbij duidelijk het wetenschappelijke belang van deze wrakken en dit gebied voor de maritieme geschiedenis van Nederland aangetoond kon worden. Daarenboven werden verschillende methoden uitgetest om een goede evaluatie te maken over de degradatie van scheepswrakken onder water. Omdat niet alles opgegraven kan worden, werd besloten een deel van deze wrakken ter bescherming af te dekken.

Na drie jaar afwezigheid in het veld voert de Rijksdienst sinds 2009 opnieuw duikwerkzaamheden uit. Ondanks het wetenschappelijk belang van veel wraksites in Nederlandse wateren, was er hoge prioriteit om drie scheepswrakken in het Burgzand Noord gebied te monitoren. Dit gebied staat namelijk op de lijst om door UNESCO beschermd

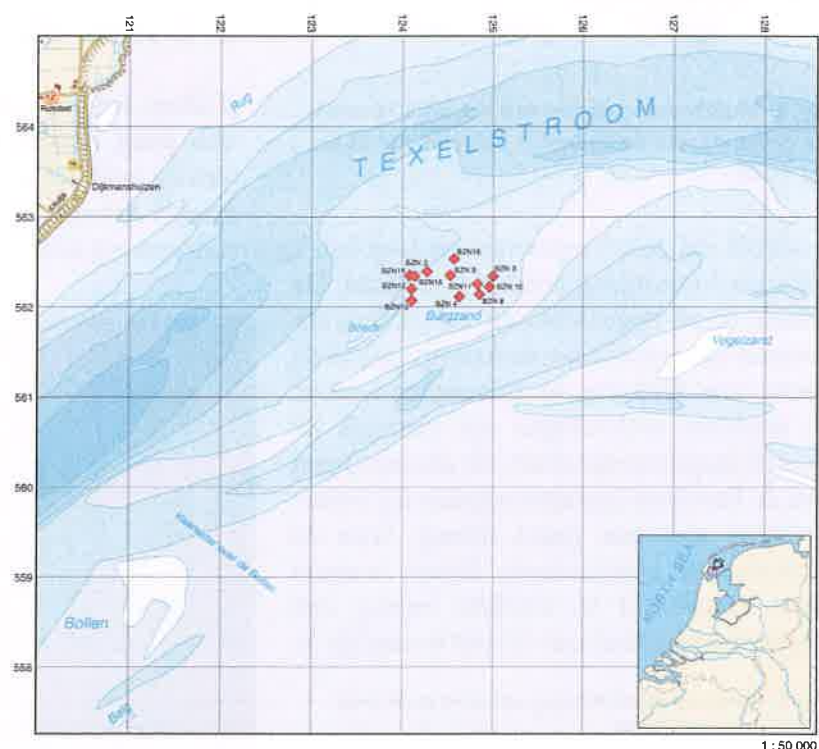
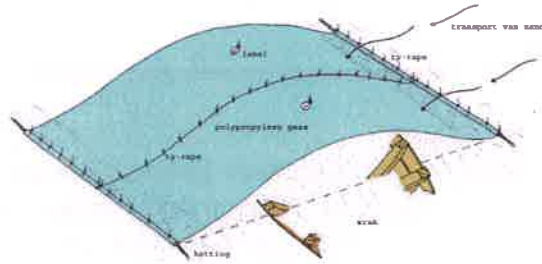

Fig. 1: Ligging van de 12 wrakken in het Burgzand Noord gebied (© RCE).

Fig. 2: Afdekking van een scheepswrak met steigergaas (© RCE).

te worden. Bovendien was het voor de archeologen van belang om deze fysiek beschermde wrakken te monitoren en op basis van de gegevens een analyse te maken over die bescherming en een strategie naar de toekomst toe uit te werken. Reeds jaren werd er ook monitoring met geofysische methoden in dit gebied uitgevoerd, o.a. voor het MACHU project. Op basis daarvan werden sterke veranderingen (verlaging) van de zeebodem geconstateerd (fig. 2). Dit werd nu met de duikactie geverifieerd.

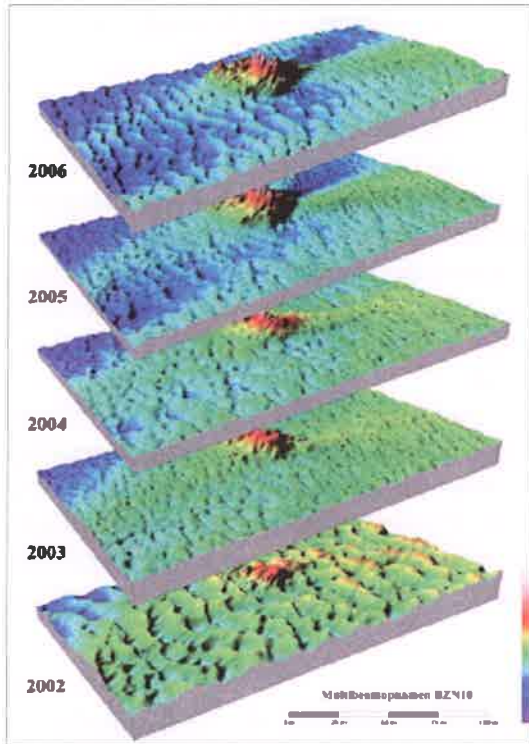

Fig. 3: Multibeamopnames van het BZN 10 wrak. De verlaging van de bodem is duidelijk merkbaar (© RCE).

Pas in september en oktober 2009 kon gedurende twee weken het onderzoek uitgevoerd worden. Het eerste wrak dat bedoken werd was de BZN 3, ook wel gekend als *De Rob*. Dit wrak, gezonken kort na 1638, werd in 1985 ontdekt en drie jaar later reeds afgedekt met een combinatie van polypropyleen gaas en zandzakken (fig. 3). Dit wrak is nu ook wettelijk beschermd als monument. Het tweede wrak dat onderzocht werd is de BZN 10, een bewapend handelsschip uit het derde kwart van de 17e eeuw. Deze is sinds 2001 afgedekt met gaas. De BZN 9 is een wrak dat deels opgegraven is; de andere delen ervan zijn afgedekt.

duidelijk dat de scheepswrakken door hun ligging in een erg actief deel van de Waddenzee een zekere achteruitgang hebben ondergaan. De schade werd opgemeten en zal onderwerp vormen van een nieuwe duikcampagne in de zomer van 2010 (fig. 4). Bovendien werken de maritiem archeologen een strategie uit voor de lange termijn waar ook aanpassingen aan de beschermingsmaatregelen bij horen. Schepen met een groot belang voor de Nederlandse geschiedenis dienen immers goed beschermd te worden, zolang een opgraving niet haalbaar of niet wenselijk is.

Fig. 4: Controle en afdekking van een wrak met steigergaas (© RCE).

BIBLIOGRAFIE - BIBLIOGRAPHIE - BIBLIOGRAPHIE

- BEECKMANS L., 2009 : Sint-Veerleplein 11: een muntensemble uit de 20ste eeuw uit het Gravensteen, in: *Archeologisch onderzoek in Gent 2000-2009, Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, reeks 2 nr. 3, Gent, p. 79-89.
- BERKERS M., 2009 : Drongen, Wafelijzerhoeve, in: *Archeologisch onderzoek in Gent 2000-2009, (Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent, reeks 2 nr. 3)*, Gent, p. 113-115.
- BERKERS M., 2009 : *Gent. Steengoed, (Erfgoedmemo, nr. 39)*, Gent.
- BERKERS M., 2009 : In De Zwarte Doos: een fragment van een prikslee, in : *Archeologisch onderzoek in Gent 2000-2009, Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, reeks 2 nr. 3, Gent, p. 178-179.
- BERKERS M., 2009 : Zandberg 11-12, in : *Archeologisch onderzoek in Gent 2000-2009, (Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent, reeks 2 nr. 3)*, Gent, p. 93-96.
- BERKERS M. & STOOPS G., 2009 : Meulesteedsesteenweg, in : *Archeologisch onderzoek in Gent 2000-2009, (Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent, reeks 2 nr. 3)*, Gent, p. 28-33.
- BERKERS M. & STOOPS G., 2009 : Peperstraat 2-16 & 30-34, in : *Archeologisch onderzoek in Gent 2000-2009, (Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent, reeks 2 nr. 3)*, Gent, p. 40-57.
- BERKERS M. & VAN KLINKENBORG S., 2009 : Archeologisch proefonderzoek op de Graanmarkt te Ninove. Een kleine bijdrage tot de geschiedenis van de stad, *Het Land van Aalst, 61 nr. 1*, p. 25-36.
- BONCQUET D. & DEVRIESE L., 2009 : *Gent. Bouwsporen in gemene muren, (Erfgoedmemo, nr. 38)*, Gent.
- BOUDIN M. & VAN STRYDONCK M., 2009 : Dateren van beenderen met de radiokoolstofmethode, in : *Onder het Sint-Pietersplein Gent. Van hoogadellijke begraafplaats tot parking*, Gent, p. 102-113.
- BRU M. A., LALEMAN M. C. & VERMEIREN G., 2009 : Het archeologisch onderzoek, in: *Onder het Sint-Pietersplein Gent. Van hoogadellijke begraafplaats tot parking*, Gent, p. 12-87.
- BRU M. A. & VERMEIREN G., 2009 : Hoogstraat 51 & Rasphuisstraat, Het Brouwershuis, in : *Archeologisch onderzoek in Gent 2000-2009, (Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent, reeks 2 nr. 3)*, Gent, p. 22-27.
- BRU M. A. & VERMEIREN G., 2009 : Sint-Amansberg, Verkortingstraat, Campo Santo, in : *Archeologisch onderzoek in Gent 2000-2009, (Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent, reeks 2 nr. 3)*, Gent, p. 123-125.
- CALJON L., 2009 : *Geografie en Defensie (= Archeologische en Historische Monografieën van Zuid-West-Vlaanderen, 71)*, Kortrijk.
- CASSIMAN A., 2009 : *Gent. Gewad 7, (Erfgoedmemo, nr. 37)*, Gent.
- CHARRUADAS P. & MEGANCK M., 2008 : Sur le plateau d'Osseghem. Paysage rural et activités agricoles avant le quartier du Heysel, in : PIETTE V. et PLUVINAGE G. (dir.), « Exposition universelle », *Les Cahiers de la Fonderie*, 37, p. 17-22.
- CNUDE V., DEWANCKELE J., DE CEUKELAIRE M., EVERAERT G., JACOBS P., & LALEMAN M. C. (red.), 2009 : *Gent...Steengoed!, (Academia Press)*, Gent.
- CNUDE V., DEWANCKELE J., DE CEUKELAIRE M., EVERAERT G., JACOBS P., & LALEMAN M. C. (red.), 2009 : *Gent...steenroute, (Academia Press)*, Gent.
- DE GROOTE K., MOENS J., CALUWÉ D., COOREMANS B., DEFORCE K., ERVYNCK A., LENTACKER A. & VAN NEER W., 2009 : Op zoek naar de oudste middeleeuwse bewoning aan de Grote Markt te Aalst (prov. Oost-Vlaanderen). Het onderzoek van afval- en beerkuilen uit de 12de tot de 14de eeuw, *Relicta* 4, Brussel, p. 135-204.
- DEGRAEVE A., 2008 : Recording and Managing the Archaeological Heritage in the Brussels Capital Region, Belgium – A Challenge for the Future, in : IOANNIDES M., ADDISON A., GEORGOPOULOS A. & KALISPERIS L. (eds), *Digital Heritage. Proceedings of the 14th*

- International Conference on Virtual Systems and Multimedia*, Short Papers, 20-25 October 2008, Limassol, p. 15-17.
- DEGRAEVE A., 2009 : Archiving the Archaeological Heritage in the Brussels Capital Region – A challenge for the Future, *Cultural Heritage and New Technologies. Workshop 14: Archaeology and Computer, Abstracts*, p. 79-80 (+ poster).
- DEGRAEVE A., 2009 : Großstadtarchäologie in Brüssel – Erhaltung und Erschließung von Bodendenkmalen in einer Metropole, *Archäologisches Nachrichtenblatt* 14/4, p. 305-307.
- DEGRAEVE A., 2009 : Les fouilles archéologiques à hauteur du réfectoire de l'abbaye de La Cambre / De archeologische opgravingen ter hoogte van de eetzaal van de Terkamerenabdij, in : GUILLAUME A. & MEGANCK M., avec la contribution de/met medewerking van A. DEGRAEVE, 2009 : *Atlas du sous-sol archéologique de la Région de Bruxelles. 19. Bruxelles – Quartier Louise / Atlas van de Archeologische Ondergrond van het Gewest Brussel*, Bruxelles/Brussel: p. 46-51.
- DEGRAEVE A., 2009 : Quelques résultats des fouilles archéologiques à l'hôtel Dewez, rue de Laeken 73-75, *Bulletin du Cercle d'Histoire de Bruxelles* n° 103, 27e année, 1er trimestre, mars 2009, p. 8-9.
- DEGRAEVE A., LAMBRECHT M. & NGUYEN T. D., 2006 (paru en 2009): The ancient kiln site of Go Hoi in Vietnam, *Bulletin van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel / Bulletin des Musées royaux d'Art et d'Histoire, Bruxelles* 77, p. 73-106.
- DE LOGI A., DECONYNCK J., VANHOLME N. & RENIERE S., 2009 : *Archeologisch onderzoek Evergem - Koolstraat, 1 oktober 2008 tot 10 juni 2009* (= KLAD-rapport 15).
- DEN HARTOG E., 2009 : Rekelingestraat 5, Wenemaerhospitaal: een dametje met een Kruseler, in : *Archeologisch onderzoek in Gent 2000-2009, (Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent, reeks 2 nr. 3)*, Gent, p. 69-78.
- DEPOORTERE R., MEGANCK M., PUISSANT J. & VANDERMOTTEN Ch., 2008 : Woluwe-Saint-Pierre, in : JAUMAIN S. (dir.), *La Région de Bruxelles-Capitale*, Racine, Bruxelles, p. 295-307.
- DEPUYDT K., 2008 : De pastoriewoningen van de Sint-Niklaasparochie in Zwijnaarde, in : *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Gent*, Gent, nr. LXII/2, p. 185-221.
- DESPRIET Ph. 2009 : *Zuid-Westvlaamse Opgravingen 2008* (= Archeologische en Historische Monografieën van Zuid-West-Vlaanderen, 70), Kortrijk.
- DESPRIET Ph., 2009: *Noodopgraving in de Franse dwangburcht 2006-2007* (= Archeologische en Historische Monografieën van Zuid-West-Vlaanderen, 69), Kortrijk.
- DEVOS Y., VRYDAGHS L., DEGRAEVE A. & FECHNER K., 2009 : An archaeopedological and phytolitarian study of the “Dark Earth” on the site of Rue de Dinant (Brussels, Belgium), *Catena* 78, p. 270-284.
- DOPERÉ F., 2009 : L'appareillage du mur du chevet roman, in : DEVESELEER J., *La collégiale Saint-Vincent de Soignies, Un quart de siècle de restauration 1985-2009 (Les cahiers du chapitre, 11)*, Soignies, p. 114-115.
- DOPERÉ F., 2009 : La construction de la voûte hélicoidale, in : DEVESELEER J., *La collégiale Saint-Vincent de Soignies, Un quart de siècle de restauration 1985-2009 (Les cahiers du chapitre, 11)*, Soignies, p. 200-202.
- DOPERÉ F., 2009 : Observations sur la technique de coffrage pour la construction des arcades et de la voûte du chœur, in : DEVESELEER J., *La collégiale Saint-Vincent de Soignies, Un quart de siècle de restauration 1985-2009 (Les cahiers du chapitre, 11)*, Soignies, p. 145.
- DOPERÉ F., 2009: Wat leren ons de in de steengroeven bewaarde sporen over de ontginningstechnieken in het verleden?, in : JACOBS P. et al. (ed.), *3de Vlaamse-Nederlandse Natuursteendag, 14-15 mei 2009, Gent, Vergane glorie of glorieus verdergaan? (Geological Survey of Belgium, Professional Paper 2009/1, N. 305)*, Brussel, p. 101-115.
- GELORINI V., LEHOUCK A., VANSLEMBROUCK N., MULDER J., THOEN E. & VERVLOET, J., 2010 : Interdisciplinair onderzoek naar verdwenen cultuurlandschappen in het grensgebied van

- Vlaanderen en Nederland. Problemen, nieuwe mogelijkheden en toepassingen, *Over de grens, VOBOV-info* 64, p. 2-19.
- GUILLAUME A. & MEGANCK M., 2008 : *Atlas du sous-sol archéologique de la Région de Bruxelles. 18. Evere*, Direction des Monuments et des Sites – Musées royaux d'Art et d'Histoire, Bruxelles.
- GUILLAUME A. & MEGANCK M., 2008 : *Le potentiel archéologique des espaces verts bruxellois, Demeures historiques et Jardins*, 159, p. 2-6.
- GUILLAUME A. & MEGANCK M., avec la contribution d'A. DEGRAEVE, 2009 : *Atlas du sous-sol archéologique de la Région de Bruxelles. 19. Bruxelles – Quartier Louise*, Direction des Monuments et des Sites – Musées royaux d'Art et d'Histoire, Bruxelles.
- HANECA K., 2009 : Peperstraat 2-16: dendrochronologie van tonputten, in : *Archeologisch onderzoek in Gent 2000-2009*, (*Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, reeks 2 nr. 3), Gent, p. 58-68.
- HOFFSUMMER P. (ed.), 2009 : *The Roof Frame from the XIth through the XIXth Century. Typology and Development in Northern France and in Belgium*, (*Architectura Medii Aevi*, nr. 3), Turnhout.
- HOOGHE F., ROCHTUS L., VERHEYEN C., AMEELS V. & MOENS J., 2009 : *Hof van Peene. Een archeologische en historische kijk op de heerlijkheid van Baasrode*, Baasrode.
- HOORNE J., 2009 : Archeologische restanten van een middeleeuwse windmolen op de hoogte van Sint-Denijs-Westrem, *Molenecho's*, jg. 37 nr. 1, Gent, p; 21-26.
- HOORNE J., 2009 : Flanders Expo-The Loop. Gent. Archeologische begeleiding van een grootschalig buitenstedelijk herontwikkelingsproject, *Monumenten, landschappen & archeologie*, jg. 28, nr. 2, p. 6-20.
- HOORNE J., 2009 : Sint-Denijs-Westrem, Adolphe Pégoudlaan: archeologisch onderzoek The Loop, in : *Archeologisch onderzoek in Gent 2000-2009*, (*Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, reeks 2 nr. 3), Gent, p. 126-165.
- LALEMAN M. C., 2008 : 'Château et pouvoir'. Beschouwingen bij symboolarchitectuur in de ontwikkeling van het middeleeuwse Gent, *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Gent*, Gent, nr. LXII/1, p. 5-42.
- LALEMAN M. C., 2009 : Armand Heins: een 'artiste peintre' met archeologische blik, in : DE HERDT R. (red.), *Armand Heins. Etser, lithograaf en drukker. De technische wereld van een kunstenaar*, Gent, p. 196-216.
- LALEMAN M. C., 2009 : Columns in houses. Domestic architecture and the stone trade in late-medieval Flanders, in : CLEVIS H. (ed.), *Medieval Material Culture. Studies in Honour of Jan Thijssen*, Zwolle, p. 179-191.
- LALEMAN M. C., 2009 : *Gent. Een Utenhovegraf*, (*Erfgoedmemo*, nr. 40), Gent.
- LALEMAN M. C., 2009 : *Gent. Opgravingen*, (*Erfgoedmemo*, nr. 41), Gent.
- LALEMAN M. C., 2009 : *Drongen Bourgoyen*, (*Erfgoedmemo*, nr. 42), Gent.
- LALEMAN M. C., 2009 : Graslei: laatmiddeleeuwse sculpturen, in: *Archeologisch onderzoek in Gent 2000-2009*, (*Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, reeks 2 nr. 3), Gent, p. 13-21.
- LALEMAN M. C. & MEILLANDER V., 2008 : Bibliografie van de geschiedenis van Gent 2007-2009, *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde van Gent*, Gent, nr. LXII/2, p. 349-409.
- LALEMAN M. C., RAEYMAEKERS E., STEURBAUT P. & STOOPS G., 2009 : *Nederpolder 4*, in : *Archeologisch onderzoek in Gent 2000-2009*, (*Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent*, reeks 2 nr. 3), Gent, p. 34-39.
- MATAOUCHEK V. & MIGNOT Ph., 2009 : Archéologie du bâti ou archéologie sur du bâti ? , *Archéopages*, 24, p. 66-73.
- MEGANCK M., 2009 : Le château de Gravenhof, *Demeures historiques et Jardins*, 164, p. 22-28.
- MEGANCK M., 2009 : *Le Patrimoine monastique en région bruxelloise. Intégration dans la ville*

- contemporaine*, CFC Éditions (coll. « Lieux de mémoire »), Bruxelles.
- MEGANCK M., 2009 : *Le Patrimoine rural*, Direction des Monuments et des Sites (coll. « Bruxelles, Ville d'Art et d'Histoire », 49), Bruxelles.
- MEGANCK M. & DE WASSEIGE F.-E., 2009 : Raymond Pelgrims de Bigard (I), *Demeures historiques et Jardins*, 161, p. 26-38.
- MEGANCK M. & DE WASSEIGE F.-E., 2009 : Raymond Pelgrims de Bigard (II), *Demeures historiques et Jardins*, 162, 2-12.
- MEGANCK M. & DE WASSEIGE F.-E., 2009 : Raymond Pelgrims de Bigard (III), *Demeures historiques et Jardins*, 163, p. 2-8.
- MEGANCK M. & GUILLAUME A., 2009 : *Atlas du sous-sol archéologique de la Région de Bruxelles. 20. Ganshoren*, Direction des Monuments et des Sites – Musées royaux d'Art et d'Histoire, Bruxelles.
- MIGNOT Ph., 2009 : Du bon usage des fonds de vallée en Ardenne belge au Moyen Âge, in : DE DAPPER M., VERMEULEN F., DEPREZ S. & TAELEMAN D. (eds.), *Ol' Man River. Geo-archeological Aspects of Rivers and River Plains*, Gent, p. 519-532.
- MIGNOT Ph. 2009 : Préservation et mise en valeur des sites archéologiques: à quoi bon?, *Les Cahiers de l'Urbanisme*, 72, p. 73-82.
- MIGNOT Ph., 2009 : Châteaux de légendes et réalités archéologiques à travers l'Ardenne, in : Cocula A.-M. & Combet M. (dir.), *Le château « à la une » ! Événements et faits divers*, Actes des Rencontres d'Archéologie et d'Histoire en Périgord, Ausonius, Scripta Mediaevalia 16, p. 11-26.
- MIGNOT Ph., 2009 : L'Ardenne à la fin du Haut Moyen Âge ou comment un territoire en marge se retrouve au centre, *Ruralia VII*, p. 205-217.
- MOENS J. & AMEELS V., 2009 : Een archeologische noodinterventie, in : HOOGHE F., ROCHTUS L., VERHEYEN C., AMEELS V. & MOENS J., *Hof van Peene. Een archeologische en historische kijk op de heerlijkheid van Baasrode*, Baasrode, s.d., p. 159-182.
- QUINTELIER K. & VANDENBRUAENE M., 2009 : Fysisch-antropologisch onderzoek van de opgegraven skeletten, in: *Onder het Sint-Pietersplein Gent. Van hoogadellijke begraafplaats tot parking*, Gent, p. 88-101.
- REYNS N., 2009 : Gent: consumptiepatronen in drinkglas (16de-18de eeuw), in : *Archeologisch onderzoek in Gent 2000-2009*, (Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent, reeks 2 nr. 3), Gent, p. 180-187.
- SIMPSON D., LEHOUCK A., VERDONCK L., VERMEERSCH H., VAN MEIRVENNE M., BOURGEOIS J., THOEN E. & DOCTER R., 2009 : Comparison between electromagnetic induction and fluxgate gradiometer measurements on the buried remains of a 17th century castle, *Journal of Applied Geophysics*, 68/2, p. 294-300.
- SIMPSON D., VAN MEIRVENNE M., SAEY T., VERMEERSCH H., BOURGEOIS J., LEHOUCK A., COCKX L., VITHARANA U.W.A., 2009 : Evaluating the multiple coil configurations of the EM38DD and DUALEM-21S sensors to detect archaeological anomalies, *Archaeological Prospection*, 16/2, p. 91-102.
- STOOPS G., 2009 : *Oostakker, Eikstraat 75, Wolfput*, in : *Archeologisch onderzoek in Gent 2000-2009*, (Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent, reeks 2 nr. 3), Gent, p. 118-122.
- TROUBLEYN L., KINNAER F., ERVYNCK A., BEECKMANS L., CALUWÉ D., COOREMANS B., DE BUYSER F., DEFORCE K., DESENDER K., LENTACKER A., MOENS J., VAN BULCK G., VAN DIJCK M., VAN NEER W. & WOUTERS W., 2009 : Consumption patterns and living conditions inside Het Steen, the late medieval prison of Malines (Mechelen, Belgium), *Journal of Archaeology in the Low Countries*, 1 (2), 2009, p. 5-47.
- VANHOLME N., 2009 : *Afsnee: een geïntegreerde erfgoedstudie*, in : *Archeologisch onderzoek in Gent 2000-2009*, (Stadsarcheologie. Bodem en monument in Gent, reeks 2 nr. 3), Gent, p. 97-112.

INHOUDSTAFEL - TABLE DES MATIÈRES - INHALTSVERZEICHNIS

ACKE BERT & BRADT TOMAS Archeologische prospectie gemeentehuis Maldegem (O.-VI.)	5
ACKE BERT & BRADT TOMAS Archeologisch onderzoek in de Sint-Hermeskerk te Ronse (O.-VI.)	5
ACKE BERT & TROMMELMANS RAF Archeologisch onderzoek site Bogaardenklooster te Diest (VI.-Br.)	7
ACKE BERT & TROMMELMANS RAF Archeologische prospectie Vismarkt te Diksmuide (W.-VI.)	12
BELDÉ GRIET, BRU MARIE-ANNE, MESTDAGH BERT & VERMEIREN GEERT Archeologisch onderzoek op het Emile Braunplein, Gent (O.-VI.)	13
BERKERS MAARTEN, BRU MARIE-ANNE & VERMEIREN GEERT Archeologisch onderzoek op de Korenmarkt in Gent (deel 3) (O.-VI.)	21
BERKERS MAARTEN, LALEMAN MARIE CHRISTINE, STEURBAUT PETER & STOOPS GUNTER Archeologisch onderzoek in Gent in 2009 (O.-VI.)	22
BLANCHAERT HANS Lokalisering van de 17e-eeuwse verdedigingslinie tussen Ieper en Komen (W.-VI.)	25
BRACKE MAARTEN Turnhout – Jacobsmarkt (Antw.)	27
BRACKE MAARTEN & STEPHAN DELARUELLE Turnhout-Brepols (Turnova) (Antw.)	30
BRUGGEMAN JORDI Vroeg Aziatisch porselein in het zuidelijke deel van de Nederlanden. Evaluatie van de huidige kennis	31
CERCY CHRISTINE Lille, rue du Palais Rihour - la tour de l'Angèle et l'enceinte médiévale de Lille (XIVe-XVIIe siècle) (France)	33
CHANTINNE FRÉDÉRIC & MIGNOT PHILIPPE L'église de Jamagne (Philippeville/Nr) : des fouilles préventives pour une destruction programmée	35
CHARRUADAS PAULO & SOSNOWSKA PHILIPPE Un nouveau programme de recherche archéologique sur le bâti bruxellois d'Ancien Régime. Démarches et perspectives (Région Br.)	37
CLAES BRITT Archeologische evaluatie ter hoogte van het Gesuklooster, Sint-Joost-ten-Node (Br. Gewest)	38
COLLETTE OLIVIER, HELLER FRÉDÉRIC, MALEVEZ AGNÈS, VAN HOVE MARIE-LAURE, WILLEMS DIDIER & YERNAYX GENEVIÈVE Nivelles – Grand-Place (Br. Wal.) : observations préliminaires archéologiques, géologiques et anthropologiques	40
DEGRAEVE ANN Enkele werfopvolgingen in het Brussels Hoofdstedelijk Gewest	42
DE GROOTE KOEN, MOENS JAN & AMEELS VERA. Verzegeld door de eerste stadswal. Merovingische nederzettingssporen onder de speelplaats van het Sint-Jozefscollege te Aalst (O.-VI.)	43
DE LOGI ADELHEID, VAN HOLME NELE, DECONYNCK JASPER & RENIERE SIBRECHT Volmiddeleeuwse erven aan de Koolstraat te Belzele, Evergem (O.-VI.)	48
DE LONGUEVILLE SYLVIE & VERBEEK MARIE Onhaye/Gérin (Nr) : une nouvelle production de céramique médiévale mosane ?	52
DENIS MARCELINE Regards sur l'établissement médiéval de Quaregnon(Ht). Bilan des campagnes 2008-2009	55
DERAMAIX ISABELLE Tournai (Ht) : vestiges de la porte sainte Catherine dans une cave de la rue Saint Piat	60
DESPRIET PHILIPPE Project "10.000 Jaar Menen" (W.-VI.)	62

DESPRIET PHILIPPE Stadskernonderzoek in Kortrijk (W-Vl.)	62
DEVOS YANNICK, VRYDAGHS LUC & MODRIE SYLVIANNE avec COURT-PICON MONA, DELIGNE FANCHON & LAURENT CHRISTINE L'étude des Terres Noires bruxelloises l'exemple du site de l'hôtel d'Hoogstraeten (Région Br.)	63
DHAEZE WOUTER, HANTSON WILLEM, DEWILDE MARC & VANHOUTTE SOFIE Archeologisch onderzoek aan de zuidwestelijke hoek van de markt van Oudenburg (W-Vl.). Vol- en laatmiddeleeuwse bewoninglagen en resten van de laat- en postmiddeleeuwse lakenhalle en herberg	65
DHAEZE WOUTER & VANHOUTTE SOFIE Bewoningssporen uit de volle en late Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd op de site Oudenburg-Riethove (W-Vl.) - onderzoek 2009	71
DOSOGNE MICHÈLE Charleroi (Ht.): mise au jour des vestiges de la fortification d'époque hollandaise lors de travaux au quai de Brabant	73
DOSOGNE MICHÈLE & CHANTINNE FRÉDÉRIC Intervention archéologique préventive rue Montgomery à Enghien (Ht.)	74
DOSOGNE MICHÈLE, INGELS DOLORES, LEDUC CHRISTOPHE & SARTIEAUX PIERRE Mons /Hyon (Ht.) : interventions archéologiques dans le cadre du projet urbanistique « L'Île aux Oiseaux »	75
DUFOUR JEAN-YVES Une remise de chasse moderne à Roissy-en-France (Val-d'Oise, France)	77
DUMONT GAËLLE Mons (Ht) : surveillance archéologique dans le chœur de la collégiale Sainte-Waudru	78
EGGERMONT NELE, BRADT TOMAS, WYNS GWENDY, LEHOUCK ALEXANDER & ACKE BERT Golf "Hof ter Hille" te Oostduinkerke-Wulpen: voorlopige resultaten van de archeologische opgravingen (Koksijde, W-Vl.)	82
GAUTIER PATRICE & SOSNOWSKA PHILIPPE Autour de la place de la Vieille-Halle-aux-Blés. L'ancien relais postal « La Couronne d'Espagne » à Bruxelles. Étude d'archéologie du bâtiment (Région Br.)	87
HILLEWAERT BIEKE, HUYGHE JAN, VAN BESSEN ELISABETH, DECRAEMER STEFAN Middeleeuwse onderzoekresultaten uit kleinschalig onderzoek in Brugge (W-Vl.)	90
HILLEWAERT BIEKE & HUYGHE JAN De kerk van het verdwenen Koudekerke in Heist (Knokke-Heist, W-Vl.)	94
HILLEWAERT BIEKE & HUYGHE JAN Middeleeuwse sporen in het centrum van Torhout (W-Vl.)	96
KLINKENBORG SIGRID, DE MAEYER WOUTER, CLEMENT CATELINE & CHERRETTÉ BART Archeologisch onderzoek op de Graanmarkt te Ninove (O.-Vl.)	97
LEHOUCK ALEXANDER De Cisterciënzerabdij ten Duinen te Koksijde vóór de baksteenbouw (1107-1214). Belangrijke nieuwe bevindingen omtrent de vroegste fases (W-Vl.)	101
MEGANCK MARC Atlas du sous-sol archéologique de la Région de Bruxelles : le Quartier Louise et Ganshoren (Région Br.)	104
MIGNOT PHILIPPE Le cimetière de l'ancienne église de Froidlieu (Wellin, Lx.)	106
MODRIE SYLVIANNE Évocation de l'église du prieuré de Rouge-Cloître à Auderghem (Région Br.)	107
MODRIE SYLVIANNE Le pont-levis de la porte de Hal à Bruxelles (Région Br.)	108
NEURAY BRIGITTE Abbaye de Stavelot (Lg.). L'étude des enduits peints mérovingiens et carolingiens réalisée par Emmanuelle Boissard-Stankov (Centre d'Etudes Médiévales d'Auxerre)	111

PETERS CATHERINE & TAILDEMAN FRÉDÉRIC Chantiers archéologiques et découverte fortuite à Huy (Lg.) en 2009 : le Bassinia et les remparts	113
REYNS NATASJA Nieuwe aanwijzingen voor glasproductie in Antwerpen (Antw.)	118
SIEBRAND MICHEL Archéologie préventive à la rue des Bouchers. Du 1er siècle PCN au 20e siècle PCN (Nr)	120
SOSNOWSKA PHILIPPE Vestiges du couvent des Chartreux, rue des Fabriques 12-14 à Bruxelles (Région Br.)	124
SOSNOWSKA PHILIPPE Étude archéologique du bâti de la Ferme Rose à Uccle. Premières lectures et perspectives chronologique (Région Br)	126
THOMAS NICOLAS, VERBEEK MARIE & PLUMIER JEAN Ateliers et productions métallurgiques à Dinant et Bouvignes au Moyen Âge (13e-16e siècles) (Nr.) : les laitons mosans sont-ils tous des laitons ?	127
TIRI WIM Van gasthuis naar landhuis. Archeologisch onderzoek rond het landhuis op domein Roosendaal (Sint-Katelijne-Waver, Antw.)	133
VAN DE VIJVER MIEKE, KEPPENS KRISTOF, SCHYNKEL EVELYN & DALLE SARAH Een landelijke nederzetting uit de 12e eeuw te Evergem-Ralingen (O.-VI.)	135
VAN LIEFFERINGE NICK Een nederzetting uit de volle middeleeuwen in Vorst (Laakdal)	138
VANMECHELEN RAPHAËL, CHANTINNE FRÉDÉRIC & LEFERT SOPHIE Établissements périphériques du village de Hailot (Ohey, Nr.) : de la rue de l'Eglise à la vallée du Lilot (2008-2009)	140
VANMECHELEN RAPHAËL, DANESE VÉRONIQUE, SOSNOWSKA PHILIPPE & LEFERT SOPHIE L'archéologie au coeur du village de Hailot (Ohey, Nr.) : église paroissiale et presbytère (2007-2009)	145
VERBEEK MARIE & SIEBRAND MICHEL Deuxième phase de l'intervention archéologique préalable aux travaux de la résidence Churchill, avenue Churchill à Dinant : origines de la ville, parcellaire médiéval, artisanat (Nr.)	153
VERBEEK MARIE & SAINT-AMAND PASCAL Mur du couvent des Croisiers redécouvert à Dinant, « en île » (Nr.)	158
VERMEERSCH JEROEN De monitoring van drie 17e eeuwse beschermdde scheepswrakken in de Waddenzee (gem. Texel, Nederland)	163
Bibliografie - Bibliographie - Bibliographie	165
Inhoudstafel - Table des matières - Inhaltsverzeichnis	169

